

ISSN 1999-4214 (print)
ISSN 2957-5095 (online)

ЕУРАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЕВРАЗИЙСКОГО
ГУМАНИТАРНОГО
ИНСТИТУТА

BULLETIN

OF THE EURASIAN
HUMANITIES
INSTITUTE

№2/2025

Жылына 4 рет шығады
2001 ж. шыға бастаған

Выходит 4 раза в год
Начал издаваться с 2001 г.

Published 4 times a year
Began to be published in 2001

Астана, 2025

Бас редактор **Дауренбекова Л.Н.**
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
филология ғылымдарының кандидаты
Жауапты редактор **Алимбаев А.Е.**
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
философия докторы (PhD)

Редакция алқасы

Аймұхамбет Ж.Ә.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Ақтаева К.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша.
Әбсадық А.А.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Бредихин С.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Солтүстік Кавказ федералды университеті, Ставрополь, РФ
Аасланд Е.	философия докторы (PhD), профессор
Гайнуллина Ф.А.	филология ғылымдарының кандидаты, доцент Ә. Бөкейхан атындағы университеті, Семей, Қазақстан
Ермекова Т.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
Есиркепова К.Қ.	филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Жүсіпов Н.Қ.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
Каранфил Г.	философия докторы (PhD), профессор, Комрат мемлекеттік университеті, Кишинев, Молдова
Курбанова М.М.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Алишер Навои атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Қамзабекұлы Д.	ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Құрысжан Л.Ә.	филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ханкук шетелтану университеті, Сеул, Оңтүстік Корея
Онер М.	философия докторы (PhD), профессор, Эгей университеті, Измир, Туркия
Олдфилд А.	Философия докторы (PhD), профессор, Каролина Университеті Каролина, АҚШ
Пименова М.В.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ
Сенмез О.Ф.	философия докторы (PhD), профессор, Токат Газиосманпаша университеті, Токат, Түркия

Редакцияның мекенжайы: 010009, Астана қ., Жұмабаев даңғ., 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы.
Меншіктенуші: «А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты»
Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитетінде қайта есепке қойылды. Тіркеу № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Басуға 27.06.2025 ж. қол қойылды. Пішімі 60*84 1\8. Қағаз офсеттік Көлемі. БТ.
Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 89
«Ақтаев У.Е.» баспасында басылып шықты

© А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты

Главный редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института имени
А.К. Кусаинова

Ответственный редактор **Алимбаев А.Е.**
Доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института имени
А.К. Кусаинова

Редакционная коллегия

Аймухамбет Ж.А.	доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Актаева К.	доктор филологических наук, профессор, университет имени Адама Мицкевича, Познань, Польша.
Абсадық А.А.	доктор филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Аасланд Е.	доктор философии (PhD), профессор
Бредихин С.Н.	доктор филологических наук, профессор, Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	кандидат филологических наук, доцент университет имени А. Бокейхана, Семей, Казахстан
Ермекова Т.Н.	доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
Есиркепова К.К.	кандидат филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Жусипов Н.К.	доктор филологических наук, профессор, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан
Каранфил Г.	доктор философии (PhD), профессор, Комратский государственный университет, Кишинев, Молдова
Курбанова М.М.	доктор филологических наук, профессор, Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы им. Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан
Камзабекулы Д.	академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Курысжан Л.А.	кандидат филологических наук, профессор, Университет иностранных языков Ханкук, Сеул, Южная Корея
Онер М.	доктор философии (PhD), профессор, Эгейский университет, Измир, Турция
Олдфилд А.	доктор философии (PhD), профессор, Университет Каролины, Каролина, США
Пименова М.В.	доктор филологических наук, профессор, Институт иностранных языков, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ
Сенмез О.Ф.	доктор философии (PhD), профессор, Университет Токат Газиосманпаша, Токат, Турция

Адрес редакции: 010009, г. Астана., пр. Жумабаева, 4
Телефон/факс: (7172) 561 933: e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Вестник Евразийского гуманитарного института.

Собственник: «Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова».

Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан Комитет информации постановлено на переучет № KZ92VPY00046970 17.03.2022

Подписано в печать 27.06.2025 ж. Формат 60*84 1\8. Бум. Типогр.

Тираж 200. Цена согласовано. Заказ № 89

Напечатано в издательстве «У.Е. Актаева»

Chief Editor **Daurenbekova L.N.**
Candidate of Philological Science, Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities
Institute
Editor-in-Chief **Alimbayev A.E.**
Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities
Institute

Editorial Board

Aimuhambet Zh.A.	Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Aktayeva K.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Poznan Adam Mitskevich University, Poznan, Poland
Absadyk A.A.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Aasland E.	
Bredikhin S.N.	Doctor of Philological Sciences, Professor, North-Caucasus Federal University, Stavropol, RF
Гайнуллина Ф.А.	Candidate of Philological Sciences, Associate Professor Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan
Yermekova T.N.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kaz. National Women's Pedagogical University. Almaty, Kazakhstan
Yesirkepova K.K.	Candidate of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Zhusipov N.K.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
Karanfil G.	Doctor of Philological (PhD), Professor, Komrat Devlet Univerditesi, Kishinev, Moldova
Kurbanova M.M.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoyi, Tashkent, Uzbekistan
Kamzabekuly D.	Academician of NAS RK, Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Kuryszhn L.A.	Candidate of Philological Sciences, Professor, Hankuk University of Foreign Studies Seoul Korea
Oner M.	Doctor of Philological (PhD), Professor, Aegean University, Izmir, Turkey
Oldfield A.	Doctor of Philological (PhD), Professor, Coastal Carolina University Carolina, USA
Pimenova M.V.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Foreign Languages Institute, St-Petersburg, RF
Seifullina F.S.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF
Senmez O.F.	(PhD), Professor, Tokat Gaziosmanpasa University, Tokat, Turkey

Editorial address: 010009, Astana., 4, Prospect Zhumabayev
Tel/Fax: (7172) 561 933: e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Bulletin of the Eurasian Humanities Institute.

Owner: «A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute».

The Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan Information Committee decided to re-register No. KZ92VPY00046970 17.03.2022

Signed for printing 27.06.2025 Format 60 * 84 1 \ 8. Paper. Printing house

Circulation 200. Price agreed. Order No. 89

Printed in the publishing house of «U.E. Aktaev»

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

ТІЛ БІЛІМІ – ЯЗЫКОЗНАНИЕ – LINGUISTICS

АБЖАМАЛОВА Ж.Е. САҒИДОЛДА Г.	Қазақ және өзбек тілдеріндегі заттық-тұрмыстық лексиканың семантикалық салыстырмалы талдауы	7
АХМЕТОВА Б.З., ТЛЕУЛЕСОВА А.Ш., ЖАЕВА Р.Р.	Производные имена как отражение языкового сознания в высказываниях на территории северного Казахстана	14
АХТАЕВА Н., СҮЛЕЙМЕНОВА Ә., САРЫБАЕВА Б.	Контекстік синоним парадигмасы	22
ӘДІЛОВ М.Е., ЕКИЖИМ., ЖИЕМБАЙ Б.С.	Алакөл атауының этимологиясы: жаңаша көзқарастар мен топонимдік талдау аспектілері	31
БАТЫРБЕКОВА К.А., АЛИМБАЕВ М.Е., МЕДЕТБЕКОВА Н.Н.	Lexico-semantic character of somatic names occurring in the written monument «Baytaratu'l-Vazih»	42
ИСЛАМА., ВЕЙСЕБАЙЕВА А., САРЕКЕНОВА Қ.Қ., ОСЕРОВ Б.М.	Comparative analysis of political and diplomatic discourse М. Жұмабаевтың «Педагогика» еңбегі және терминология мәселесі	51 60
ПАШАН Д.М., ХАБИЕВА А.А., ЕЛУБАЙ Ә.М.	«Нарғыз» антропонимінің семантикасы, орфографиялық нормасы және қолданылу жиілігі	67
ТӨКЕНҚЫЗЫ Г., ОМАРОВА С.Қ., КАДИРХАН А.К.	Қазіргі телебағдарламалар тілі (қазақ тілі ұлттық корпусының кіші корпустары негізінде)	78

ӘДЕБИЕТТАНУ – ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ – LITERATURE STUDIES

АНАНЬЕВА С.В., ИБРАЕВА Ж.Б., ЖУМСАКБАЕВ А.Т.	Динамические и статические мотивы в повествовательной структуре романа Ильяс Есенберлина «Влюбленные»	91
ЖӘЛЕЛОВА М.С., АРСЛАН М.	Қалқаман Сарин поэзиясындағы ауылға сағыныш: поэзиядағы көркемдік өрнектер («Арқаттағы біздің үй» өлеңінің негізінде)	102
КАЖЫТАЙ Б.К.	Асқар Алтайдың «Туажат» романындағы оксюморондық бейнелеу тәсілі	111
ҚАДЫЛ Т.	Мағаз Разданұлы поэзиясындағы философиялық тереңдік	120

НҰРМАХАНОВА М.Қ., МҰСАЛЫ Л.Ж., СОВЕТОВА З.С.	Белгілі сыншы Қалжан Нұрмахановтың бағалауындағы қазақ-украин әдеби байланыстары	131
СЕРАЛИМОВА С.А., БЕЙСЕНОВА Ж.С	Культурные коды в художественном переводе	140
ТЛЕУБЕКОВА Б.Т., ИБРАЕВА А.Д., ҚИАРЫСТАНОВА Г.Қ.	Көркемдік әдістің әдеби ағымдары мен бағыттары	151

ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ – МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ – METHODOLOGY OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

ИСЕНОВА Ф.К., КАУДЫРОВА А.О., ДҮКЕМБАЙ Г.Н.	Роль рефлексии в формировании языковой личности студентов	162
ЖУМАДИЛОВА М.Н. БЕРКЕНОВА Р.А.	Өзге тілді студенттердің жазу дағдысын қалыптастырудың лингводидактикалық әдістеме негіздері	173

Ж.Е. АБЖАМАЛОВА¹

Г. САҒИДОЛДА²

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан^{1,2}
(e-mail: zhanar.abzhamalova@mail.ru¹, asem963@mail.ru²)

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ӨЗБЕК ТІЛДЕРІНДЕГІ ЗАТТЫҚ-ТҰРМЫСТЫҚ ЛЕКСИКАНЫҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУЫ

Аңдатпа. Түркі тілдерінің тұрмысқа, күнделікті өмірге қатысты сөздері мен ұғымдарын салыстырып, олардың мағынасы мен қолдану ерекшеліктерін зерттеу өзекті мәселелердің бірі. Себебі, кез келген тілдің лексикалық қорында әр ұлттың этникалық мәдениетінің өзіндік ерекшеліктері көрініс табады. Әрбір тілдегі сөздер мен ұғымдар, олардың қолданылу контексті халықтардың дүниетанымын, тұрмыс-салтын және мәдени дәстүрлерін көрсетеді. Қазақ және өзбек тілдері – түркі тілдерінің бір тармағына жататын, тарихи тамыры тереңде жатқан туыс тілдер. Ұзақ ғасырлар бойы қалыптасқан тілдік байланыстар нәтижесінде екі тілде де ортақ лексикалық қор қалыптасқан. Әсіресе, бұл заттық-тұрмыстық лексика саласында айқын көрінеді. Лексикалық қабат халықтың тұрмысы, шаруашылығы, мәдениеті, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі туралы мол мағлұмат береді.

Мақалада бауырлас екі халықтың тілдеріндегі заттық-тұрмыстық лексика мен олар білдіретін ұғымдар мәдени контекстке байланысты түрлі мағыналарға ие болуы мүмкін екендігі, тұрмыстық лексика мәдени құндылықтарды сақтайтын құрал болғандықтан, қазақ және өзбек тілдеріндегі тұрмыстық-заттық лексика өз халқының дәстүрлері, әдет-ғұрыптары мен дүниетанымын жеткізуде маңызды рөл атқаратынына назар аударылады. Оларды салыстыру қазақ және өзбек халқының салт-дәстүрлері мен дүниетанымындағы, дүние – әлемді көруі мен түйсінудегі, ғасырлар бойы қордалаған өмірлік іс-тәжірибесіндегі ортақтықтар мен өзіндік ерекшеліктерді айқындауға жетелері, сонымен қатар мәдениетаралық және тіларалық әрекеттестіктің өзара нығаюы мен ықпалдасуына белгілі дәрежеде әсерін тигізері сөзсіз.

Түйін сөздер: түркі тілдері, қазақ тілі, өзбек тілі, заттық-тұрмыстық лексика, этникалық мәдениет, мәдени құндылықтар.

Кіріспе. Тіл – халықтың мәдениетін, дүниетанымын, тұрмысын бейнелейтін ең басты құрал. Әрбір тілдің лексикалық қоры, сөздер мен ұғымдардың қолданылу ерекшеліктері сол халықтың ұлттық ерекшеліктерін, салт-дәстүрін және тарихи дамуын айқындайды. Түркі тілдерінің ішкі құрылымындағы ұқсастықтар мен ерекшеліктерді саралау, әсіресе заттық-тұрмыстық лексика саласындағы семантикалық сәйкестіктерді анықтау қазіргі тіл білімінің өзекті мәселелерінің бірі. Әр ұлттың тарихи дамуы мен мәдени ерекшеліктері олардың лексикасына әсер еткен, сондықтан бірдей заттық-тұрмыстық ұғымдар әр түрлі тілдерде әрқалай аталуы мүмкін.

Тілші-ғалым Н. Уәли: «Әр халықтың, ұлттың тарихи даму барысында жасалып, тілдік санасында сақтаған мәдени-рухани байлығы болады. Заттық мәдениет, рухани мәдениет, дене мәдениеті дегендер ұлттық мәдениеттің түрлері мен салалары. Этномәдени қордың дүниеліктері тілдің жинақтаушы, ұластырушы (трансформациялаушы) және қайта жаңғыртушы (ретрансляциялаушы) қызметі арқылы ұрпақтан-ұрпаққа мирас болып,

ұлттың әрі қарайғы мәдени-рухани дамуының іргетасы болады. Олардың практикада, өмір тәжірибесінде қолданылмайтын түрлері де жиі кездесуі мүмкін. Алайда ондайларды «күні өткен» керексіз дүниеліктер деп, материалдық және рухани құндылықтар қатарынан шығарып, мансұқ ету көрсоқырлық болар еді [1, 44] – деп, ұлттың өзін-өзі қалай дамытатындығын, өзін-өзі танудың, өзін-өзі дамытудың үнемі жолын іздестіретіндігін айтқан.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Түркі тілдерінің бір тармағына жататын қазақ және өзбек тілдері ғасырлар бойы өзара мәдени байланыста болғандықтан, олардың арасында көптеген ұқсастықтар мен айырмашылықтар бар. Қазақ және өзбек тілдеріндегі тұрмыстық лексика екі халықтың мәдениеті мен өмір салтын айқындайтын маңызды көрсеткіш болып табылады. Бұл лексикадағы ұқсастықтар мен айырмашылықтар, ең алдымен, екі халықтың тұрмыс-салтының ерекшеліктеріне байланысты. Осыған байланысты, бұл жұмысымызда қазақ және өзбек тілдеріндегі заттық-тұрмыстық лексиканың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын салыстыра қарастыруды жөн көрдік.

А. Байтұрсынұлы «тіл – адамның адамдық белгісінің зоры, ...» екенін айта отырып, тілдегі лексикалық байлықты ұлттың рухани дүниесінің кілті ретінде бағалаған [2, 141]. Осы тұрғыдан алғанда, заттық-тұрмыстық лексиканы салыстырмалы аспектіде зерттеу тек тілдік емес, этнолингвистикалық, мәдени лингвистикалық деңгейдегі тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді.

Заттық-тұрмыстық лексика дегеніміз – адамның күнделікті тіршілігіне, шаруашылығына, үй-тұрмысына, киім-кешекке, тамақтануға және тұрмысқа қажетті заттарға байланысты атаулар жиынтығы. Бұл лексика саласы тілде көне дәуірден сақталып келе жатқан, көбінесе тұрақты этнографиялық сипатқа ие сөздерден тұрады. Ғалым С. Исаев бұл лексикалық қабатты «халықтың тарихи-мәдени тәжірибесін бейнелейтін тілдік код» [3, 67] – деп сипаттайды.

Талқылау мен бақылау. Түркі тілдерінің бір тармағына жататын қазақ және өзбек тілдері ғасырлар бойы өзара мәдени байланыста болғандықтан, олардың арасында көптеген ұқсастықтар мен айырмашылықтар бар. Қазақ және өзбек тілдеріндегі тұрмыстық лексика екі халықтың мәдениеті мен өмір салтын айқындайтын маңызды көрсеткіш болып табылады. Бұл лексикадағы ұқсастықтар мен айырмашылықтар, ең алдымен, екі халықтың тұрмыс-салтының ерекшеліктеріне байланысты. Осыған байланысты, бұл жұмысымызда қазақ және өзбек тілдеріндегі заттық-тұрмыстық лексиканың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын қарастыруды жөн көрдік.

Қазақ және өзбек тілдерінде заттық-тұрмыстық лексика көп жағдайда ұқсас болып келеді, өйткені бұл екі тіл түркі тілдеріне жататын, тарихи және мәдени байланыстары бар халықтардың тілдері. Мысалы, шапан (қазақ) және чарап (өзбек) – дәстүрлі киімдер. Кесе (қазақ) және piyola (өзбек) – шыныаяқ, қазан (қазақ) және qozon (өзбек) сөздері екеуі де ас пісіруге арналған үлкен ыдысты білдіреді. Бұл сөздер екі халықтың да ас әзірлеу, шай ішу дәстүрлерін көрсетеді. Сондай-ақ, кейбір сөздер дыбыстық өзгеріске ұшырағанымен, түбірі ортақ. Мысалы, «арба» (қаз.) және «aroba» (өзб.) – көлік түрі, «қымыз» (қаз.) және «qimiz» (өзб.) – ашытылған сүт сусыны, «бауырсақ» (қаз.) және «bodirsoq» (өзб.) – қуырылған қамыр, «балта» (қаз.) және «bolta» (өзб.), «шелек» (қаз.) және «chelak» (өзб.).

Осы киім, ыдыс, көлік, азық-түлік, тағам сияқты семантикалық тұрғыдан алғандағы сөздер екі елдің ғасырлар бойы бір-бірімен тығыз байланыста екендігін көрсетеді және көптеген ұқсас сөздердің болуына әкеліп отыр. Бұл атаулар екі халықтың да мәдениетінде маңызды орын алады, ал сөздердің ұқсастығы осы ортақтықты көрсетеді.

Үйдің ішкі жабдықтарына байланысты сөздерді салыстырғанда, «төсек» – қазақ тілінде ұйықтауға арналған орын, ал өзбек тілінде «karavot» сөзі осы мағынада қолданылады. Бірақ, қазақ тіліндегі «төсек» сөзі кең мағыналы: «төсек орын», «төсек салу», «төсек жаңарту», «төсек жаяр» және т.б. тіркестерде де кездеседі.

«Құрт» (қаз.) және «qurut» (өзб.) сөзі де бірдей тағамды білдіреді, екі тілде де бірдей айтылады. Алайда, құрт қазақ халқының көшпелі өмір салтына негізделген тағам түрі

болып табылады, оны ұзақ сақтауға және тасымалдауға болады. Өзбек тілінде де бұл тағам қолданылады, бірақ оның маңызды рөлі қазақ мәдениетінде айқынырақ көрінеді. Қазақтар құртты ұзақ сапарларға немесе малшы ауылдарға барғанда тамақ ретінде алып жүрсе, өзбектер мұны асқа қосымша ретінде қолданып, яғни өзбек ұлттық асханасының бір бөлігі болып табылады және оны сорпаларда, салаттарда немесе жай ғана тұзды тағам ретінде жеуге қолданады. Сондай-ақ, өзбек тілінде парсы-тәжік, араб тілінен енген тұрмыстық сөздер көбірек кездеседі: мәселен, «dasturxon» (дастархан), «qandil» (шам), т.б. Қазақ тілінде бұл сөздердің баламасы ретінде төл түркі сөздері қолданылады немесе араб-парсы сөздері де енгенімен, көбінесе жергілікті ерекшеліктерге сай бейімделген.

Кейбір сөздер тек бір халықтың ұлттық тұрмысын сипаттайды. Мысалы, тұрғын үй қазақ халқында «киіз үй» – дәстүрлі көшпелі тұрғын үй, өзбек халқында «хонадон», «уй» – балшық үй. Бұл жерде тұрғын үймен байланысты лексика өмір сүрудің қарама-қарсы тәсілдерін, атап айтқанда көшпелі және отырықшылық салтты көрсетеді. Қазақ халқына тән «кебеже», «ши», «сандық» сияқты тұрмыстық заттар өзбек тілінде сирек немесе басқа формада кездеседі. Өзбек халқына тән «supra» (ашық алаңша), «guzar» (орталық көше, базар) сөздері қазақ тілінде кездеспейді немесе тек кей аймақтарда ұшырасады.

Ал тұрмыстық лексикада кейбір сөздер бірдей айтылса да екі тілде түрлі мағыналарда қолданылуы мүмкін. Бұл айырмашылықтар халықтардың мәдени ерекшеліктеріне және өмір салтына байланысты. Мысалы, «тұмақ» (қаз.) аң терісінен тігілген жылы бас киім болса, «durpi» (өзб.) ұлттық нақыштағы, кестеленген немесе өрнектелген, ер адамдар киетін бас киімді білдіреді. Қазақтың «қамзол» және өзбектің «qamzul» сөздері әйелдердің ұлттық кеудешесін білдіреді, айырмашылығы пішуі мен кестелеуінде.

Азық-түлік семантикасы тобындағы сөздердің айырмашылығына келейік.

«Құрт», «ірімшік» (қаз.) және «qatiq», «suzma» (өзб.) мал шаруашылығының түрін көрсететін сүт өнімдері. «Сүр ет» (қаз.) кептірілген ет және «osh» (өзб.) күріш тағамы ас үйдің ерекшеліктерін көрсетеді. «Шұбат» (қаз.) және «ayron» (өзб.) түрлі сүттерден жасалған ұлттық сусындар.

Көлікке қатысты айырмашылықтар. Қазақтарда «жылқы», «түйе», «ер-тұрман», ал өзбектерде «eshak», «aroba», «koramol». Осы айырмашылықтарды мысал ретінде келтіре отырып, қазақ лексикасының көшпенділер мен малшыларға, өзбек лексикасының отырықшы егіншілер мен қолөнершілерге бағытталғанын атап өтуге болады.

Қазақ және өзбек тілдеріндегі заттық-тұрмыстық лексикадағы салт-дәстүрге қатысты сөздер халықтардың ұлттық ерекшеліктерін көрсетеді. Қазақтардағы «тұсаукесер» – баланың алғашқы қадам басуы рәсімі, жүз-рулық тиістілікке, өзбектерде «суннат түй» – сүндеттеу рәсімі, махалла-көршілер қауымдастығына қатысты. Бұл мысалда қазақтарда - рулық құрылымға, өзбектерде – махалла ішіндегі әлеуметтік-мәдени дәстүрлерге баса назар аударылады.

Қазақ халқының мәдениетінде кеңдік, еркіндік пен ашықтық маңызды орын алады. Осыған байланысты, қазақ тіліндегі сөздер көбінесе кең мағынада қолданылып, кеңістік пен табиғатқа қатысты ұғымдарды жиі қамтиды. Кеңдік, еркіндік және ашықтық-бұл қазақ дәстүріндегі мәдени ұғымдар ғана емес, ғасырлар бойы қазақтардың дүниетанымы мен күнделікті өмірін қалыптастырған көшпелі өмір салтының көрінісі.

Кең дала, ашық көкжиектер, бір жерден екінші жерге тұрақты қозғалыс, жабық кеңістіктің болмауы – осының бәрі қазақтардың жеке бас бостандығына, тәуелсіздікке деген құрметке және ашық қарым-қатынас тәсіліне деген ұмтылысын тәрбиелеп отыр. Тіпті, олардың тұрғын үйі – «киіз үй» ұтқырлықты, икемділікті және табиғатпен байланысты білдіреді. Киіз үйдің өткір бұрыштары жоқ, оның есіктері әрқашан қонақтар үшін ашық – бұл қонақжайлылық пен ашықтықтың белгісі. Тұрмыстық заттар атаулары – халықтың материалдық мәдениеті мен рухани дүниетанымының көрінісі ретінде ерекше маңызға ие. Бұл жайында академик Ө. Қайдар: «Тұрмыстық заттарды білдіретін сөздер – халқымыздың тұрмыс-тіршілігі, күнкөрісі, әдет-ғұрпы мен дүниетанымын айқын бейнелейтін тілдік құрал. Әсіресе, көне дәуірден келе

жатқан киіз үйге қатысты лексика – қазақ мәдениетінің тұтас бір энциклопедиясы» [4, 311], – деп орынды тұжырым жасаған.

Нәтижелер. Көшпелі өмір салты жомарттық, жаңаға ашықтық, басқа адамның бостандығын құрметтеу сияқты қасиеттердің қалыптасуына тікелей әсер етті, бұның бәрі қазақ халқының тілінде, дәстүрлері мен тұрмысында көрініс тапты.

Өзбек халқының мәдениеті негізінен қала мәдениетіне жақын, бұл тұрмыстық лексикада да көрініс табады. Өзбек тілінде көбінесе әлеуметтік қатынастар мен қала мәдениетіне негізделген сөздер жиі кездеседі. Мысалы, «mahalla» өзбек сөзі қаладағы немесе ауылдағы бір қауымдастықты білдіреді, яғни тұрғындардың әлеуметтік және мәдени байланыстары бар, белгілі бір аумақта тұратын адамдар тобы. Бұл сөз өзбек мәдениетінде және қоғамында маңызды рөл атқарады, өйткені махаллада адамдар бір-бірімен тығыз қарым-қатынаста болады.

Қазақ тілінде махалла сөзін дәл сол мағынада қолдану мүмкін емес, өйткені қазақ тілінде бұл сөздің тікелей баламасы жоқ. Дегенмен, ауыл немесе қалашық сөздері белгілі бір тұрғындар тобының, қауымдастықтың өмір сүруін білдіреді. Ауыл – ауылдық жердегі тұрғындардың жиынтығы, ал қалашық – шағын қала немесе елді мекен, яғни махалла сөзін қазақ тілінде ауыл немесе қалашық ретінде қолдануға болады, бірақ ол сөздің мәдени және әлеуметтік контекстін толық жеткізбейді. Махалла - бұл тек географиялық орналасу емес, сонымен қатар адамдар арасындағы қарым-қатынастар мен дәстүрлерді білдіретін ұғым.

Түркі тілдерінің табиғатына сәйкес қазақ, өзбек тілдерінде адамнан басқа жанды зат атауларына не?/nima? сұрақтары қойылады, сондай-ақ тек категориясының арнайы грамматикалық көрсеткіші жоқ, лексикалық негізде ажыратылады: шал – chol (qariya), кемпір (кейуана) – kampir, ата – ota, әже – ona, бала – bola, қыз – qiz, т.б. Зат есімдер құрылымына, жасалуына қарай – түбір/tub: ac – osh, бел – bel, ic – ish; туынды/yasama: білім – bilim, жұмысшы – ishchi, байланыс – o'roq, құрдас – sinfdosh, бөлме – tortma, т.б.; күрделі/qo'shma: аққу – oqqush, дос-жаран – do'st-yor, Қазақстан Республикасы (ҚР) – Qozog'iston Respublikasi (QR), Өзбекстан Республикасы – O'zbekiston Respublikasi (O'zR), т.б. болып үш топқа бөлінеді. Қазақ тілі грамматикасы бойынша күрделі зат есімдер іштей бірнеше топқа жіктеледі: біріккен (кіріккен) күрделі зат есімдер, қосарлы күрделі зат есімдер, тіркесті күрделі зат есімдер, қысқарған күрделі зат есімдер. Қазақ және өзбек тілдерінің салыстырмалы грамматикасы арқылы жасалған сөздер қарастырылады. Өзбек тілінде күрделі зат есімдерді құрамына қарай төмендегіше бөлуге болады: қосарланған зат есімдер, қайталанған зат есімдер, тіркескен зат есімдер. Зат есімдердің құрамындағы сөз санына байланысты дара және күрделі деп бөлу дәстүрі де бар. Зат есімдер көптік, жіктік, тәуелдік, септік жалғауларымен түрленеді. Зат есімдерге көптік жалғауларының жалғануы олардың жекеше, көпше топтарға ажырауына негіз болады, сондай-ақ көптік формасындағы зат есімдер көптік мәнімен қатар жинақтау, тұспалдау, болжау мағыналарын да иеленеді. Қазақ және өзбек тілдерінде көптік мән лексикалық негізде де айқындалады, мысалы: балашаға – bola-chaqa 'bolalar'. Жіктік жалғауын зат есімдердің бәрі бірдей қабылдай бермейді, лексикалық мәніне байланысты – адамның кәсібі, қабілеті, тегі, туыстығы, жынысы, жас шамасы тәрізді жеке басына тән белгілері мен қасиеттерін білдіретін сөздер тобы ғана жіктеледі. Зат есімдерге жіктік жалғауының жалғануы бастауыш пен баяндауыштың сөйлем ішінде бір-бірімен синтаксистік қарым-қатынасқа түсуінің негізгі амалы болып табылады. Белгілі бір заттың үш жақтың біріне меншіктілігін білдіру тәуелдік категориясы арқылы көрсетіледі. Септік категориясы зат есімдердің сөйлем ішінде өзге сөздермен дәнекерлесуін, сөйлем мүшесі ретіндегі грамматикалық қызметін қамтамасыз етеді. Зат есімдердің сөйлемдегі қызметі, сөйлем мүшелерімен грамматикалық қарым-қатынасын қамтамасыз ететін сан-мөлшерлік, тәуелділік немесе меншіктілік-объективтілік, т.б. грамматикалық мағыналары көптік, жіктік, тәуелдік және септік категориялары арқылы жүзеге асады. Қазақ-өзбек тілдеріндегі зат есімдердің сөйлем құрамындағы қолданысы – бастауыш қызметінде жұмсалады: ана ас пісіріп жатыр – ona osh pishiryabdi; баяндауыш қызметін атқарады: кітап – білім бұлағы – kitob – bilim bulog'i; толықтауыш болады: мен бұл әңгімені өте жақсы көремін – men bu gapni juda yaxshi

ko'rtaman; анықтауыш қызметін атқарады: баланың кітабы ашық тұр – bolaning kitobi ochiq turibdi; пысықтауыш қызметінде қолданылады: үйде ешкім жоқ – uyda [5, 71]

Ғылым тілі – терминдер жүйесіндегі араб және парсы сөздерінің алатын орны мен қолданылу ерекшелігі туралы мәселе бірқыдыру ғылыми мақалалар мен ғылымның арнайы салаларындағы терминдерді зерттеуге арналған диссертациялық еңбектердің жекелеген тарауларында жалпы түрде қарастырылып, сөз етілгенмен, терминологияның негізгі арналарының бірі болып есептелетін шығыс элементтері өз алдына жеке ғылыми-зерттеу жұмысының арнайы нысаны болған емес [6, 23]. Сананың пайда болуы екі факторға байланысты: біріншісі – еңбек, екіншісі – тіл. Тіл – сананың (ойдың), материяның көрінісі, негізі. Тілсіз сана жоқ, ал санасыз (ойсыз) адам да болмайды. Сана әрдайым тілдік негізде өмір сүреді, ол тілмен бірге дамиды. Тілге байланысты сана қоғамдық құбылыс ретінде дамып, қоғамдық рухани жеміске айналады [7, 17]. Тіл – дамып отыратын динамикалық құбылыс. Сондықтан тілдегі кейбір құбылыстарды әркез қайта қарастырып, ондағы өзгерістер мен жаңалықтарды тіркеп, реттеп отыру қажет. Қазақ жазуын реформалау тек әліпби ауыстыру ғана емес, тілдік заңдылықтарды қайта жаңғырту мәселесімен де тығыз байланысты [8, 18].

Қазақ және өзбек тілдеріндегі заттық-тұрмыстық лексиканың салыстырмалы талдауы екі халықтың мәдениетінің, тұрмыс-салтының және дүниетанымының көрсеткіші болып табылады. Ұқсастықтар мен айырмашылықтар олардың тарихи байланыстары мен әлеуметтік мәдени ерекшеліктерінен туындайды. Қазақ және өзбек тілдеріндегі тұрмыстық лексикада кездесетін ортақ сөздер мен ұғымдар түркі тілдерінің туыстығын көрсетеді, ал айырмашылықтар әр халықтың өмір салты мен мәдениетінің өзіндік ерекшеліктерін айқындайды. Зерттеу 20 ғасырдың басындағы жазба түркі тілдерінің дамуы мен қалыптасу процесін қарастыруға арналған. Зерттеу қазақ, қырғыз, башқұрт, құмық, ноғай, татар және әзірбайжан, гагауз және түрікмен тілдерінің материалдары бойынша түркі тілдерінің жеке лексикологиясын құруға негізделген. Түркі тілдес халықтардың ұлттық жазба дәстүрлері олардың сөздік қоры мен лексикологиясының қалыптасуы, әдеби ұлттық тілінің даму кезеңі талданады [9].

Бұл зерттеу қазақ және өзбек тілдерінің мәдениеттері мен салт-дәстүрлерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Қорытынды. Американдық лингвист Э. Сепирдің сөзімен айтқанда «тіл мәдениеттен тыс өмір сүрмейді. Ол дәстүр болып жалғасқан, халықтың тұрмыс-тіршілігімен әбден қабысып кеткен салт-дәстүр мен наным-сенімдерден алыс кетпейді» [10, 48]. Осылайша, ұлттық дүниетаным мен парасат арқылы кез-келген халықтың болмысына біткен төл мәдениетінің өз ана тілінде таныту қазіргі тіл ғылымында лингвомәдениеттану ғылымының орны ерекше. Тіл мен мәдениеттің қарым-қатынасы мен байланысы терең. Тіл табиғи құбылыс, әрі адамдардың арасындағы негізгі құралы болғандықтан, мәдениеттің тууы мен дамуына тікелей қызмет етеді. Егер тіл болмаса, адамзаттық мәдениеттің барлығы туралы әңгіме айта да алмаған болар едік. Сондықтан, әр халықтың мәдениетінің өмірінен хабар беретін атаулар мен құбылыстар тіл ғылымында лингвомәдениеттану сипатында танылған.

Мұндай семантикалық ерекшеліктерді саралау арқылы әр халықтың тұрмыс салты, экологиялық жағдайы, тарихи-мәдени өзара ықпалы жөнінде тұжырым жасауға болады. Е. Жанпейісов: «Тіл – халық мәдениетінің айнасы. Әрбір сөзде тұтас бір дәуірдің, өмір салтының, наным-сенімінің ізі бар» [11, 89], – дейді.

Қазақ және өзбек тілдеріндегі заттық-тұрмыстық лексиканы «Мәдениет-Тіл» контекстінде салыстыра зерттеу барысында олардың арасындағы тұлғалық-мағыналық ұқсастықтар мен айырмашылықтар айқындалады. Егер ұқсастықтардың табиғатын қазақ және өзбек тілдерінің өзара туыстық байланысымен және екі халықтың ғасырлар бойы үзіліссіз жалғасып келе жатқан көршілік қатынасымен түсіндіруге болатын болса, айырмашылықтардың себебін көшпелі өмір салтына негізделген қазақ мәдениеті мен отырықшылық өмір салтын ұстанған өзбек халқының тұрмыстық мәдениеті арасындағы өзіндік ерекшеліктерден іздестіруге болады. Қазақ және өзбек тілдеріндегі заттық-тұрмыстық лексика халықтардың ұлттық психологиясын, салт-дәстүрін, мінез-құлқын

және дүниетанымын көрсетеді. Қазақ халқының кеңдігі мен ашықтығын, өзбек халқының қонақжайлығы мен еңбекқорлығын тілдегі сөздер мен сөз тіркестері арқылы зерделеп, сол халықтардың табиғи болмысы мен менталитетін анықтауға болады. Сондай-ақ, қазақ және өзбек тілдеріндегі заттық-тұрмыстық лексика мен олардың ұғымдарының өзгерісі мен үрдісі, тек күнделікті тұрмысқа қатысты сөздердің өзгеруінен ғана емес, сондай-ақ мәдени және тарихи байланыстардың терең ықпалынан да көрінеді. Екі тілдегі тұрмыстық лексиканы зерттеуді жергілікті географиялық ерекшеліктер, сонымен қатар тарихи, әлеуметтік және діни факторлармен де байланыстыру қажет.

Қазақ және өзбек тілдеріндегі заттық-тұрмыстық лексика – ұлттың рухани, мәдени болмысының айғағы. Екі тіл арасындағы лексикалық ұқсастықтар – тарихи туыстық пен мәдени алмасудың көрінісі болса, айырмашылықтар – әр ұлттың этнолингвистикалық ерекшелігін айқындайтын белгі. Бұл бағыттағы зерттеулер тек тілдік емес, мәдени-тарихи сабақтастықтарды да анықтауға негіз болады.

Әдебиеттер:

1. Уәли Н. Ұлттық мәдениеттің мәдени кодтарын ашу мәселелері» А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Тілтаным» журналы. – 2015. – №3. 40-52 б. URL: <https://www.tiltanym.kz/jour/article/view/514/354>
2. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
3. Исаев С. Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы: Рауан, 1998. – 215 б.
4. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 2004. – 368 б.
5. Түймебаев Ж., Ескеева М., Журакузиев Н., Киличов Н. Қазақ және өзбек тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2023. – 244 б.
6. Жиекбаева А.Б. Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің терминденуі. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 168 б.
7. Бисенбаева М.К. Этномәдени лексиканың танымдық-қатысымдық қызметі (аймақтық лексика материалдары негізінде) филос. док. (PhD) дис.: – Алматы: 2019. – 163 б.
8. Жұбанов А.Қ., Жаңабекова А.Ә. Қазақ жазуын латын қарпіне көшірудің статистикалық негіздері. – Алматы: Тіл білімі институты, 2018 ж. – 160 б.
9. Cognitive Aspects of the Phraseology of Precipitation in the Kazakh and Kyrgyz Languages. N., Milovanova, Natalya, M.K., Yeskeyeva, Magripa K. Eurasian Journal of Applied Linguistics, 2024. DOI: <http://dx.doi.org/10.32601/ejal.10318>
10. Сепир, Э. Язык. Введение в изучение речи. – М.: Издательство Юрайт, 2025. – 211 с.
11. Жанпейісов Е. Қазақ прозасындағы ұлттық тіл көрінісі. – Алматы: Ғылым, 1995. – 204 б.

Ж.Е. АБЖАМАЛОВА, Г. САҒИДОЛЛА

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан

СЕМАНТИЧЕСКИЙ СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПРЕДМЕТНО-БЫТОВОЙ ЛЕКСИКИ В КАЗАХСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. Одной из актуальных проблем в лингвистике является сравнение слов и понятий тюркских языков, относящихся к жизни, быту, изучение особенностей их значения и употребления. Это связано с тем, что в лексическом фонде любого языка отражаются специфические особенности этнической культуры каждой нации. Слова и понятия в каждом языке, контекст их употребления отражают мировоззрение, быт и культурные традиции народов. Казахский и узбекский языки – родственные языки с глубокими историческими корнями, принадлежащие к одной ветви тюркских языков. В результате многовековых языковых связей в обоих языках сформировался общий лексический фонд. Особенно ярко это проявляется в области предметно-бытовой лексики. Лексический слой дает много информации о быте, хозяйстве, культуре, обычаях и традициях народа.

Предметно-бытовая лексика и представляемые ими понятия в языках двух народов могут иметь разные значения в зависимости от культурного контекста. Бытовая лексика является средством сохранения культурных ценностей, поэтому предметно-бытовая лексика в казахском и узбекском языках играет важную роль в передаче традиций, обычаев и мировоззрения своего народа. Их сравнение, несомненно, приведет к выявлению общности и самобытности в традициях и мировоззрении казахского и узбекского народов, видении и восприятии мира, многовековой жизненной деятельности, а также окажет определенное влияние на взаимовыгодное укрепление и интеграцию межкультурного и межъязыкового взаимодействия.

Ключевые слова: тюркские языки, казахский язык, узбекский язык, предметно-бытовая лексика, этническая культура, культурные ценности.

ZH. E. ABZHAMALOVA, G. SAGIDOLDA

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

SEMANTIC COMPARATIVE ANALYSIS OF HOUSEHOLD VOCABULARY IN KAZAKH AND UZBEK LANGUAGES

Annotation. One of the topical issues is the comparison of words and concepts of the Turkic languages related to life, everyday life, the study of the peculiarities of their meaning and usage. This is due to the fact that the lexical fund of any language reflects the specific features of the ethnic culture of each nation. The words and concepts in each language and the context of their use reflect the worldview, way of life and cultural traditions of the people. Kazakh and Uzbek are related languages with deep historical roots, belonging to the same branch of the Turkic languages. As a result of centuries-old linguistic ties, a common lexical fund has been formed in both languages. This is especially evident in the field of household vocabulary. The lexical layer provides a lot of information about everyday life, economy, culture, customs, and traditions of the people.

Everyday vocabulary and the concepts they represent in the languages of the two fraternal people may have different meanings depending on the cultural context. Since household vocabulary is a means of preserving cultural values, household vocabulary in the Kazakh and Uzbek languages plays an important role in transmitting the traditions, customs and worldview of their people. Their comparison will undoubtedly lead to the identification of commonality and identity in the traditions and worldviews of the Kazakh and Uzbek people, vision and perception of the world, centuries-old life activities, and will also have a definite impact on the mutually beneficial strengthening and integration of intercultural and interlanguage interaction.

Keywords: Turkic languages, Kazakh language, Uzbek language, ethnic culture, cultural values.

Авторлар туралы мәлімет:

Абжамалова Жанар Ерғалиқызы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, Қазақстан.

Абжамалова Жанар Ергалиевна – докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Abzhamalova Zhanar Ergalievna – doctoral student at the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Сағидолда Гүлғайша – филология ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Астана, Қазақстан.

Сағидолда Гүлғайша – доктор филологических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Sagidolda Gulgaysha – doctor of Philological Sciences, professor at the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Б.З. АХМЕТОВА¹
А.Ш. ТЛЕУЛЕСОВА²
Р.Р. ЖАЕВА³

Казахский агротехнический исследовательский университет имени
С. Сейфуллина,
Астана, Казахстан ^{1,2}
Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулан,
Павлодар, Казахстан³

***ПРОИЗВОДНЫЕ ИМЕНА КАК ОТРАЖЕНИЕ ЯЗЫКОВОГО
СОЗНАНИЯ В ВЫСКАЗЫВАНИЯХ НА ТЕРРИТОРИИ СЕВЕРНОГО
КАЗАХСТАНА**

(e-mail: bigajsha@mail.ru¹, tleulesova.ardak@mail.ru², zhaeva_roza@mail.ru³)

Аннотация. В статье рассматриваются производные имена в речевых высказываниях жителей Северного Казахстана как показатель языкового мышления. В условиях избыточной информации глагол-связка часто устраняется, что приводит к возникновению аналогичных отнесённых значений; для субъекта, обладающего признаком, приоритетным остаётся его включённость в процесс обозначения, который определяется речевой ситуацией или конкретным контекстом. В разговорно-просторечной речи преобладают производные существительные, выражающие чувственно-оценочные смыслы. Такие наименования передают восприятие объекта через ощущения, возникающие у говорящего под воздействием внешней среды. Прагматическая направленность семантики производных имен, благодаря их пропозитивной природе, может либо усилиться, либо актуализироваться, что зависит от намерений говорящего и реализуется через суждения, характеризующие объект. Прагматическая направленность семантики производных имен, благодаря их пропозитивной природе, может либо усилиться, либо актуализироваться, что зависит от намерений говорящего и реализуется через суждения, характеризующие объект. Пропозиции наименования, которые рассматриваются как одна из форм идентификации, включают в себя как идентифицирующие, так и характеризующие функции. В процессе наименования осуществляется установление личности через указание на её отличительные качества или определённые аспекты её деятельности, что выражается через конструкцию слова.

Ключевые слова: производные конструкции, имя бытийного типа, дериват, оценочные предикаты, высказывания, разговорно-просторечная речь.

Введение. Производное выражение, относящееся к категории бытия, активирует предикативную составляющую смысла высказывания, поскольку акцент говорящего смещается на процесс присвоения обозначения объектом, которое возникло в разговорной речи и дополнило уже устоявшиеся общепринятые термины, обозначающие личности,

* Исследование выполнено в рамках грантового финансирования проекта AP19677795 «Лингвоэкология как отражение этнокультурной ментальности жителей Северного Казахстана (Акмолинская Костанайская, Павлодарская области)»; источник финансирования – Комитет науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

акцентируя при этом важнейший аспект их действий или специфические социальные роли. Эти характеристики имеют значительную ценность для членов социальной группы.

Идентифицирующие характеристики, на основе которых формируются производные имена бытийного типа, могут быть как обусловленными функциональными особенностями, так и служить для выражения дополнительных смыслов в высказываниях. Например, термин «*чеботарь*» обозначает того, кто занимается изготовлением чеботов, а выражение «*лапотники*» используется для людей, носивших лапти, что отражает их повседневную привычку.

Кроме того, такие термины могут служить для фиксации дополнительных значений, которые становятся явными через структуру высказывания, включая компоненты, определяющие внутренние смыслы. Так, в одном из примеров говорится: «*Старшего зовут братка, а меньшуху... еще скажут последыш это у нас, или заскребыш, скажут*» (Акмолинская область), где слово «заскребыш» означает человека, который родился позже всех, обозначая терминативный аспект. В другом случае говорится: «*Варят вместе, а есть отдельно. Кержаков звали, староверов чашниками называли*» (Акмолинская область), где «*чашники*» обозначает тех, кто питается только из собственной чашки, что служит локативом для данной социальной группы [1, 45].

В некоторых случаях производные формы бытийного типа могут отражать случайные признаки, которые не являются основными для личности, но имеют значение в контексте общения. Например, «*Нас по прозвищу называли простоквашниками*» (Акмолинская область).

а) Особое место занимают высказывания, в которых субъектная роль заменяется производной формой бытийного типа с пропозитивной семантикой. Например, «*Кержаки фсю жизнь нашу посуду поганой называли*» (с. Тарханка) или «*Шахуны все по-своему называют: пригон – стайкой*» (Костанайская область) – в данном контексте шахуны означают переселенцев из России. В этих случаях процесс наименования не предполагает обозначение человека, а фокус внимания смещается на явления окружающей действительности, как они воспринимаются рассказчиком, в том числе и через его представления о норме жизни (или её отклонениях): «*А кержак три пальца называл собачья лапа*» (Костанайская область).

Методика и методы исследования. В процессе написания статьи были применены методы лингвистического анализа и прямого интервьюирования. В отдельных случаях также использовался анкетный опрос. Анкета, содержащая 18 вопросов, была направлена в областные библиотеки Костанайской и Павлодарской областей. Для получения более достоверного представления о производных именах в исследовании использовался метод сплошного отбора эмпирического материала.

Один из методов формирования идентификации через наименование заключается в связывании именующих утверждений с пропозицией действия, при этом оно чаще всего предшествует основному элементу. Установленная таким образом связь между этими компонентами позволяет раскрыть полную интерпретацию объекта речи, которая выводится из действий субъекта, синхронизируется с ними и выражается в единой идентифицирующей дескрипции. Например: «*Хто атбивает литовку, таво называют атбивщик*» (с. Заречное); «*Как за птицей ухаживает, зовут хожалка за птицей*» (Костанайская область, Заречное).

Сложная, пропозитивная природа словообразовательного значения не всегда позволяет легко восстановить составляющие мотивирующего суждения, которые не выражены явно в структуре деривата. В то же время, высказывания, отражающие действия и сопровождающие суждения, связаны с наименованиями, расширяют и уточняют коммуникативный контекст, делая его более понятным для получателя информации: «*А курачами их звали потому, что они курят, а кержаки – те не курят*» (Костанайская область).

Обычно действие, выраженное в пропозиции, находится в причинно-следственной связи с наименованием. Например, «*Колотильщиками называли, кто шишки сбивал, бил по дереву*» (Костанайская область, г. Лисаковск) — колотильщик, то есть человек,

занимающийся колотанием; или «Кто кучонок закладывает и деготь сидит, того **кучником** звали, а потом смолокур, это уж по-научному, что ли» (г. Лисаковск). «Было два Ивана – старший и младший. Вот его и звали малый – **малук**», «Ну, Винокуров-то видит, что мы с Белоруссии. **Сбеженцы** нас звали», «Раньше у нас много было беглых катаржников, их звали челдонами, а сейчас и нас обзывают **челдонами**» (Костанайская область, п. Пресногорьковка).

Таким образом, через высказывания, выражающие действия, а также экзистенциальные суждения, происходит «параметризация субъекта», что влияет на «интерпретацию слушающим смысла предиката» [2, 14], то есть процесс наименования и идентификации реализуется в чётко определённых рамках определённого фрагмента реальности, что способствует однозначному восприятию сообщения: «Бабушка из Тамбова приехала, **тамбочиха** ее называли»; «**Щентушками** обзывали людей, которые излечивали других людей». Вот Леонид Федорович Фомин» (Костанайская область, с. Веселый подол).

Обсуждение и наблюдение. Фокус говорящего сосредоточен на действиях субъекта, которые составляют функциональную характеристику и образуют основное значение производной конструкции. В силу избыточности информации, глагол-связка опускается, что создает аналогичные идентифицирующие отношения. Однако в действительности для носителя признака важнейшим остаётся его участие в процессе наименования, что определяется контекстом или конкретной ситуацией.

в) Модели, отражающие общее значение пассивного наименования, встречаются в разговорно-просторечной речи реже, чем структуры предыдущих типов, что подтверждается их редким использованием в исследуемом материале: «Ведь предки-то были переселены сюда...»; «парнишка, раскуривавший маленькую свечку, его обзывали **свечником**» (Костанайская область).

Объект наименования занимает позицию субъекта высказывания, при этом его активность уменьшается, поскольку семантика предиката, выраженного пассивными конструкциями глагола «называть», предполагает «неопределенно-личного авторизатора» [2, 39]. Это приводит к тому, что субъектное значение включает как характеристику объекта действия, так и значение личности – носителя признака: «Эти люди **топицики**, которые занимались лесом; как-то так.... Лес-то колят, валят и после ложат как топят и как-то из деревьев плот получатся вот делов-то» (с. Веселый подол, Костанайская область).

Интересы говорящего определяют включение производной формы, содержащей ключевую характеристику личности, в структуру ремы высказывания как информативного дополнения. Такое восприятие характеристик личности, обусловленных денотативными признаками, определяет особенности их функционально-семантической природы, которая включает модальность оценки. «Прежде чем выявить суть, человек обязан впустить в себя...: сущность суждения передает окружающему его гармонию». Оценочные и эмоционально-экспрессивные коннотации, составляющие основу субъективной модальности мотивирующих суждений, усиливают качественные признаки, которые изначально соотносятся с культурными «установками» [2, 58] (нормами поведения, стереотипами, фоновыми знаниями), а также с «идиологемами» (культурными установками, отражающими актуализированную аксиологию человека) [2, 69].

«И тогда молодой когда была-то привыкла лодырничать, ее и **лодыркой** и прозвали таки» (Акмолинская область) – женщина ленится, без дела ходит по деревне («лодырничает», «отлынивает» от работы), что не соответствует образу хорошей домохозяйки, жены и матери.

Спомощью деривационной структуры имени, говорящий выражает «взаимоотношения между реальным миром и его идеальной, фантастической формой».

«Пейоративный характер» [2, 90] денотативно-сигнификативного суждения о предмете разговора (лице) имеет значение для характеризующей пропозиции. Преобладание в мотивирующих конструкциях имен субъективного типа:

«**Гундос** – он говорит себе в нос, так и гундосит» (Костанайская область) – гундосы – люди с писклявым голосом, гнусавый человек.

«вздохмач, **рогач** – гривы, копна волос никак не чесаные... говорят: вот лохмы» (Акмолинская, Павлодарская области) – вздохмач, **рогач** – человек с неряшливыми, неприятными, взъерошенными волосами.

«Ребенок у ней сильно плачет всегда, вот и говорю, что **горлач**» – горлопанить – сильно плакать или громко кричать; «**говорун** – такой человек, нация кавказская, шустрый какой-то пустобрех» (Костанайская область) – говорчик – представитель чеченского этноса, который говорит быстро.

Производные субъективные имена обычно акцентируют внимание на одном главном свойстве лица. Ясность таких дескрипций позволяет обычно легко связать рассматриваемый коннотативный компонент с культурными стереотипами, устоявшимися в обществе и являющимися «общедоступными для речевого сообщества» [3, 228]. По мнению ряда ученых (Н.Д. Арутюнова, Т.И. Вендина, А.А. Ивин и др.), оценка строится на нескольких логических категориях: субъект, объект, основание и характер самой оценки. Субъектом оценки является как отдельная личность, так и общество в целом. Это приводит к тому, что оценочные смыслы вводятся в структуру высказывания (в нашем случае – мотивирующего суждения) через глаголы, отражающие мнения: «воздать, почитать, захотеть, вытянуть», которые обладают имплицитным характером и выполняют интродуктивную функцию. Данный модус, согласно Н.Д. Арутюновой, «контролирует мотивы оценки» [3, 230].

Часто в качестве оценочных предикатов для мотивирующих суждений используются диспозиционные глаголы, такие как «любить», «нравиться» [4, 39], которые акцентируют внимание на поведении объекта в предстоящих ситуациях. Примером может служить: «Мы с братом **горластики** были. Было, сядем на крышу сарая, он мне говорит: «Давай, Наденька, песню затянем» – горластик – человек, который любит громко петь; «У Надьки хахарь прожил, слишком он уж **выштукарь** больно уж: на на разны приколы. шуточки ловкач был ведь» (Павлодарская область) – выштукарьщик – человек, который получает удовольствие от шуток, изобретает их и хитрит ради развлечения.

Объединение диспозиционного смысла с предыдущим опытом индивида формирует логическую основу для его будущих поступков. В некоторых ситуациях такая информация сопровождает высказывание, в котором функционирует производное слово, представляя собой пропозицию действия: «Степка наш **кинщик был** [Каждый вечер туды ходит.]» – кинщик – человек, который любит смотреть фильмы; «[А на их вечерке теребит женушку то, и теребит все...] – весь какой-то **измытик**» (Акмолинская область) – измытик – тот, кто находит удовольствие в измывательстве, в унижении, «глумится»; нравятся издеваться.

В разговорно-просторечном языке заметно преобладание производных имен, которые несут **сенсорно-оценочные** значения. Эти имена отражают характеристику объекта через ощущения, которые возникают у говорящего под влиянием внешних обстоятельств и порождают у него определенную психологическую реакцию:

– зрительное восприятие: «А сама вот така **жиздик**, от земли не выросла», «Да вон **вихляй** идет, руками махат, вихлятца», «Такой плешивый, **лысач** ведь вовсе говорят: ой лысачий – ярко становится в доме от его» (Костанайская область, с. Талапкер).

– слуховое восприятие: «Опять эта **шалаболка** пришла, чо-нибудь набольба, накурочит» – шалаболка – та, которая много «шалаболит», «болтает», «говорит» (Акмолинская область, с. Коянды).

Трудовая деятельность чаще всего сосредоточена в месте проживания, где она направлена на улучшение материальных условий жизни. Например, труд в доме, который является центром жизни для старожил: «**Копуша**...а так то...Майка, копошатся, готовят что-то...и шустро ходит...он такой копуша, глянет- поглянет, что-то успеват сделать» (с.Павловка); она у нас вся **доспеишница**, можно ею все передать и спокоится» (д.Новопавловка, Костанайская область); «Ай да таков и есть, и усердный, и ретивый, **пророческая птица-гамаю будто**, да все им фортит» (д.Михайловка, Карасуский район, Костанайская область) – гамаюн – хозяйственный человек (от гомозить – возиться, суетиться, копать с чем-либо) (В.И. Даль) [5, 45].

Концепты «безделье» и «лень» в языковом контексте характеризуются более детализированным подходом в словообразовании и имеют явно выраженную отрицательную коннотацию. Например, выражение *«Да про эту шалберку вся деревня знает, ни дома у ней порядка, нигде не работает»* указывает на недостаток активности и беспорядок в жизни, обусловленный постоянным бездействием, где «шалберка» происходит от действия «шалаться», что означает бездельничать. Другим примером является фраза *«Шасталка шлындится по селу то от безделья. Он ведь тогда еще школу оставил, болтается, шастает»* (Карасуский район, д. Кособа), в которой слово «шлындать» используется в контексте описания человека, который ленится и проводит время бесцельно, без особого занятия. Также фраза *«энтот лежаць, лежебока, идем робить в огород»* (Костанайская область, д. Кособа) может быть интерпретирована как выражение призыва к действию и прекращению праздности, где «лежаць» используется в значении «лень», подразумевая длительное пребывание в состоянии покоя и бездеятельности.

Концепция труда тесно связана с понятием чистоты, которое объединяет реальность и идеал, физическое и духовное состояние, внешний и внутренний порядок [6, 37]. Женщина, как символ созидания чистоты, часто становится объектом словесных характеристик в разговорной речи:

«Анна абиходница, у ей фсе чисто»; *«А вот я дочерям как: старша шлында, ниче не умеет, а младша – беломойка, така чистюля»* (Акмолинская область, Павлодарская область).

Для женщин, не поддерживающих порядок и чистоту в своем доме, использовались специальные термины:

«Куныра – неряшливая, грязная, как черт. Как померла (соседка), так грязь с носа ножом скоблили. Сроду кунырой была, с утра вдоль деревни шастала, а дом и сама не в приборе» (д. Белоглинка, Узункольский район, Костанайская область) – кунять – дремать, быть сонным, вялым, клевать носом от дремоты (В.И. Даль). Следовательно, быть ленивым, а значит, грязным.

Для приверженцев старой веры «чистота» означает не осквернённость чуждыми, неединоверными людьми:

«Чистотка она, сибирячка» (п.Пресногорьковка, Узункольский район, Костанайская область).

Внешняя, телесная чистота воспринималась как показатель внутренней, душевной чистоты: *«А у которой в доме чисто, приятно, так и говорят – чистотка»*; *«Чертополох будто- расторопная, некудаха, пачкун, нечистотка – одно и то же»* (п. Пресногорьковка, Костанайская область); *«Первыйу ей разгильдяй тот еще, лежень оказался. Одеже испачканной все бегал бывала, ни гвоздем робить, ничем не умел заняться. Так разлетелись вскоре то они»* (Пресногорьковка, Ершовка, Узункольский район, Костанайская область).

Словообразовательное выражение, включающее этот концептуальный компонент, проявляется в следующих примерах:

– тревоугодие, пьянство: *«мужичок тот все меры не знат, хоть еда и не вкусна а вовсю ел, ненасытный, меры не знат»* (Костанайская область). Дериват, словообразующее, как субъект речи, представляется коммуникативным актом в реплике, передает очень кратко все особенности манеры держаться в высказывании как индивидуальные так и социальные. Это словообразование представляет собой часть дискурса, который отображает социальную и индивидуальную специфику речи человека. И организация дискурса зависит от типа языковой личности, которая в свою очередь отражает социальную обусловленность выбранной дискурсивной стратегии.

Результаты. Производные наименования людей часто выполняют роль социально-ролевой идентификации, которая в некоторых случаях заменяется нравственно-этической функцией, которая «направляет восприятие адресата» в контексте традиционных «ценностных ориентиров» [7, 86] данного сообщества.

Производные имена в фольклорных произведениях выполняют роль носителей оценок, что объясняется их когнитивно-пропозитивной структурой, формирующей ключевые смысловые центры, управляющие окружением значений и создающие

интенционально заданное восприятие конкретных черт объекта речи у адресата. В фонетической системе исследуемой разговорно-просторечной речи отсутствуют долгие согласные звуки. Сохранение /й/ после переднеязычных и губных согласных (например, мн'ения, грудйу, скамйя и другие) является новой тенденцией, объясняемой влиянием литературного языка.

Заключение. Таким образом, языковая личность старожила является многогранной, что в первую очередь обусловлено историческими обстоятельствами. В дополнение к принадлежности к общерусскому языковому типу, словарный запас диалектного носителя в исследуемом этнографическом регионе включает как элементы сибирских русских старожильческих говоров, так и следы, «переданные от южнорусской разговорной речи» [8, 38]. Это осложняется противоречиями в области православной веры. Влияние христианских мировоззрений среди переселенцев, а также условия жизни на заселенной территории стали факторами, способствовавшими развитию утилитарно-религиозного типа мышления старожилов, что оставило неизгладимый след в культурно-языковом наследии последующих поколений в Южно-Алтайском этнографическом регионе.

Для разговорно-просторечной лексики, характерной для Костанайской и Павлодарской областей, свойственна ассимиляция /й/ с предыдущими переднеязычными звуками (за исключением /ш, ж/) и губными согласными, что приводит к образованию двойных мягких согласных. Этот процесс наблюдается и в начале слов (например, л'л'ет, в'в'ет'), а также на стыке с окончаниями.

Выяснено, что перемещение лексем из одной подсистемы языка в другую является процессом, который способствует расширению лексического состава. Чаще всего просторечные глаголы получают статус разговорных слов, активно употребляемых в повседневной речи. Просторечие может служить связующим звеном между диалектами и литературным языком.

Литература

1. Иванцова Е.В. Феномен языковой личности. – Томск: Томский ун-т, 2002. – 312 с.
2. Темиргазина З.К. Оценочные высказывания в русском языке. – Павлодар: ЭКО, 1999. – 272 с.
3. Колпакова Н.Б. Участие производных имен лица в формировании смысловой структуры текста / Проблемы лексикографии, мотивологии, дериватологии. – Томск: Изд-во Томский ун-т, 2008. – С. 227-234.
4. Кунанбаева С.С. Концептологические основы когнитивной лингвистики в становлении полиязычной личности. – Алматы, Полилингва, 2017. – 264 с.
5. Матвеева Т.В. К вопросу о ритме как жанрообразующем признаке разговорной речи. – Саратов, Колледж, 1997. – С. 44-51.
6. Постовалова В.И. Картина мира в жизнедеятельности человека // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / отв. ред. Б. А. Серебренников. – М.: Наука, 2020. – 343 с.
7. Сабитова З.К. Человек в языке, интерпретативная парадигма: учебное пособие / З.К. Сабитова. – 2-е изд., испр. и доп. – Павлодар: Типография Сытина, 2011. – 481с.
8. Сулейменова Э.Д. «Russian Overseas Flagship» языковая ситуация в Казахстане // Russian Language Journal. – 2020. – Vol. 70: Iss.1. – С. 23-57.
9. Nurtazina, M.B. Konceptualnoe prostranstvo rechevogo povedeniya kommunikantov / M.B. Nurtazina // Teoreticheskie i metodologicheskie aspekty yazykoznaniya: Materialy mezhdunarodnoj nauchno-teoreticheskoy konferencii (30 noyabrya–1 dekabrya). – Almaty, 2004. – P. 214-219.
10. Shakirova G.R., Galiullina G.R. Forming of Morphological Competence of Students through Independent Activity at the Lessons of the Native Language / GR. Shakirova G.R. Galiullina // Journal of Research in Applied Linguistics. – 2019. – Vol. 10, Is. – P. 861- 868.
11. Farnham F. Achilles Shield: Some Observations on Pope's Iliad / Fern Farnham. – Cambridge University Press, 2020. – 201 p.

Б.З. АХМЕТОВА, А.Ш. ТЛЕУЛЕСОВА

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті,
Астана, Қазақстан

Р.Р. ЖАЕВА

Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,
Павлодар, Қазақстан

ТУЫНДЫ АТАУЛАР СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН АУМАҒЫНДАҒЫ МӘЛІМДЕМЕЛЕРДЕГІ ТІЛДІК САНАНЫҢ КӨРІНІСІ РЕТІНДЕ

Аңдатпа. Мақалада Солтүстік Қазақстан тұрғындарының сөйлеген сөздеріндегі туынды атаулар тілдік ойлаудың көрсеткіші ретінде қарастырылады. Артық ақпарат жағдайында байланыстырушы етістік жиі жойылады, нәтижесінде ұқсас тағайындалған мағыналар пайда болады. Белгісі бар субъект үшін оның сөйлеу жағдайымен немесе нақты контекстпен анықталатын белгілеу процесіне қосылуы басым болып қалады. Ауызекі тілде сенсорлық-бағалау мағыналарын білдіретін туынды зат есімдер басым. Мұндай атаулар объектіні қабылдауды сыртқы ортаның әсерінен сөйлеушіде пайда болатын сезімдер арқылы жеткізеді. Туынды атаулар семантикасының прагматикалық бағыты, олардың позитивті сипатына байланысты, не күшейтілуі, не өзектендірілуі мүмкін, бұл сөйлеушінің ниетіне байланысты және объектіні сипаттайтын пайымдаулар арқылы жүзеге асырылады. Туынды атаулар семантикасының прагматикалық бағыты, олардың позитивті сипатына байланысты, не күшейтілуі, не өзектендірілуі мүмкін, бұл сөйлеушінің ниетіне байланысты және объектіні сипаттайтын пайымдаулар арқылы жүзеге асырылады. Сәйкестендіру нысандарының бірі ретінде қарастырылатын атаудың ұсыныстары сәйкестендіру және сипаттау функцияларын қамтиды. Атау процесінде жеке тұлғаны анықтау оның ерекше қасиеттерін немесе оның қызметінің белгілі бір аспектілерін көрсету арқылы жүзеге асырылады, бұл сөздің құрылысы арқылы көрінеді.

Түйін сөздер: туынды құрылымдар, тұрмыстық типтегі атау, туынды, бағалау предикаттары, мәлімдемелер, ауызекі сөйлеу.

B.Z. AKHMETOVA, A.Sh. TLEULESOVA

Kazakh Agrotechnical Research University named after S. Seifullin,
Astana, Kazakhstan

R.R. ZHAYEVA

A. Margulan Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan

DERIVED NAMES AS A REFLECTION OF LINGUISTIC CONSCIOUSNESS IN STATEMENTS ON THE TERRITORY OF NORTHERN KAZAKHSTAN

Annotation. The article examines the derived names in the speech utterances of the inhabitants of Northern Kazakhstan as an indicator of linguistic thinking. In conditions of excessive information, the verb-bundle is often eliminated, which leads to the emergence of similar related meanings; for a subject with a feature, its involvement in the naming process remains a priority, which is determined by the speech situation or a specific context. Colloquial speech is dominated by derived nouns expressing sensory-evaluative meanings. Such names convey the perception of an object through the sensations that arise in the speaker under the influence of the external environment. The pragmatic orientation of the semantics of derived names, due to their propositive nature, can either be strengthened or actualized, which depends on the intentions of the speaker and is realized through judgments characterizing the object. The pragmatic orientation of the semantics of derived names, due to their propositive nature, can either be strengthened or actualized, which depends on the intentions of the speaker and is realized through judgments characterizing the object. In the naming process, an identity is established through an indication of its distinctive qualities or certain aspects of its activities, which is expressed through the construction of the word.

Keywords: derived constructions, name of being type, derivative, evaluative predicates, utterances, colloquial speech

References

1. Ivanczova E.V. Fenomen yazykovoj lichnosti. – Tomsk: Tomski un-t, 2002. – 312 s.
2. Temirgazina Z.K. Ochenochnye vyskazyvaniya v russkom yazyke. – Pavlodar: E`KO, 1999. – 272 s.
3. Kolpakova N.B. Uchastie proizvodnyh imen lica v formirovanii smyslovoj struktury teksta / N.B.Kolpakova// Problemy leksikografii, derivatologii. – Tomsk: Tomski un-t, 2008. – S. 227–234.
4. Kunanbaeva S.S. Konceptologicheskie osnovy` kognitivnoj lingvistiki v stanovlenii poliyazychnoj lichnosti. – Almaty: Polilingva, 2017. – 264 s.
5. Matveeva T.V. K voprosu o ritme kak zhanroobrazuyushhem priznake razgovornoj rechi. – Saratov: Kolej, 1997. – S. 44-51.
6. Postovalova V.I. Kartina mira v zhiznedeятelности человека Rol' chelovecheskogo faktora v yazyke: YAzyk i kartina mira / otv. red B. A. Serebrennikov. – M.: Nauka, 2020. – S. 30-43.
7. Sabitova Z.K. Chelovek jazyke, interppretativnaya paradigma: uchebnoje posobie /Z.K. Sabitova. – 2-je izd., ispr. i dop. – Pavlodar: Tipografiya Sytina, 2011. – 481 s.
8. Sulejmenova E.D. «Russian Overseas Flagship» i yazykovaya situaciya v Kazaxstane.– Russian Language Journal. – 2020. – Vol.70: Iss.1. – P. 23-57.
9. Nurtazina M.B. Konceptualnoe prostranstvo rechevogo povedeniya kommunikantov / M.B. Nurtazina // Teoreticheskie i metodologicheskie aspekty yazykoznaniya: Materialy mezhdunarodnoj nauchno-teoreticheskoy. – Almaty, 2004. – P. 214-219.
10. Shakirova G.R., Galiullina G.R. Forming of Morphological Competence of Students through Independent Activity at the Lessons of the Native Language / G.R. Shakirova, G.R. Galiullina // Journal of Research in Applied Linguistics. – 2019. – Vol. 10, Is. – P. 861- 868.
11. Farnham F. Achilles Shield: Some Observations on Pope's Iliad / Fern Farnham. – Cambridge University Press, 2020. – 201 p.

Авторлар туралы мәлімет:

Ахметова Бигайша Зейнулльевна – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана, Қазақстан.

Ахметова Бигайша Зейнулльевна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Казахского агротехнического исследовательского университета имени С. Сейфуллина, Астана, Казахстан.

Akhmetova Bigaisha Zeinullievna – candidate of Philological Sciences, associate professor, Astana, Kazakhstan.

Тлеулесова Ардак Шайкеновна – педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, педагогика ғылымдарының кандидаты, Астана, Қазақстан.

Тлеулесова Ардак Шайкеновна – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор Казахского агротехнического исследовательского университета имени С. Сейфуллина, Астана, Казахстан.

Tleulesova Ardak Shaikenovna – candidate of Pedagogical Sciences, associate Professor, Astana, Kazakhstan.

Жаева Роза Райхановна – филология ғылымдарының кандидаты, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің қосымша білім беру бөлімі директоры, Павлодар, Қазақстан.

Жаева Роза Райхановна – кандидат филологических наук, директор Департамента дополнительного образования Павлодарского педагогического университета имени А. Марғұлан, Павлодар, Казахстан.

Zhayeva Roza Raikhanovna – candidate of Philological Sciences, Director of the Department of Continuing Education of Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar, Kazakhstan.

***Н.Х. АХТАЕВА¹**
Ә.К. СҮЛЕЙМЕНОВА²
Б.Ж. САРЫБАЕВА³

Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,
Павлодар, Қазақстан^{1,2,3}
(e-mail: nagibek78kz@gmail.com¹, suleimenova1978@bk.ru², bayanjan73@mail.ru³)

КОНТЕКСТІК СИНОНИМ ПАРАДИГМАСЫ

Аңдатпа. Мақалада қазақ тіліндегі контекстік синоним парадигмасы қарастырылады. Оның лингвистикадағы зерттелу деңгейі, орны, семантикалық, стилистикалық ерекшелігі тарқатылып, мәтін түзудегі рөлі анықталады. Тақырып аясында синонимдердің контекстегі мағыналық реңкі, қолданылу аясы, автор идеясын жеткізудегі рөлі талданып, оның теориялық негізі құрастырылады. Мақала арқылы контекстік синонимдер табиғатын тереңірек түсінуге және оларды зерделеудің жаңа бағыттарын тануға болады. Синонимдік қатар, олардың мәтінде қолдану ерекшелігі, зерттеуші ғалымдар тұжырымындағы сипаты да қамтылған. Синонимдердің контексте өзара алмасу мүмкіндіктері, стилистикалық және парадигмалық қызметтері ашылып, тілдік жүйедегі рөлі айқындалды. Сонымен қатар сөздердің лексикалық бірлік ретіндегі қызметі нақты мысалдық талдаулар арқылы барынша ашылған. Бұл ретте контекстік синонимдер белгілі бір сөйлеу жағдайында, мағыналық байланыс аясында қолданылатын синонимдердің түрі ретінде қарастырылып, прагматикалық қызметі мен семантикалық ерекшелігі талданады. Қазақ тіліндегі синоним бойынша зерттеу жүргізген Ә. Болғанбаев, К. Аханов, А. Айғабылов, А. Салқынбай, Б. Сағындықұлы, Г. Смағұлова, Б. Шалабай, Ғ. Хасенов сынды көрнекті ғалымдардың еңбектері мен синонимия құбылысын талдаған Ю.Д. Апресян тұжырымы талдау нысаны ретінде алынып, синонимдердің мәтіндегі мағына дәлдігі, стильдік жүк пен прагматикалық реңкке әсерін көрсетудегі басымдығы ұсынылған. Сонымен қатар синонимдік қатардағы сөздердің тіркесімділігі, семантикалық валенттілігі және сөйлемішілік қызметі сипатталады. Зерттеу нәтижесі контекстік синонимдерді тілдің семантикалық құрылымындағы дербес тілдік бірлік ретінде қарастыру қажеттігін алға тартады және қазақ тіліндегі синонимия құбылысының прагматикалық сипатын жан-жақты тануға жол ашады.

Зерттеу барысында лингвистикалық талдау әдістері негізінде көркем шығарма мәтіндеріндегі синонимдік бірліктердің мәтіншілік жуықтықты танытатын қасиеті қарастырылады. Қазақ тіліндегі синонимдік қолданыстардың контекстке тәуелді семантикалық құбылыстары кеңінен сипатталады.

Түйін сөздер: контекстік синоним, семантикалық өріс, лексикалық синоним, прагматикалық мағына, синтаксистік синоним, парадигмалық байланыс.

Кіріспе. Қазіргі лингвистикада синонимдер жүйесін зерттеу тілдің мағыналық құрылымын терең түсінуге мүмкіндік береді. Әсіресе, контекстік синоним парадигмасы белгілі бір тілдік ортада мағынасы ұқсас сөздердің қолданылу заңдылықтарын зерттейтін маңызды бағыттардың бірі. Бұл тақырып тіл білімінде өзекті, себебі сөздердің мағыналық реңктері мен олардың контексте өзгеруі коммуникацияның дәлдігі мен байлығына тікелей әсер ететіні сөзсіз.

Қазақ тіл біліміндегі сөз жүйесінің зерттелу тарихында синоним тақырыбын терең зерттеген ғалымдардың бірі – Ә. Болғанбаев. Ғалым синоним қолдануының негізгі

тәсілдерін көрсетіп, олардың мағыналық реңктерін талдаған. К. Аханов та синоним сөздердің мағынасы жағынан сәйкес келіп, ұғымды білдіретінін атап өткен. Сол сияқты синонимдердің ғылыми-практикалық сипатын танытқан А. Айғабылов, Ф. Оразбаева, Б. Сағындықұлы, Г. Смағұлова, А. Салқынбай сияқты ғалымдардың еңбектерін атауға болады. Мәселен, «Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы» еңбегінің авторлары синонимдерді тарихи өзгеріп отыратын семантикалық категория ретінде танып, синнимдік қарым-қатынастарды негізінен тілдің қазіргі даму қалпынан қаралып, шешілу керектігін орынды айтқан [1, 108]. Ф.Ш. Оразбаева синоним болудың алғы шартын бір сөз табынан болуымен байланыстырып, «Синонимдер мағыналары жақын сөздер, дегенмен мағыналары тепе-тең болу шарт леген түсінік тұмауы керек» [2, 128] десе, А. Айғабылов синонимдердің төрт түрлі жасалу жолын түзіп, соның ішіндегі көп мағыналылық байланыстан пайда болған синонимдердің ішкі мағыналық жақындығын ауыспалы мағынадан өрбитін синонимдік қатарға алып келеді. Ғалым келтірген мысалды «контекстік синоним» [3, 31] – деп атамаса да, мәтіндік мағынасы синонимдік қызмет атқара алады.

Ғалым А. Салқынбай синонимдердің терең мағыналық құрылымы мен контекстік қолданысының күрделігін анықтау үшін «Лебіздік қолданыста олардың құрамындағы семемаларды айырудың маңызы зор, өйткені синонимдердің ішкі мәні мен мазмұны контексте айқындалып, семантикалық валенттілігі мен тіркесімділігі көрінеді. Синонимдік парадигмаға енетін атаулардың өзіндік ерекше семалары олардың ішкі мазмұнының, экспрессивті-эмоционалдық қырын, стильдің сипатын анықтайды» [4, 107] – деп береді. Ғалым сөздердегі сабақтастық пен ұқсастықты жұмсалатын синонимдес тұлғалардың қызметін қарастыру қажеттігіне екпін түсірген.

Ғ. Хасанов лексикалық тіркесімді сөздердің қатар тұрған мағынасымен байланыстырып, прагматикалық және синтагматикалық қатынастарды тілдің семантикалық қаңқасын құрайтын құрылым ретінде танытады. Және семантикалық жүйенің ішінде ең басты прагматикалық қатынас ретінде семасиологтардың синонимия құбылысын жатқызатынын айтқан [5, 84].

Зерттеушілер Б. Сағындықұлы мен Ж.Е. Аманжанова синонимдік қатарлардың өзара семантикалық және қолданыстық реңктерін ажырату маңыздылығын екшелейді. Олардың араларында тығыз байланыс болғанмен, тіркесімділік қабілетінен туындайтын ортақ және айырушы семаны анықтай келе, «Синонимдердің сөз қолданысындағы реңктері сөздердің бір-бірімен тіркесу қабілетінен шығады» [6, 163] дей келіп, сөздің мағыналық реңктерінен сөйлемдегі қолданыстық ерекшеліктері айқындалатынын түйіндеген.

Жалпы, қазақ тіл білімінде синонимдердің зерттелуі әріден басталғанмен, контекстік синонимдерді арнайы зерттеу нысаны ретінде қарастыру әлі де толықтыруды қажет етеді. Бұлай деуімізге, синонимдердің жасалу жолынан бастап, олардың стилистикалық рөлі, функционалдық ерекшелігін жан-жақты танытқан еңбектерде синонимдердің контекстік қолданыстағы ерекшеліктері мен олардың прагматикалық мағынасы арнайы зерттеу нысаны ретінде жан-жақты таныла қоймағаны себеп болды.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Мақала синонимдердің жеке тұрғандағы мағынасы ғана емес, олардың нақты контексте қалай өзгередінін, бір-бірін қалай толықтыратынын және қандай жағдайларда алмастырылатынын анықтауға бағытталды. Сол себепті, негізгі ғылыми тұжырым жасауда отандық ғалымдар (М. Серғалиев, Ғ. Хасанов, Б. Сағындықұлы және т.б.) мен шетелдік ғалымдардың (Ю. Апресян, Т.Б. Радбиль және т.б.) еңбектері басшылыққа алынды. Осы ретте лексикалық-семантикалық, салыстырмалы талдау, прагматикалық, стилистикалық және контекстік әдістерге сүйендік. Осылайша, контекстік синоним парадигмасы туралы зерттеу синоним құбылысын тереңірек түсінуге, қазақ тілінің экспрессивті мүмкіндіктерін кеңінен ашуға және тілдің функционалдық қырларын айқандауға мүмкіндік берді.

Талқылау мен бақылау. Контекстік синонимдердің семантикалық байланыстары ғылыми талқылаудан өткен және олардың арасындағы семантикалық қатынастар мен

олардың қолданылу шарттары қарастырылған [7]. Қазақ тіл білімінде де синоним парадигмасы бір қарағанда зерттеу шегін тауып, о бастан Ә.Болғанбайұлының терең талдау сүзбесінен өтіп, жан-жақты тарқатылған лексикалық бірлік іспеттес. Дей тұрғанмен оның әлі де қарастыруды қажет ететін тұстарына тап боламыз. Бұл туралы профессор Б. Сағындықұлы қазақ тіл білімінде сөз жүйесінің барынша зерттелгенін айта келіп, «Әсіресе лексиканың басты нысаны болып табылатын сөздің мағыналық жағы мен басқа салаларға материал ретінде жұмсалатыны қай тілде болмасын тиянақталды. Солай бола тұра, жеке дара сөздің басқа сөздермен арақатынасы, оның біртұтас бірлікке еніп өзара байланысқа түсуі тағы бір саралауда қажет ететінін» [8, 86] орынды екшеген. Ғалымның жеке дара сөздің контекстегі қызметін саралау қажеттігін айқындаған тұжырымы қазақ тіл білімінде әлі де толық шешімін тапты деп айта алмаймыз. Бұл әсіресе контекстік синоним тақырыбына келгенде аңғарылады. Контекстік синонимдер Б. Сағындықұлынша айтсақ, негізгі мағыналы сөздің тұрақтылық қалпын сақтап отыра бермейтін, контекст ішінде өзгеріске ұшырап, әншейінде синоним бола алмайтын сөздер өзара мәндестік ұғымда орналасып, синтаксистік синонимдер немесе контекстік синонимдерге айналуынан туындайды [9, 106].

Сөзжүйесіне қатысты еңбектерде лексикалық синонимдерге ерекше тоқталып, олардың бір ұғымды беріп, бір сөз табына қатысты болып, өзара мәндес, жуық мағынада келетін сөздерден тұратындығы да айқындалған [1, 104]. Ал контекстік синоним туралы қазақ тіл біліміндегі зерттеулер синтаксис мамандарының үлесінде. Аталмыш бірлік М.Серғалиев, Р.Әмір, Б.Сағындықұлы сынды зерттеушілер тарапынан біршама зерделенгенімен, лексиколог мамандардың зерттеу нысанына айнала бермеген. Бұл мағынаның мәтін ішіндегі айналымынан туындаған бірлікті синтаксис жетегіне қалдырумен шектелгендіктен болар. «Қазіргі қазақ тіліндегі синтаксистік парадигма» монография-оқулығы былай дейді: «Синонимдерді тіл білімінде, әдетте, лексикология саласында қарастырады да, оның контекстегі қызметіне назар аударыла қоймайды. Сондықтан синонимдердің аяқталған дербес сөйлемдерді байланыстырудағы, синтаксистік бірліктердің коммуникативті-функционалдық қызметіндегі алатын орнын көрсетіп беру – синтаксисті зерттеушінің бір міндеті» [10, 309].

Контекстік синонимдердің қасиеттері, белгілері ретінде М. Серғалиев авторлық, индивидуалдылық немесе стилистикалық қырларын көрсетеді [11, 32]. Контекстік синонимдер парадигмасын құрайтын сөздер тұлғалық, мағыналық жағынан әр алуан болғанымен, мазмұны жақын болып келеді. Б. Сағындықұлы құрмалас сөйлем дамуынның бір қырын синонимдік мағынадан табады. Ғалым синонимдердің мәтін түзудегі ерекшелігін мысалдар арқылы тарқатып, олардың салалас құрмалас сөйлем құрудағы шеберлігіне тоқталған [12, 157]. Синонимдер үшін контекст – сөйлем іші. Синонимдер сөйлем ішінде, ең алдымен, негізгі мағыналы сөздердің қатысымен келеді. Олардың бір сөйлемнің ішінде тұруымен қатар, жеке-жеке сөйлемдер ішінен де іздестіруге болатынын мысалдар арқылы талдаған [12, 156].

Лексикалық синонимдерге тән негізгі ерекшеліктің бірі ретінде оның грамматикалық сипаты, ортақ синтаксистік қызметі, яғни мағынасы жақын, мәндес сөздер ретінде бір сөз табына жатады, бір грамматикалық құрылымда түрленеді, бір синтаксистік қызмет атқарып, бірдей қатынаста тұрады [4, 106] делінеді. Бірақ бұл ерекшелік контекстік синонимге келгенде сақталмайды. Себебі контекстік синоним, аты айтып тұрғандай, тек контексте синонимдік қызмет атқарады. Контекстен тыс жерде синонимдік қабілетінен айырылады.

Синонимия мәселесін терең зерттеген тілші Ю.Д. Апресян контекстік синонимдердің мағынасы мен қызметін қолданылу ыңғайына қарай (дистрибутивтік) анықтай келе, синонимдердің белгілі бір контексте бірін-бірі алмастыру қасиетін міндетті ерекшелік ретінде санайды [13, 219]. Осы пікірдің көрінісін синонимдерді түсінудің шектеулі мүмкіндіктерін алған тартқан, түсініксіздікті қабылдау жолдарын ұсынған зерттеуден де аңғарамыз. Белгілі бір пәндік салаларда синонимдік білімді дұрыс түсіну аса маңызды әрі күрделі мәселе екенін дйттеген зерттеушілер «...мағыналық ұқсастыққа негізделген

тапсырмаларды тиімді шешу үшін күрделі контекстердегі тіркестер арасындағы синонимдік қатынасты дәл анықтау қажет. Бұл мәселе өз кезегінде синонимдік білімді алдын ала оқытылған тілдік модельдерге енгізудің өзектілігін арттыратынын» [14, 1] орынды айтқан. Ізденушілер зерттеу нәтижесінде контекстік синонимге негізделген тілдік үлгі ұсынады. Жалпы саны 16,5 миллион жұпты құрайтын синоним дереккөзін негізге алып, табиғи тілден контекстік синонимді өрбітудің маңызын көрсетеді [14, 2]. Қалай дегенмен, контекстік синонимнің көрінісі мәтінге тәуелді.

Мәтінді негізгі қатысымдық бірлік ретінде танытқан профессор Б.Шалабай контекстік синонимдердің метонимия арқылы жасалып, тізбекті түрде байланысу жолы ретінде прафразаны бере отырып, «Дербес сөйлемдердің контекстік байланысу құралы ретінде жүйелі синонимдер де, контекстік синонимдер де жұмсала береді» [10, 310] – дейді.

Контекстік синонимдер автор идеясының бір ұяға топтасуынан барып туындайды. Сол контексте мәтінішілік мәндес топты құрып тұрған сөздердің жекелеген мағыналық сипаты көлеңкеде қалады. Контекстік синонимдерде дамытушылық сипат басым. Мәселен, *Ақбілек бейнеттен, қорлықтан, күнадан құтылып, сонау жеті қат көктегі ғарышқа апарып, жүрегін алтын легенге салып жуғандай, анадай жаңа туғандай тазарды* (Ж.Аймауытов). Келтірілген мысалдағы контекстік синоним автордың кейіпкер туралы ойын терең жеткізу мақсатында үдегіліп, градациялық сипатта берілген. Олар мәтіннің мағынасына байланысты жақын сөздер ретінде қолданылған.

Бейнет – бұл сөз контексте «қорлық» сөзімен мағыналас. Екеуі де Ақбілектің басынан кешкен азабын, қиындығын білдіреді. Жеке алғанда бұлардың әрқайсысы өз контексінде ерекше реңкке ие. Мәтіндегі Ақбілектің сол тұстағы кейіпін танытуға бағытталған «күнә» сөзі де бейнет пен қорлықтың жетегінде.

Күнә – 1. Сөзі, ісі, ойы, ниеті арқылы дінге, шариятқа қайшы жасалған іс, теріс әрекет. 2. Ислам дінінде – рұқсат етілмеген, тыйым салынған, харам іс-әрекет. 3. Мің, кемшілік, қателік [15, 506]. Сөйлемдегі сөздер контекске қарай жақын мағыналы болып келеді және бірін-бірі толықтырғанын көреміз.

Сөйлемдегі «тазару» етістігі де «құтылды» сөзімен мағыналас. Бұл жерде, біріншіден, рухани тазаруды сипаттаса, екіншіден, қиындықтан, ауыртпалықтан құтылу сәтін бейнелеген. Сол қиындық пен ауыртпалықтан тазару ұғымын жеткізуге бағытталған *жеті қат көктегі ғарышқа апару, жүрегін алтын легенге салып жуу, анадай жаңа туғандай тазару* қолданыстары да контекстік синоним қызметін атқарып тұр.

Жеті қат көк – бұл қазақ халқының дәстүрді дүниетанымында кездесетін поэтикалық және философиялық ұғым. Ол аспан әлемінің құрылымын сипаттауға арналған және көбіне исламдық мәдениеттен, ежелгі түркілік дүниетанымнан алынған түсініктермен байланысты. Ежелгі мифологияда, түркілік танымда жеті деңгейлі аспан қабаттары ретінде суреттелетін тіркес. Біз алған мысалда поэтикалық сипатта келіп, адам қолы жетпейтін биік, рухани тазару мен еркіндікке жетудің символы ретіндегі қолданыспен берілген.

Жүрегін алтын легенге салып жуу – бұл поэтикалық әрі символдық тіркес, адамның символдық тазаруын, жан дүниесінің жаңаруын, күнәлар мен қателіктерден арылуын бейнелейді. *Жүрек* – қазақ мәдениетінде адамның рухани орталығы, жан дүниесінің, сезімдері мен адамгершілігінің негізі ретінде қарастырылады. *Алтын леген* – тазалық пен қасиеттілікті білдіреді. Алтынның таза металл екенін ескерсек, леген тұрмыста кірді тазалау үшін пайдаланылатын зат екені белгілі. *Жууға* келсек, күнәлардан, қателіктерден немесе жан дүниесін мазалаған ауыртпалықтардан арылуды бейнелеп, рухани тазару, жаңарудың меңзеген. Ж. Аймауытов кейіпкерінің басынан өткерген қиындықтарынан, қателіктері мен азаптарынан арылып, өмірін ақ парақтан бастауды шешкен сезімін сипаттау үшін алынған осы сөйлемдер «*Анадан жаңа туғандай тазарды*» деген қолданыста кейіпкердің тазаруға бағытталған ой желегінің бір арнаға тоғысуына алып келген. «*Анадан жаңа туу*» – рухани тазару мен бейнет, азаптан құтылудың жоғары шегі. Бұл қолданыстар бірін-бірі алмастыра алары сөзсіз. Автор кейіпкерінің «тазалану» жолын жан-жақты,

тереңірек сипаттау мақсатында оны бірнеше мәндес ұғымдармен жеткізген. Олар жалпы лексикалық синонимдерден сөйлемнің мағынасын анықтайтын мәтіншілік ортада қолданылу тұрғысынан ерекшеленеді. Ендеше, контекстік синонимдердің өзгешелігі мынада: біріншіден, мәндес мағына контекстік ортада ғана анықталады. Екіншіден, семантикалық жақындыққа негізделеді. Олардың мағыналары ұқсас немесе бірін-бірі толықтырушылық қасиетке ие.

Контекстік синонимдер арқылы тілдегі сөз мағынасының икемділігін, сөздің құбылу сипатын танимыз. Оның әртүрлі контекске бейімделу қабілеті де ашыла түседі. Яғни бір контексте мағыналас мәнде жұмсалып тұрған сөздер, сөз тіркестері басқа контексте айырмашылығы бар болғандықтан, синонимдік жұп бола алмайды. Қатар түзе алмайды.

Контекстік синонимдердің қатарын түзген сөздер мен сөз тіркестері сөз мағынасын қоршаған контекстегі түрленістен ашылады. Бұл сөздердің мағыналары динамикалық түрде қалыптасып, автор нысанын таныту мақсатында жұмсаған сөздерінің өзара қарым-қатынасы арқылы байқалады. Контекстік синонимдердің негізгі тірегі – мәтіндік және мағыналық байланыс.

*Мен өлік, мен суық тән, менде жан жоқ,
Жүрегімде өмір жоқ, ыстық қан жоқ.
Үміт жоқ, жек көру жоқ, махаббат жоқ,
Сезім жоқ, кірпігімді қозғар хал жоқ* (С. Торайғыров).

Автордың «меннің» енжар қалпын терең эмоционалды және философиялық ұғымдар арқылы жеткізуінен де контекстік синонимді аңғардық. Бұл мысалдағы контекстік синонимдер ұқсас мағына беретін, бірақ әртүрлі аспектілерді көрсететін сөз тіркестері арқылы жасалған. Сол арқылы адамның физикалық, рухани, эмоционалдық жағдайын терең, жан-жақты жеткізе білген. «Тірі өлік» кейпіндегі адамды сипаттауға қызмет еткен контекстік синонимнің ұлғайған түрі десек те болады. Сөйлемнің бірыңғай контекстік синонимге негізделіп жасалуын Б. Сағындықұлы да екшелеп, шағын мәтіннің өзі бірыңғай контекстік синонимдерден тұру мүмкіндігін мысалмен жеткізген [9, 107].

Өлік, суық тән, жан жоқ – бұлар адамның өлімін көрсету мағынасында ғана емес, рухани бос кейіпті танытуға қызмет еткен. Өмір мен жылудың жоқтығы, тіршіліктің жоқтығын танытады. *Жүрегімде өмір жоқ, ыстық қан жоқ* – ол да ақын кейіпкерінің тіршілігі мен құштарлығының жойылғанын бейнелейді. Ыстық қанның болмуы өмірдің тоқтауымен бірдей. Қан дене температурасының тұрақтылығын шамамен 36.5-37 градуста қамтамасыз ететінін ескерсек, ыстық қанның болмауы қан айналымы тоқтап, бұл жүрек жұмысының жұмыс істемеуіне алып келеді. Мысалда қанның «ыстық» болу мүмкіндігінен айырылуы сипатталған. Демек, адам тіршілігінен айырылған. Бұл тіркес те *Мен өлікпен* мәндес. 3-тармақтағы *үміт, жек көру, махаббат* сезімдері – бір-біріне қарама-қарсы мағыналық сипаттағы сөздер. Адамның ішкі сезімдерін бейнелейтін бұл эмоциялардың жоқтығын сипаттау арқылы кейіпкердің сезімнен айырылғанына куә боламыз. Бұл да өз кезегінде *Мен өлікті* аша түскен. Өлік болғандықтан, тірі адамға тән сезу қасиетінен ада. Оны 4-тармақта баяндай отырып жеткізген. *Сезімнің жоқтығы, кірпігін қозғар хал жоқ* болуы енжарлықты танытқан. Бос кеңістік пен физикалық дәрменсіздікті сипаттауы – о бастағы *Мен өліктің* дәлелі.

Үзіндідегі барлық тіркестердің ұйытқысы – «жоқ» сөзі. Ол автордың негізгі ойын сипаттауға қызмет еткен. «Жоқ» сөзі өлеңнің әр жолында қайталанып келуі арқылы барлық сөздер мен сөз тіркестерін бір арнаға бағыттаған. Сол арқылы біртұтас идеяны жеткізген. Өмір, үміт, махаббат, сезімдерді жоққа шығарып, нөлдік күйді сипаттауды көздеп, сөздің контекстік мағынасын бір бағытқа шоғырландырған. Бұл біртұтас бағыт – болмыстың, тіршіліктің толық жоқтығын бейнелеу. Жалпы «жоқ» сөзі арқылы болымсыздықты білдіретін морфологиялық синонимдердің жасалатынын М. Серғалиев бір сыңарында есімдерден де, етістіктерден де кейін келе беретін жоқ сөзі болса..., жоқ-пен айтқанда, қимыл-әрекеттің үшті-күйлі іске аспағандығы, демек, болымсыздықты барынша айқын таныту қасиеті білініп тұратынын көрсеткен [11, 42].

Жоғарыда біз зерделеген контекстік синоним мысалдарының мәтіндік мағынасы – оқиғаның семантикалық моделі. Бұл туралы Т.Б. Радбиль (Г.И. Кустованың пікіріне арқау сүйеп, талдау жасаған) жағдайдың семантикалық сипатты таныту қасиетін былай берген: «Слово в определенном значении, «выбирая» из ситуации только часть информации, дает определенный способ концептуализации, осмысления этой ситуации – другими словами, оно является семантической моделью ситуации, и, как всякая модель, что-то подчеркивает, высвечивает, если угодно, выпячивает, а что-то затемняет, отодвигает на задний план или даже искажает» [16, 169].

Нәтижелер. Контекстік синоним парадигмасы қазақ тіл біліміндегі маңызды зерттеу бағыты ретінде қарастырылды. Синонимдердің мәтін ішіндегі мағыналық реңкі, стилистикалық ерекшелігі және автор идеясын жеткізудегі рөлі талданды. Лексикалық, семантикалық және парадигматикалық ерекшеліктері бойынша синонимдердің контексттегі қолданысы нақтыланып, олардың мағыналық өзгерісі сөйлем ішіндегі байланыстың дәлдігін қамтамасыз ететіндегі анықталды.

Контекстік синонимдер ғалым Қ. Жұбанов айтқан жуықтық тенденциясына саяды. Олардың сыртқы болмысында аулақтық тенденциясы байқалғанмен, «Әрбір сөз формасы осы екі жаққа тартқан екі түрлі ішкі тенденция күресінің нәтижесі. Тіл қызметіне осы екі тенденцияның бір жағы ғана билеп кете алмайды, екеуі де өздеріне тиесілі сыбаға алады. Бір-біріне қарсы мәнде екі тенденция дегеніміз осы» [17, 504]. Контекстік синонимдер ретінде алынған бірліктерде ішкі мәндік парадигма басты рөл атқарады.

Қорытынды. Қорыта келгенде, контекстік синонимдер – сөздер арасында мағыналық ұқсастық тек белгілі бір контексте ғана байқалатын құбылыс. Олар жалпы мағынада синоним болмауы мүмкін. Алайда нақты сөйлемде алынған жағдайға байланысты бір-бірін алмастыра алады. Контекстік синонимдер әрдайым өзара толық синоним болмауы мүмкін, өйткені олардың мағынасы, қолданылу аясы немесе стилистикалық реңкі әртүрлі болып келеді. Контекстік синонимді синтаксистік синонимнің бір түрі ретінде зерттеген М. Серғалиев: «Контекстік синонимдер көбінесе поэзиялық шығармаларда кездеседі. Ол себепсіз де емес... Контекстік синонимдердің біразы көңілге келген көп ойды ағын судай ағыл-тегіл ақтара салғандай, шыбат үстінде тыңдаушысына тез жеткізуге асыққан халық ақындарының толғау, жырларында ұшырасады» [11, 36], – дейді.

Біз біршама тарқатқан контекстік синонимдердің ерекшелігі мынада: біріншіден, контекстік синонимдер мағыналық ұқсастығы жағынан тек белгілі бір контексте байқалады, ал лексикалық синонимдердің мағынасы жалпы қолданыста да ұқсас. Екіншіден, қолданылу аясы тұрғысынан контекстік синоним контекске тәуелді болса, лексикалық синонимдер еркін қолдана алады. Үшіншіден, контекстік синонимдерде стилистикалық реңк контекске байланысты өзгерсе, лексикалық синонимдерде бірдей, жуық, ұқсас реңкке ие. Төртіншіден, бірін-бірі алмастыру қызметі тұрғысынан контекстік синонимдер әрдайым бірін-бірі алмастыра бермесе, лексикалық синонимдер өзара бірін-бірі алмастыра алады. Контекстік синонимдер сөйлемнің немесе мәтіннің ішіндегі ерекше мағыналық байланыстар арқылы анықталады. Олар жазушының немесе сөйлеушінің ойын жеткізуге икемді құрал болу шеберлігімен көзге түседі.

Әдебиеттер

1. Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2006. – 264 б.
2. Оразбаева Ф. Қазіргі қазақ тіліндегі сын есім синонимдері. – Алматы: Мектеп, 1988. – 128 б.
3. Айғабылов А. Қазақ тілінің лексикологиясы. – Алматы: Дәуір-Кітап, 2013. – 104 б.
4. Салқынбай А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Эверо, 2008. – 464 б.
5. Хасанов Ғ. Қазақ тілінің лексикалық синтагматикасы. – Алматы: Үш қиян, 2009. – 488 б.

6. Сағындықұлы Б., Аманжанова Ж.Е. Зат есімнен жасалған синонимдердің семантикалық және қолданыстық реңктері // Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. – 2020. – № 2 (178). – Б. 159-165. DOI: <https://doi.org/10.26577/EJPh.2020.v178.i2.ph21>
7. Zeng X. Semantic relationships between contextual synonyms // US-China Education Review, 2007, Volume 4, No. 9 (Serial No. 34). – P. 33-37. ISSN 1548-6613, USA. DOI: https://www.researchgate.net/publication/234657460_Semantic_Relationships_between_Contextual_Synonyms.
8. Сағындықұлы Б. Лексикалық бірліктердің салаластық белгілері. Кітапта: Қазақ синтаксисінің мәселелері. – Павлодар: ПМПИ, 2010. – Б. 86–93.
9. Сағындықұлы Б. Салалас құрмалас сөйлемнің синонимдік дамуы. Кітапта: Қазіргі қазақ тілі. Контактология. Конфликтология. – Алматы: Қазақ тілі, 2015. – 320 б.
10. Қазіргі қазақ тіліндегі синтаксистік парадигмалар. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2016. – 464 б.
11. Серғалиев М. Синтаксис мәселелері. – Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2006. – 411 б.
12. Сағындықұлы Б. Тілдік бірліктердің паратаксистік қызметі: трансформ жүйесі мен апперцепция құбылысы. – Алматы: Қазақ тілі, 2015. – 192 б.
13. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. – М.: Восточная литература, 1995. – 472 с.
14. Li Y., Chen J., Li Y., Yu T., Chen X., Zheng H-T. Embracing Ambiguity: Improving Similarity-orientad Tasks with Contextual Synonym Knowledge // Journal «Neorocomputing» 2023, Vol. 539. – P. 1-13 DOI: <https://doi.org/10.48550/arXiv.2211.10997>
15. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 8-том / Құраст.: Қ. Күдерінова, О. Жұмабаева, М. Жолшаева және т.б. – Алматы: Тіл білімі институты, 2011. – 744 б.
16. Радбиль Т.Б. Основы изучения языкового менталитета. – М.: Флинта, Наука, 2013. – 328 с.
17. Жұбанов Қ. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай, 2013. – 640 б.

Н.Х. АХТАЕВА, Ә.К. СҮЛЕЙМЕНОВА, Б.Ж. САРЫБАЕВА
Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулан,
Павлодар, Казахстан

ПАРАДИГМА КОНТЕКСТУАЛЬНОЙ СИНОНИМИИ

Аннотация. В языкознании основным инструментом передачи значения слова являются синонимы. Особенно широко раскрыты их функция как лексических единиц. Исследования показывают, что изучение синонимов в любом языке даёт значимые результаты. Авторы статьи рассматривают данный вопрос с точки зрения использования синонимов в речи.

В статье анализируется парадигма контекстуальных синонимов в казахском языке. Рассматриваются уровень изученности в лингвистике, их место, семантические и стилистические особенности, а также роль в построении текста. Освещаются семантические оттенки синонимов в контексте, их сфера употребления и роль в передаче авторского замысла.

В данной статье рассматривается синонимический ряд, особенности его употребления в тексте и характеристики, представленные в трудах исследователей. Рассматриваются особенности функционирования синонимических рядов, их сочетаемость, семантическая валентность и внутрисинтаксические функции. В качестве теоретической базы использованы труды таких известных исследователей, как А. Болганбаев, К. Аханов, А. Айгабылов, А. Салкынбай, Б. Сағындықұлы, Г. Смагулова, Б. Шалабай, Г. Хасенов, а также Ю.Д. Апресян. Особое внимание уделено прагматической и стилистической замещаемости синонимов в пределах высказывания.

В статье предлагается рассматривать контекстуальные синонимы как самостоятельные единицы в семантической системе языка, выявляется их значимость в раскрытии содержания текста. Исследование опирается на методы лингвистического анализа художественных текстов и способствует углубленному пониманию синонимии в казахском языке. Анализируются возможности взаимозаменяемости синонимов в контексте, их стилистические и парадигматические функции, а также их роль в языковой системе. В ходе исследования на основе лингвистических методов проводится рассмотрение внутритекстовой близости

синонимических единиц в художественных произведениях. Полученные результаты способствуют более глубокому пониманию феномена синонимии в языкознании.

Ключевые слова: контекстные синонимы, семантическое поле, лексический синоним, прагматический смысл, синтаксический синоним, прагматические связи.

N.Kh. AKHTAYEVA, A.K. SULEIMENOVA, B.Zh. SARYBAYEVA

Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan, Pavlodar, Kazakhstan

THE PARADIGM OF CONTEXTUAL SYNONYMY

Annotation. In linguistics, synonyms are considered one of the primary tools for conveying the meaning of a word. Their function as lexical units has been extensively explored. Research demonstrates that the study of synonyms in any language yields significant linguistic insights. This article addresses the phenomenon from the perspective of synonym usage in speech.

The article analyzes the paradigm of contextual synonyms in the Kazakh language. It examines the level of scholarly investigation, their position within the language system, semantic and stylistic features, and their role in text construction. The study highlights the semantic nuances of synonyms in context, their domains of use, and their function in conveying the author's intent.

The article explores synonymic series, their contextual usage, and classifications as presented in the works of leading linguists. It considers collocability, semantic valency, and syntactic roles of synonymous units. The theoretical foundation relies on the works of renowned scholars such as A. Bolganbayev, K. Akhanov, A. Aigabylov, A. Salkynbay, B. Sagyndykuly, G. Smagulova, B. Shaladay, G. Khasenov, and Yu.D. Apresyan. Special attention is given to the pragmatic and stylistic substitutability of synonyms within utterances. The findings support the recognition of contextual synonyms as independent semantic units and contribute to a deeper understanding of synonymy in Kazakh linguistics.

Keywords: contextual synonyms, semantic field, lexical synonym, pragmatic meaning, syntactic synonym, pragmatic connections.

References:

1. Qaliev Ğ., Bolğanbaev Ä. Qazırǵı qazaq tılınıń leksikologiasy men frazeologiasy. – Almaty: Sözdik-Slovär, 2006. – 264 b.
2. Orazbaeva F. Qazırǵı qazaq tilindeǵı syn esım sinonimderi. – Almaty: Mektep, 1988. – 128 b.
3. Aıǵabylov A. Qazaq tılınıń leksikologiasy. – Almaty: Däuir-Kıtap, 2013. – 104 b.
4. Salqynbai A. Qazırǵı qazaq tılı. – Almaty: Evero, 2008. – 464 b.
5. Hasanov Ğ. Qazaq tılınıń leksikalyq sintagmatikasy. – Almaty: Üş qian, 2009. – 488 b.
6. Saǵyndyqúly B., Amanjanova J.E. Zat esımnen jasalǵan sinonimderdiń semantikalıq jáne qoldanystyq reńkeri // Ál-Farabi atyndaǵy Qazaq últtyq universiteti Habarşysy. Filologia seriesy. – 2020. – № 2 (178). – B. 159-165. DOI: <https://doi.org/10.26577/EJPh.2020.v178.i2.ph21>
7. Zeng X. Semantic relationships between contextual synonyms // US-China Education Review, 2007, Volume 4, No. 9 (Serial No. 34). – P. 33-37. ISSN 1548-6613, USA. DOI: https://www.researchgate.net/publication/234657460_Semantic_Relationships_between_Contextual_Synonyms.
8. Saǵyndyqúly B. Leksikalyq birlıkterdiń salalastyq belgileri. Kıtapta: Qazaq sintaksisiniń máseleleri. – Pavlodar: PMPÍ, 2010. – B. 86–93.
9. Saǵyndyqúly B. Salalas qúrmalas sóilemniń sinonimdik damuy. Kıtapta: Qazırǵı qazaq tılı. Kontaktologia. Kofliktologia. – Almaty: Qazaq tılı, 2015. – 320 b.
10. Qazırǵı qazaq tilindeǵı sintaksistik paradigmatlar. – Almaty: Memlekettik tıldı damytu instituty, 2016. – 464 b.
11. Serǵaliev M. Sintaksis máseleleri. – Astana: L.N. Gumilev atyndaǵy EǵU, 2006. – 411 b.
12. Saǵyndyqúly B. Tıldık birlıkterdiń parataksistik qyzmeti: transform júiesi men apersepsia qúbylysy. – Almaty: Qazaq tılı, 2015. – 192 b.

13. Apresjan Ju.D. Leksicheskaja semantika. – M.: Vostochnaja literatura, 1995. – 472 s.
14. Li Y., Chen J., Li Y., Yu T., Chen X., Zheng H-T. Embracing Ambiguity: Improving Similarity-orientad Tasks with Contextual Synonym Knowledge // Journal «Neurocomputing» 2023, Vol. 539. – P. 1-13 DOI: <https://doi.org/10.48550/arXiv.2211.10997>
15. Qazaq әдеби тілінің сөздігі. On bes tomдық. 8-том / Qұrast.: Q. Kūderinova, O. Jūmabaeva, M. Jolṣaeva және т.б. – Almaty: Tіл білімі instituty, 2011. – 744 b.
16. Radbil' T.B. Osnovy izuchenija jazykovogo mentaliteta. – M.: Flinta, Nauka, 2013. – 328 s.
17. Jūbanov Q. Qazaq tıl bılıмінің мәseleleri. – Almaty: Abzal-Ai, 2013. – 640 b.

Авторлар туралы мәлімет:

Ахтаева Нағима Хабдрашитқызы – философия докторы (PhD), Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің қауымдастырылған профессоры, Павлодар, Қазақстан.

Ахтаева Нагима Хабдрашитовна – доктор философии (PhD), ассоциированный профессор Павлодарского педагогического университета имени А. Маргулан, Павлодар, Казахстан.

Akhtayeva Nagima Khabdrashitovna – Doctor of Philosophy (PhD), associate Professor of Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar, Kazakhstan.

Сүлейменова Асем Кималиденовна – философия докторы (PhD), Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің қауымдастырылған профессоры, Павлодар, Қазақстан.

Сүлейменова Асем Кималиденовна – доктор философии (PhD), ассоциированный профессор Павлодарского педагогического университета имени А. Маргулан, Павлодар, Казахстан.

Suleimenova Assem Kimalidenovna – Doctor of Philosophy (PhD), associate Professor of Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar, Kazakhstan.

Сарыбаева Баян Жумашевна – филология ғылымдарының кандидаты, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, Қазақстан.

Сарыбаева Баян Жумашевна – кандидат филологических наук Павлодарского педагогического университета имени А. Маргулан, Павлодар, Казахстан.

Sarybayeva Bayan Zhumashevna – Candidate of Philological Sciences, Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar, Kazakhstan.

М.Е. ӘДІЛОВ¹*М. ЕКИЖИ²****Б.С. ЖИЕМБАЙ³**Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан¹Эгей университеті, Измир, Түркия²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Астана, Қазақстан³(e-mail: m.adilov@abaiuniversity.edu.kz¹, mekici@yahoo.comzhiembai²,
bibigul@mail.ru³)

АЛАКӨЛ АТАУЫНЫҢ ЭТИМОЛОГИЯСЫ: БАЛАМА КӨЗҚАРАСТАР МЕН ЖАҢА ТОПОНИМДІК ТАЛДАУ АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа. Жер-су атауларының тарихы, түп-төркіні мен этимологиясы – топонимика саласындағы ең күрделі мәселелердің бірі. Бір ғана атаудың төркіні туралы сөз қозғалғанда он түрлі, я болмаса жиырма түрлі ғылыми тұжырымдар мен талдаулар ұсынылады. Деректердің көп болғаны соншалық, тек «қазақ» атауына қатысты талдаулардың өзі жүзден асады. Қазақ сөзінің этимологиясының өзіне жеке бір монография жазылғаны белгілі. Түпкі мағынасы әбден түсінікті болып көрінгенмен қарапайым атауда түпкі сыр жатады. Алакөл гидронимінің семантикасы анық деп саналғанмен оның тарихына қатысты көптеген жаңа ғылыми пікірлер мен тұжырымдар айтылған. Ұсынылған талдаулардың барлығы алуан түрлі, қорытындылар мен тұжырымдар бір-бірінен алшақ. Сөздің шығу төркінін талдауда ең танымал тұжырым бойынша «ала» деген түс атауымен байланысты делінсе, екінші бір топ оны «ұлы» сөзінен өзгерген «ала» сөзі деп табады. Мақалада Алакөл атауы туралы жан-жақты талданған деректер беріледі. Осы күнге дейін жасалған талдаулардың ғылыми негізділігі қосымша мысалдар мен фактілермен негізделеді. Алакөл атауының шығу тарихына қатысты жаңа дәлелді ұсыныстар да келтіріледі. Сондай-ақ, зерттеуде түр-түстердің атау ғылымындағы орны, түркі тілдерінде түстердің қосымша семантикасы және «ала» түсінің түркі тілдеріндегі мағыналары талданады.

Түйін сөздер: Алакөл, түстер семантикасы, ала түсі, жер-су атаулары, гидронимдер.

Кіріспе. Қазақ тіліндегі көне сөздер мен пассив лексиканың, кісі есімдері мен жалпы қолданыстағы сөздердің, сонымен бірге жер-су атаулардың шығу тегін, бастапқы түбірін ашатын лексикологияның өзекті саласы этимология екені белгілі. Қазақ тіл біліміндегі этимологиялық зерттеулер «халықтық» және «ғылыми» болып бөлінеді. Топонимикалық атауларға келгенде *қазақ* «хас – сақтан», *Кереку* – «керегеден», *Осакаровка* – «аса қарлыдан» келді дегендей қазіргі күні терең дәлелдеусіз бірақ «қызықты» халық этимологияларымен көп ұшырасқанымызбен, ғылыми дәлелді, лингвистикалық талдаулардан тұратын этимологияларды сирек кездестіреміз. Бұл құбылыстың өзі ғылыми тұрғыдан қарастырылып, С.Булатова «Явления народной этимологии в казахском языке» атты диссертация дайындаған. Бұнымен қазақ тілінде сөздердің шығу тарихына қатысты зерттеулер шықпады деген сөз шықпау керек. Керісінше тілдің бұл саласында жетістіктер едәуір көп.

Қазақ лингвистикасындағы сөз төркіні жөніндегі талдаулардың басы қазақ тілі жөніндегі алғашқы еңбектерден басталады. Кеңес кезеңіне дейін шыққан еңбектердің ішіндегі ең бағалыларының қатарында П.М. Мелиоранский дайындаған «Краткая грамматика казах-киргизского языка» атты көлемді еңбегі бар. Бұл кітаптың этимология бөлімінде сөз төркіндеріне қатысты деректер келтірілген. Қазақ тіл біліміндегі этимологиялық ізденістер, лингвистикалық, тарихи дәлелді зерттеулермен Қ. Жұбанов, Н. Сауранбаев, С. Аманжолов, І. Кеңесбаев, Ғ. Мұсабаев, Ә. Қайдар, Р. Сыздықова, С. Исаев, Е. Жанпейісов, Ш. Сарыбаев, Ә. Нұрмағанбетов, О. Нақысбеков, С. Омарбеков, Ғ. Қалиев, Л. Рүстемов, А. Құрышжанов, А. Ысқақов, М. Томанов, А. Ибатов, Б. Сағындықұлы, т.б. ғалымдар тұрғаны белгілі. Олар өз ғылыми жазбаларында жер-су атаулардың тарихын да жазған, мәселен Ғ. Мұсабаевтың 1946 жылы «Маңғыстау сөзінің этимологиясы» атты құнды мақаласы жарияланған. Сол сияқты А. Нұрмағанбетовтің 1994 жылы «Жер-судың аты – тарихтың хаты» атты кітабы жарық көреді. Топонимикалық атаулардың шығу тегіне келгенде А. Абдрахманов тілге оралады. Ғалымның 1959 жылы шыққан «Қазақстан жер-су аттары» монографиясында Қазақстан ірі қалалары, елді-мекендері, аудандары, аудан орталықтары мен темір жол станцияларын қатар алғанда 800-ден астам жер-су атауларына топонимикалық анализ жасалған. Ғалым 1975 жылы жариялаған «Топонимика және этимология» атты кітабында этимологиялық зерттеу әдістері көрсетіліп қана қоймай, еліміздің 140-тан астам жер-су атауларының шығу төркіні талданып анықталған [1, 58]. Т. Жанұзақовтың осы салаға бүкіл саналы ғұмырын арнағанын «Тарихи жер-су атауларының түп-төркіні», «Қазақ ономастикасы», «Қазақстан географиялық атаулары» атты еңбектері мен көптеген ғылыми мақалаларынан белгілі [2, 524]. Жер-су атауларының тарихына қатысты зор үлес қосқан зерттеушілердің қатарында Е. Қойшыбаев бар. Ғалым топонимдердің этимологиясын анықтаумен айналысып, Қазақстан топонимикасының қысқаша этимологиялық сөздігін екі тілде құрастырып шықты. Сөздікке 2000-нан астам географиялық атаудың қысқаша ғылыми анализдері кірген [3, 275].

Әдістеме және зерттеу әдістері. Мақаланы жазу барысында жер-су атауларына қатысты түркі тілдеріндегі, қазақ тілінде және орыс тіліндегі әдебиеттер басшылыққа алынды. Әсіресе топонимикалық атаулардың этимологиясына байланысты жазылған ғылыми мақалалар мен монографиялар сарапталды, тікелей осы тақырып бойынша деректер мақалаға қосылды. Нысана етіп алынған жер-су атауының семантикасы түспен байланысты болғандықтан, түр-түс атауларының түркі топонимикасындағы қызметі сараланып зерттелді. Зерттеу кезінде негізінен тіл біліміндегі салыстырмалы, тарихи-салыстырмалы, салғастырмалы әдістер қолданылды. Алакөл және ала сөзіне қатысты бұған дейін жазылған тұжырымдар мен пікірлер және ғылыми ұсыныстар салыстырмалы түрде сараланып, олардың қысқа анализдері және қосымша дәлелдер мен пікірлер ұсынылды.

Ұсынылып отырған мақаланың негізіне BR24992981 «Алакөлдің табиғи, тарихи-мәдени ландшафтық әлеуетін кешенді талдау және рекреациялық туризмді дамытудың тиімді тетіктерін әзірлеу» бағдарламасы аясында жүргізілген зерттеулердің нәтижесінде алынған эмпирикалық деректер мен материалдар алынды.

Қазақ топонимикасын зерттеу ерте дәуірлерден басталады. Қазақ даласын зерттеген шетелдік саяхатшы, этнограф, фольклорист ғалымдар өз жазбаларында қысқа болсын барған жерлердің қысқаша тарихына, көрген елді мекендердің атауына тоқталып кетіп отырған. XX ғасыр басындағы қазақ оқығандары да қысқаша кейбір атаулардың шығуына мән берген. Жер-су атаулары жөніндегі ғылыми тұжырымдар Қ. Жұбанов, Ә. Марғұлан, С. Аманжолов Б. Аспандияровтың еңбектерінде де ұшырасады. Жер-су атауларын ғылыми тұрғыдан зерттеп, көлемді еңбектер кеңестік дәуірде жалғасын табады. Алғашқы көлемді топонимдер сөздіктерінің авторлары Ғ. Қоңқашбаев, Е. Қойшыбаевтар, этимологиялық сөздіктердің авторлары А. Әбдірахманов, Т. Жанұзақов екендігі белгілі. Топонимдерді лексика-семантикалық тұрғысынан зерттеп, тіл білімінің негізгі зерттеу нысанына айналдырған зерттеушілердің ішінде Ж. Манкеева, Е. Жартыбаев, Ұ. Ержанова, Э. Орынбатов, Е. Керімбаев, Ғ. Еремекбаев А. Арысбаев, Б. Әбдуәлиұлы, А. Әлімхан,

Д. Бикенов, Г. Сағидолда, А. Бекмешев, Б. Бияров, Г. Джумадилаева, Ғ. Еремекбаев, Ш. Сейітова, Ж. Исмайлова, З. Құламанова, А. Мақұлбек, Б. Тасболатов және басқа да ғалымдардың есімі аталады. Топонимдердің семантикалық, морфологиялық, фоносемантикалық қырлары А. Мақұлбек, А. Әбдрахманов, Қ. Рысберген, сөзжасамдық қырлары Б. Бияров, Б. Қасым, Ж. Бұғыбаева сынды ғалымдар зерттеулерінде көрініс тапты.

Топонимдерді зерттеу әр өңір бойынша да жалғасуда. Солтүстік Қазақстан елді мекен атауларын О. Сұлтанияев, Қ. Сапаров, Оңтүстік Қазақстан топонимдерін Қ. Рысберген, Батыс Қазақстан Ұ. Ержанова, Орталық Қазақстан А. Жартыбаев, Шығыс Қазақстан Б. Бияров лингвистикалық тұрғыдан зерттеген. Шығыс Қазақстан аймағындағы топонимдерді арнайы зерттеу нысаны ретінде қарастырған Б.Бияровтың еңбегінен кейін де біршама еңбектер жазылып келеді. Мәселен, тікелей тақырыпқа қатысты Шығыс Қазақстан аймағындағы атаулардың тарихы мен шығу тегіне байланысты тілдік бағыттағы көлемді мақалалар әсіресе соңғы төрт-бес жылда жариялануда. Солардың қатарында А. Аскерханованың «Шығыс Қазақстан өңірі топонимиялық кеңістігіндегі ұлттық негіз», А. Әлімханның «Шығыс Қазақстан топонимиясындағы орыстілі қабаты», Ш. Сейітовалардың (бірнеше автор) «Абай ауданы жер-су атауларының ерекшелігі», «Тарбағатай ауданы жер-су атауларының лексика-семантикалық ерекшелігі», «Аягөз өңірі топонимиясының қалыптасуындағы этномәдени негіздер», «Үржар ауданы топонимикалық жүйесінің тілдік қабаттары тарихи-лингвистикалық аспектіде», «Гидроним атауларының семантикалық құрамы», А. Доскеевалардың «Салыстырмалы аймақтық ономастика кеңістігі», М. Мамышевтардың «Бөрітастаған» топонимінің этномәдени негізі», «Тарбағатай аймағының топонимдік аңыздары», «Тарбағатай топонимдеріндегі атаулар семантикасы», А. Картаевалардың «Шығыс Қазақстан облысы жер-су атауларының лингвоелтанымдық сипаты», А. Алимхандардың «Шығыс Қазақстан топонимдерінің лексика-семантикалық сипаты» мақалалары құнды.

Шығыс өңірінің топонимикасына қатысты ғылыми еңбектер мен монографиялар және сөздіктер арасында: Ф. Ахметжанова мен А. Әлімханның «Қазақ шығысының жер-су аттары», Б. Бияровтың «Өр Алтайдың жер-су аттары» кітаптары бар. Б. Бияров бастаған бірнеше автордың «Шығыс Қазақстан топонимдерінің этимологиялық сөздігі», А. Әскерхановалардың «Шығыс Қазақстан ономастикалық кеңістігіндегі ұлттық негіз», С. Итеғұлова, Д. Жарылғасын құрастырған «Шығыс Қазақстан облысының тарихи және қазіргі атаулары», Ш. Сейітованың «Қазақ этнонимдерінің тарихи-лингвомәдени жүйесі», «Тарбағатай, Аягөз, Үржар аудандары жер-су атауларының лексика-семантикалық ерекшелігі», «Аягөз ауданы жер-су атауларының сөздігі», «Үржар ауданы жер-су атауларының сөздігі», Ш. Сейітова бастаған бірнеше автордың «Тарбағатай ауданы жер-су атауларының сөздігі», «Шығыс Қазақстан топонимдерінің тарихи-лингвистикалық, этимологиялық, этнолингвистикалық ерекшеліктері», Ф. Гайнуллина, т.б. авторлардың «Алтай ауданы жер-су атаулары» сөздігі, «Глубокое ауданы жер-су атаулары сөздігі», А. Алимхан мен Ж. Қайырбаеваның «Шығыс Қазақстан ономастикасы» деп аталатын соңғы кездері шыққан еңбектермен бірге М. Мамышева «Абай облысы микротопонимдерінің лингвомәдени жүйесі» мен Г. Ахметованың «Абай облысы жер-су атауларының лексика-семантикалық ерекшелігі» атты PhD дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациялары жазылды.

Талқылау мен бақылау. Алакөл – Қазақстанның Шығысындағы ірі көлдердің бірі. Көлге 15-тен астам үлкенді-кішілі өзендер құяды. Энциклопедияларда Алакөлдің ертеде «Гургенор», «Түрге-Нор», кейін «Алақта», «Алақтакөл», «Алатеңіз» деп аталғаны, ал халық аузында бір кездері «Итішпес» делінгені жазылған. Алакөлдің айналасында «Қошқаркөл, Сасықкөл, Қоржынкөл, Ертой, Қылытұз» көлдері бар екені белгілі. Мұншама алуан атаулардың ішінде халық арасында кең таралып, әбден орныққаны Алакөл атауы. Десек те Алакөл атауындағы *ала* сөзімен байланысты жер-су атаулары ерте дәуірлерден бері бар, мәселен XI ғасырдағы Мақмұт Қашқаридің сөздігінде *Ала* «Ферғана аймағындағы жайлау аты»; *Ала Йығач* «шекараға жақын жер атауы» [4, 547] секілді топонимдер тіркелген.

Алакөл аты тым қарапайым атауға ұқсағанмен оның төркініне қатысты шетелдік және отандық ғалымдардың пікірі мен тұжырымдар сан алуан, сондықтан әлі күнге дейін оның әбден дәлелденіп, қабылданған тұжырымды этимологиясы жоқ десе болады. Гидронимнің семантикасына қатысты ұсынған дәлелдемелердің барлығы орынды, әрқайсысы шындыққа жанасады, уәжді, дәлелді көрінеді. Солардың ішінде бірінші тұжырым:

«Көл суының түсін алғаш рет қарағанда анықтау қиын, өйткені ұсақ көлдердің түсі алуан түрлі болады. Айталық, Сасықкөл көгілдір түсті, Қоржынкөл – сұрғылт, Қылытүз – сары болады, сондықтан Алакөлді жергілікті тұрғындар көлді пішінінің, түсінің, көлемінің әр түрлі болғаны үшін «Алакөл» деп атап кеткен» пікірі кең таралған. Бұл пікірге қосылмауға мүмкін емес. Осы ұстанымды ономаст ғалым Телғожа Жанұзақтың өзі қолдайды:

«Біздің байқауымызша Алакөл құрамына енетін көлдердің географиялық табиғи бітім-пішімдері әртүрлі және суларының түр-түстері ала-құла, алуан түсті. Осы жағдайды жете білген халық көл атын Алакөл деп орынды атаған» [5, 36].

Ала сөзі тек Алатау және Алакөл топонимдерде ғана емес, Алшын атауында сақталғанын Т. Жанұзақ дәлелдейді: «Этноним алшын в исторических источниках встречается в различных формах: алшын, алачын, алачен, алазын. Н. Аристов сопоставлял его с восточным бома или пома «пестрый народ. Эту точку зрения поддерживает Ю. Зуев, по мнению ученого бома является китайским переводом этнонима «пегий конь». Впоследствии этот термин распространился в формах: алачи, алак-булак, алка-булак, булакай, алан, ала-чин» [2, 205].

Ғалым Геродоттың жазбаларында тіркелген Алазон атты сақ тайпаларының Алшын атауымен төркіндес, яғни екеуінде *ала* сөзі бар екенін ескертеді: «По нашему мнению, этноним алшын является усеченной видоизменной формой названия алазон. Древнее племенное название алазон состоит из двух самостоятельных компонентов. Его первый компонент *ала* встречаем как детерминатив во многих этнонимах и топонимических названиях в алтайских и древнетюркских языках; например Аладаг (шор), Ала яр (алтай), Алатоо (киргиз), Алашехир (у османских тюрков), Ала чаам (название округа)» [2, 205].

Алакөл орысша «пестрое» қазақша «ала» түс атауымен байланысты екені Конкашпаев сөздігінде де тіркелген [6, 19].

Түспен байланыстылығына қатысты қосымша дәлел ретінде көлдің табиғатынан немесе табиғи құбылысынан байқаймыз:

«Алакөл – толқын болғанда көлдің ақшыл және күңгірт көруінен ала делінген немесе әртүрлі минералдық заттар мен тұздың көп болуынан тарғылданып жататын болғандықтан аталған» [7, 71].

Алакөлдің ертеректе Алактагол, Алатеңіз, Алакта деп те аталуы оның *ала* сөзінен келгеніне күмән туғызбайды. Алакөл атауының көне нұсқасы Алакта немесе Алактаголдi моңғол тіліндегі *ала* сөзінің фонетикалық варианты *алаг* тұлғасымен байланыстыра аламыз, оны сол тілмен қатыстылығын да жоққа шығаруға болмайды, себебі әсіресе Шығыс Қазақстан, Жетісуда түркі-моңғолға ортақ көне атаулар жиі кездеседі. Алакөлдің көлдер қатарына кіретін тек Қылытүз деген атаудың өзің алсақ, оның құрамындағы *қылы* деген тұлға түркі тілдеріндегі «қызыл» түсінің прототүркі, көне алтай тілдеріндегі нұсқасына жатады. Сондықтан моңғол тілінде ол сөз бар болса бірден моңғолдан келді деп айтуға асықпаған жөн, сол сөзді прототүркі немесе ғұн, сақ дәуіріндегі формасы деп қабылдау қажет, ал сол сөздер көне дәуірде моңғол мен түркіге ортақ болған. Алак (*алаг*) пен ала мәселесінде де сол, *ала* сөзі өте ертеде *алаг* болып айтылып, түркі тілдерінде *ала* болып өзгерсе, моңғол тілінде көне формасында сақталған.

Топонимнің *ала* түсіне қатыстылығына тағы бір дәлел мысалын айтар болсақ, оның синонимі *шұбар* сөзі жер-су атауларында кездеседі: Шұбаркөл, Шұбартау, Шұбар, т.б. Солтүстік Қазақстанда «қайыңды көк теректі шоқтар» шұбар болса, Жетісуда, Алакөл маңында «құрғақ сортаңдарды» *шұбар* деп атайды. Сондай-ақ Кербұлақ, Қасқасу атауларындағы кер, қасқа, боз атаулары осы түске жақын.

Алакөлдің төркініне қатысты екінші ұстаным бойынша «Алакөл» «ұлы көл» деген мағына береді». Көлдің атауы о баста «Ұлы көл» деп аталып, тілдің фонетикалық даму заңдылығымен Ала+көл деп өзгеруі қисынды. Осы тұжырымды Еркебай Қойшыбаев өз зерттеу кітабында «Алатаудағы ала сөзінің төркіні аралас түске қатысты емес ұлу немесе оло сөзіне апарып тірейді де Алакөлдің де соның жалғасы болғандықтан, Ұлыкөл атауынан келгенін жазады [8, 40].

И. Сергеев Алакөл деп аталуында Алатаудың әсері, яғни сонын жалғасы болғандықтан қойылған деп ойлайды, осы пікірді негізге ала отырып, Е.Қойшыбаев екінші ұсынысында Алакөлді Ұлытаумен байланыстырып, тау көлі болуы керек деп айтады: «Алаколь по народной этимологии воспринимается как пестрое озеро. По И.Сергееву название озера Алаколь произошло очевидно от имени горного хребта Джунгарского Алатау, у подножия которого лежит озеро. Таким образом И.Сергеев раскрывает здесь еще один смысловой оттенок определительного компонента ала, что дает возможность вывести этимологию Алаколь из тюрко монгольского симбиоза горное озеро» [3, 30].

Ғалым сөзін жалғастыра келіп, түстердің жер-су атауларында белгілі бір семантика үстейтінін атап өтіп, ала-ның да қызметін атап көрсетеді: «Выяснилось что цветковые прилагательные часто выступают в нецветовых значениях. Так слово ала «пестрый» в многочисленных топонимических названиях Казахстана выступает и в значениях «великий» или «гора» [3, 8].

Сол секілді автор алақұдық атауы да «тау құдығы» дегенді білдіретінін алға тартады, Алатау да солай ала тау, яғни екі синонимдес тау және ала сөздерінен құралған деп есептейді. Аламан да «тау тұрғыны» дегеннен келді деп санайды. Ал Алатау «Ұлытау» дегеннен өзгерді деп тұжырымдайды. Шынында көне түркілер Тәңіртау деп атаған ұлы тауды құр түспен атай салуы мүмкін емес көрінеді.

Атаулар құрамындағы ала сөзін Т. Жанұзақ ұлы сөзімен де байланыстырған, тіпті зерттеуші түркі тілдерінен ақыға қонымды дәлелдемелер келтіреді: «Слово ала во многих тюркских языках встречается в значениях «большой», «громадный», «великий»; например: башк. оло, якут. улахан, каз., кирг., ұлы «великий». Топонимические названия с компонентами ала в казахском языке также выступают в значениях «великий» или «гора». Например: Алатау, Алакөл, Алаарша» [2, 206].

Түсініксіз немесе айтылуы қиын сөздердің ауысып, қазіргі кездегі түсінікті сөздерге өзгеріп кететіні сияқты «ұлы көл» атауынан «ала көл» деп өзгергеніне сенуге болатындай. Дегенмен, атау ғылымы мамандары бұл ұстанымды қолдай бермейді: «Алакөл атаудың мағынасы жайлы Е. Қойшыбаевтың «Ала-көл» «Ұлы көл» немесе одан көне «Тау көлі» деген түсінігі әлі де толықтыра түсуді қажет етеді» [5, 36].

Алакөл тек Қазақстанда емес бүкіл түркі халықтарында кездесетін әмбебап атау, батыстағы Әзербайжан, Иран, Түрікменстан, Әзербайжан, Түркияға дейін Alagöl деген топонимдер жиі ұшырасады.

Әзербайжан тілінің этимологиялық лұғатында Alakol кентіне екі мағына берілген, біріншісі «бұталы алқап», екіншісі «кең жазықтық». Оның түбірі кеңею мағынасындағы көне ал- (алаң) етістігі деп көрсеткен. Егер бұл тұжырымды қаперге алсақ, онда Алакөліміз «кең, кең жайылған, түп түзу шалқар көл» деген семаны берер еді.

Нәтижелер. Ең бірінші Алакөлдің түп-төркіні түске байланысты деген тұжырымға келсек, шынында географиялық мекендерде түске қатысты атаулар жиі кездеседі.

Зерттеуші Е.Керімбаевтың айтуынша Қазақстан жер-су атауларының жиырма пайызының өзі құрамында түсті білдіретін сын есімдерден құралған: «қара, ақ, сары, көк, қызыл, ала, шұбар, қоңыр, боз, жирен, қу, құба, шағын, ұлан, т.б.» [9, 17].

Тіпті Есіл өзен атауының өзі түсті білдіреді, түркі тілдерінде «йашыл // йасыл-иешіл // есіл // жасыл // жашыл» [10, 171] болып айтылып жүрген осы көк түсті білдіретін сөзден Есіл гидронимі жасалған, яғни «жасыл өзен» деген мағынаны беретін көне түркі сөзі.

Сол секілді Сеңгіртау деген атаудағы сеңгір сөзі де моңғол тілдерінде көк дегенді білдіретіні анық.

Объектінің түр-түсін бейнелейтін топонимдер поэмаларда айтарлықтай көбірек кездесетінін зерттеушілер ескерген, мысалы тек қана Қозы-Көрпеш – Баян-Сұлу эпосын алсақ онда «Қаракөл, Сарысу, Алатау, Қаратау, Көкшетау, Қызылжар, Ақжар, Ақсәуле, Ақшатау, Ақкөл, Құбабел, Қызылбелбеу, Құбажон, Есіл (Жасыл)» [11, 13] атаулары кездеседі.

Жер-су атауларының құрамында кездесетін түс атаулары тікелей түсті емес, сол түс арқылы пайда болған ауыспалы өзге де семантикасы болатыны әбден дәлелденген: «Ақ» түсі егер бір гидроним атауында кездесе, «мұздай суық, тұнық, таза» мағыналарын береді. Егер «Ақ» сөзі антропоним құрамында орын алса, «жақсы, ақжарқын, текті, адал, кең, мол» деген мағыналарда қолданылады... ал қызыл деп аталатын су көп жағдайда «лас, лай, таза емес» суларды сипаттауда қолданылады» [12, 424].

Жер-су атаулары сөздігін жасаған ономаст ғалым Е. Қойшыбаев түстердің қосымша семантикасын келтіреді: «Слово *ақ* в ряде топонимических названий приобретает значение «корм», Ақтобе «травянистый холм», у древних тюрков страна света «восток». *Қара* употребляется в значениях «земля, грунт, холм, возвышенность, даль, запад». *Көк* может иметь значение «небо, небесный». *Сары* преимущественно выражает понятия «широкий, просторный, ясный, главный». *Қызыл* «мелкий» [3, 8].

Көне түркілердің бағыттарды түстермен бейнелегені жөнінде маңызды деректер бар. Осыған сәйкес, көк пен жасыл – шығысты, ақ – батысты, қызыл – оңтүстікті, сары – орталықты, ал қара – солтүстікті білдіреді [13, 207].

Расында, жер-су атауларындағы түс көне түркілерде бағытты аңғартқан болуы керек, сол түсінікке сай түріктер солтүстіктегі суды Қаратеңіз, батыстағыны Ақтеңіз деп атаған.

Лексиколог ғалым Ә. Қайдар *ақ* түсінің «киелі» деген семасын ашады: «Ақмола кейбіреулердің таяз түсінуіндей құбыжық атау емес, қазақ даласында кеңінен тараған Ақтөбе, Аққала, Ақкент, Ақсу, Ақкөл, Аққұдық, Аққұм тәрізді топонимнің бірі. Бұл арадағы *ақ* сөзі тек түр-түстік мағынасын ғана емес, әлеуметтік символикамен шектелетін ауқымы кең, «ақ», «таза», «адал», «қасиетті-қастерлі», «әулиелі» деген ауыспалы метафоралық бейнелеу мағынасында да қолданылады. Ақмола сөзі болса, бұл да «қабырстан» мәнінде ғана емес, «көне мекен-жайдың орны, ата-бабалардың сүйегі жатқан қасиетті белгі, нышан» дегенді де аңғартады» [10, 104].

Ала түсін білдіретін сөздердің өзінде бірнеше сема болуы ғажап емес: «Алатебін деген атауда *ала* терминінің семантикалық жүктемесі ерекше, себебі алатебіндегі *ала* тұяғымен теуіп қар астындағы шөпті ақ қар астынан ашып, кейбір жерлерде қар аршылмай қалып, *ала* болып қалған қар басқан қысқы жайылымды сипаттайды. Осылайша *алатебін* толығымен пайдаланылмаған қыстық жайылымды білдіре бастады» [14, 55].

Ғ. Қоңқашбаев *ала* түсінен жасалған *Алатамыр* терминінің Қазақстанның шығыс бөлігінде қолданылатынын айта келіп, оларды «астық тұқымдас өсімдіктер мен көкпекті, жусанды сортаңдар кезектесіп келетін жерлер» [6, 40] ретінде сипаттайды.

Е. Қойшыбаев «ала»-ның семасы тіпті өзгеше деп ескертеді: «Ала «пестрый» в многочисленных топонимических названиях Казахстана выступает и в значениях «великий» или «гора» [3, 8].

Ала түсі тікелей өз мағынасынан бөлек көптеген ауыспалы семасы тілімізде кездеседі, мысалы: «Мінгенде аты ала-ды / Қылшық жүнді қара-ды» (Қобыланды батыр), – деген жолдардағы *ала* сөзі түсті емес «жылқыны» білдіреді. «Кер, құла» аттары да түсіне қатысты айтылып, кейін жалпы жылқыға, сәйгүлікке қатысты айтылып кеткен. Орыс тіліндегі *лошадь* сөзі де «ала ~ алаша ~ алаша ат» дегеннен келгені айтылады.

Толғамалы ала балта қолға алып / Топ бастадым, өкінбен деген Доспанбет жыраудың өлеңіндегі *ала* сөзі де түске қатысты айтылып тұрған жоқ, «соғыс балтасы» деген мәнді көрсетіп тұр. *Ала сүргін, ала қырғын* тіркестерінде осы «соғыс, шабуыл» мағынасы аңғарылады. Бұл туралы академик ғалым Рабиға Сыздықтың өзі ескертеді: «Ала сөзінің ертеректегі берген мағыналары әлдеқайда көбірек болған. Мысалы, ала топалаң, алай-

түлей, ала сапыран, алас-қапас дегендердегі *ала* сөзінде «бейберекет, тәртіпсіз, ретсіз, анық емес» деген мән бар. Осы мән ауа райына, табиғат құбылыстарына қатысты айтылатын *ала құйын, ала көлеңке, алағаншық боран, ала таң, елең-алаң* сияқты сөздерде де байқалады» [15, 4].

Лингвист зерттеуші Гүлнар Сәрсек *ала* сөзінің көп мағыналы екенін және тіпті кейбір семалары ұмытылып жатқанын алға тартады: «Ала сөзінің бір мағынасы – «өлтіру, қырып-жою» және «бүліншілік» ұғымы. Осы мағынасына *ала берен* сөзі, мағынасы – «ұрыс киімі», *ала ту* сөзі, мағынасы – «ұрыста ұстайтын ту» жатады. *Аламан* сөзінің құрамындағы *ала* сөзі де осыған ұқсас «талау, тонау» мағыналарын береді. Кейіннен «шапқыншылар тобы, тонаушы, талаушылар, тобыр» жинақтау мағынасына ауысқан» дей келе, *ала* сөзінің басқа мағынасы «келіспеушілік, араздық» екенін де еске салады: «Ала сөзі араздық семасында «Алтау ала болса, ауыздағы кетеді» деген қазақ мақалында сақталған. Дәл осы мағынасына *ала көз, алабұрту, ала ауыз* сөздері жатады. «Бейберекет, тәртіпсіз, ретсіз, анық емес» мағынасы *ала топалаң, алай-түлей, аласапыран, алас-қапас* сөздерінде сол сияқты табиғат құбылыстарына қатысты айтылатын *ала құйын, ала көлеңке, ала таң, елең-алаң* сөздерінде кездеседі» [16, 16].

Сондықтан жоңғарлармен талай соғысы өткен бұл жерлердегі тарихи фактіні ескергенде Алакөл ұғымымының талай соғыс өткен жер дегенмен байланысты болуын жоққа шығаруға болмайды.

Көлдердің көбі «қасиетті, киелі, құпияға толы, сырлы» деген мағынаға ие оны Ыстықкөл, Есік, Байкал (*бай* «киелі» деген сөз) т.б. атауларынан аңғарамыз. Ыстықкөл мен Есік атауларының бір екендігін тілтанушы ғалым Әбдіүәли Қайдар жазған: «Есік атауы да көне «Ысық» («қасиетті», «игілік-ті») сөзінің өзгерген түрі. Бұл сөз түркі тілдерінің даму заңдылығы бойынша түркі әлемінде: ысық-ызық-ыдық-ыйық-ысыах-ыһыах т.б. тұлғалық (олардың арғы түбі қазақ тіліндегі игі/ізгі сөздерінде сақталған) және мағыналық нұсқа түрінде қолданылған, қолданылып та келеді [10, 176].

Көне түркілер мекен еткен қасиетті атамекен, киелі жерді *ыдуқ йерсуб* деп, ондай мекенді *Өтүкен* деген, сол *йдуқ йерсуб* қазақ тілінде *жерұйық* болып өзгеріп осы күнге дейін жетті.

Алакөл де солай «сиқырлы, тылсымы бар, құпиясы бар, жасырын» деген мәнді білдіру мүмкін деп жорамалдаймыз. Дәлел ретінде *Адам аласы ішінде, жылқы аласы сыртында* мақалындағы *ала* сөзінің «ішкі сыр, құпия» семасында сақталғанын алға тартамыз. Көне ескерткіштер сөздігінде оның осы мағынасы тіркелген, мәселен Диуани лұғат-ит түрк ескерткішінде *ала* сөзі «адамның ішіндегі жасырын нәрсе, сыр; адам ішіндегі жаман ойлар» деп түсіндірілген де төмендегі мақал-мәтелдер берілген:

Қарға қарысын ким билір, киши аласын ким тапар «Қарға кәрісін кім білер, кісі аласын кім табар».

Киши аласы ичтин, йылкы аласы таштын «Кісінің жаман ойы ішінде, жылқының сыры сыртында» [4, 44].

Қырғыз, қарақалпақ тілдерінде бұл мақал қолданылуда және сөздіктерде төмендегідей түсіндірілген:

Адам аласы ичинде, мал аласы тышында (қырғыз мақалы) «Адамның жаман мінезі ішінде, жылқының ішіндегісі сыртында».

Мал аласы сыртында, адам аласы ішінде (қарақалпақ мақалы) «Мал жануар жақтырмаса оны іс-қимылымен көрсетер, адам жақтырмаса ішінде ұстар» [17, 97].

Этнограф ғалым Серікбол Қондыбай *ала* түбірінен келген *Алги* мекенін қасиетті, киелі деп атағаны, *ала* сөзінде сондай мәнде екендігіне тағы бір дәлел бола алады.

Қарашандақ, Шадыра / Түркістан мен *Алгинұр* (Қашаған).

Қаратаудың белінен / *Алгидың* ала шөлінен (Сәттіғұл).

Алида атам қонған ұлы жүз бар (Шынияз).

Алгидың құба жонына / Жайылған малын сыймаса (Ақтамберді)

Алгидың тауы биік, жері дала (Иса).

«Алғи – арғы қазақтардың киелі атамекеннің атауы. Ол Алағ йер – Алау йер – Алаш йердің (Алағ - ала және алағ - алығ - алғы - алғи болып өзгерген) яғни орта дүниенің (ала орта дүние) атауларының бір варианты болып табылады» [18, 161].

Ала деп киелі көлдерге қойылатынына қатысты тағы бір Әзербайжандағы Алагөл деп аталатын екі көлде осы күнге дейін қасиетті деп саналады: «Азербайжанда «Алагөлдер» деп аталатын екі көлдерде екі «су жылқысы» өмір сүреді деген наным болған. Бұл жылқылар тек түнде судан шығып, ешкімге көрінбей көл маңындағы жолдарда демалып жатқан, шаршаған немесе ауырған адамдарды ұйықтап жатқан кезінде алып кетіп, межелеген жеріне жеткізіп салып, қайтадан көзге түспей көлге оралады. Араға ұзақ уақыт салып, адамдар бұл құпияны аша бастайды. Халық көл жанына тасада жатып аңду ұйымдастырады. Сөйтіп, екі жылқының судан шығып, жолға қарай бет алғанын көреді. Алайда жылқылар адам барын сезіп, жылдамдықпен суға қайта сүңгиді. Осы оқиғадан кейін бұл жылқыларды көрдім деген ешкім болмаған. Осыдан кейін халық «Алагөлдер» мекенін киелі орын деп танып, бұл көлге лас нәрсе тастауды немесе лаптап жіберуді күнә деп есептейді» [19, 70].

Қорытынды. Сайып келгенде Алакөл атауының семантикасы ең бірінші оның табиғи көрінісінен немесе көлде болатын құбылыстан судың түсінің өзгеруінен халық Алакөл деп атап кеткен тұжырым кеңірек таралып, ономаст ғалымдар тарапынан мақұлданған. Ғылыми кітаптар, сөздіктер мен оқулықтарда және мақалаларда осы қабылданған пікір басшылыққа алынады. Пікірдің қабылданатындай жөн бар, жоғарыда айтқандай, түркі жер-су атауларының едәуір көп бөлігі түс атауларынан құралған. Сондай-ақ *ала* сөзімен жасалған топонимдер, тіпті Алакөл деген көл аттары шығыстан батысқа дейін бүкіл түркі елдерінде кездеседі. Көлдің ертеректе Алакөлі деп аталуы да оның ала түсінен келгеніне дәлел бола алады, өйткені моңғол және алтай тобына жататын тұңғыз-манжұр тілдерінде *ала* сөзі ала/алак деген прототүркі нұсқаларында сақталған. Десек те тілдің бір қалыпта тұрмай дамып өзгеретінін, қазақ тілінде фонетикалық құбылыстардың соңында сөз тіркесінің тілде айтуға оңай формасына өзгеретіндей, Ұлы көлдің Алакөл болып айтылып кетуі ғажап емес, бірақ ғалымдар оған тек Алатаудың Ұлытаудан өзгергенін мысал ретінде алып, бір ғана дәлелмен келтіруі, қосымша тұжырымды мысалдардың болмауы ол этимологияны әлі де әлсіз етеді. Ал Алакөлдің түс атауымен байланыстығы әбден анық, алайда оның «ақ қара немесе алуан реңі» емес, топонимнің атауынан түстің ауыспалы мәнін іздеу арқылы атаудың түпкі семасы табылады. Сондай ауыспалы мағыналарының бірі ретінде Алакөлдің «жұмбақ көл, құпиялы, сырлы, одан барып қасиетті, киелі көл» дегенге келеді деп пайымдаймыз.

Әдебиеттер

1. Әбдірахманов, Ә. Топонимика және этимология. – Алматы: Ғылым, 1975. – 58 б.
2. Жанұзақ Т. Қазақ ономастикасы. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 524 б.
3. Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимики Казахстана. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1974. – 275 с.
4. Ercilasun A.B., Akkoyunlu Z. Divanu Lügatit Türk. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015. – 995 s.
5. Жанұзақ Т. Тарихи жер-су аттарының түптөркіні. – Алматы: Сөздік. – 2010. – 356 б.
6. Конкашпаев Г. Словарь казахских географических названий. – Алматы: Ғылым, 1963. – 187.
7. Тілеубердиев Б. Қазақ ономастикасындағы дүниенің топонимиялық бейнесі // Ономастикалық хабаршы. №2 (32). – 2016. – Б. 45-58. URL: <https://atau.kz/docs/3027.pdf>
8. Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер-су аттары сөздігі. – Алматы: Мектеп, 1985. – 256 б.
9. Керімбаев Е. Лексика-семантическая типология оронимии Казахстана, автореф. дис. канд. филол. наук. – Алма-ата, 1988. – 24 с.
10. Қайдар Ә. Ғылымдағы ғұмыр І. – Алматы: Сардар, 2014. – 520 б.

11. Қайдаров Ә., Мұқатаева А. Қазақ эпосындағы жер, су атаулары мен кісі аттары жайында // Қазақ ономастикасының мәселелері. – Алматы: Ғылым, 1986. – Б. 5-16.
12. Сейітова, Ш., Қасымова, А. Доскеева, Ш. Салыстырмалы аймақтық ономастика кеңістігі // Торайғыров университетінің хабаршысы, Филологиялық сериясы. №3. – 2020. –Б. 420-431. DOI: <https://doi.org/10.48081/HUZC3477>
13. Uysal İ.N., Coşkun H. Renge bağlı yer adları: Karaman/Sarıveliler örneği // Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-BELLETEN, 2019, 68. s. 205-225. DOI: 10.32925/tday.2019.35
14. Тілеубердиев Б. Қазақ ономастикасының лингвоконцептологиялық негіздері. – Алматы: Арыс, 2007. – 280 б.
15. Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді. – Алматы: Ел-шежіре, 2014. – 412 б.
16. Сәрсеке Г. Тіл мәдениеті. – Павлодар: ПМПИ баспасы, 2011. – 114 б.
17. Адилов, М. Сөз мәнін талдай отырып, фразеологизмдер мен мақал-мәтелдерді оқытудың жолдары // Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы, Түркітану сериясы. №3 (128). – 2019. – Б. 95-102 б. DOI: <https://doi.org/10.32523/26-16-6887/2019-128-3-95-102>
18. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 512 б.
19. Sarpkaya S. Azerbaycan Türklerinin efsanelerinde ekofolklor bakış açısıyla av, su ve ağaç // Folklor Akademisi Dergisi, 2022, 1 (5). pp. 59-77. DOI: 10.55666/folklor.1087187

М.Е. АДИЛОВ

Казахский Национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Қазақстан

М. ЭКИДЖИ

Эгейский университет, Измир, Турция

Б.С. ЖИЕМБАЙ

Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева,
Астана, Казахстан.

ЭТИМОЛОГИЯ НАЗВАНИЯ АЛАКОЛЬ: АЛЬТЕРНАТИВНЫЕ ВЗГЛЯДЫ И НОВЫЕ АСПЕКТЫ ТОПОНИМИЧЕСКОГО АНАЛИЗА

Аннотация. История, происхождение и этимология топонимов – одна из самых сложных проблем в области топонимики. Когда речь заходит об одном названии, предлагается десять или двадцать различных научных выводов и анализов. Например, слово «казах» насчитывает более ста версий происхождения (есть даже одна отдельная книга, посвященная этимологии слова «казах»). О самом гидрониме Алаколь, смысл которого кажется вполне понятным, высказано около десятка научных мнений и выводов. Все представленные анализы разнообразны и выводы с друг другом не совпадают. Согласно наиболее популярному утверждению «ала» ассоциируется с названием цвета «пестрый», а другая группа находит его словом ала «великий», которое изменилось от слова «ұлы». В статье приводятся всесторонне проанализированные данные об Алаколе, в которых научная обоснованность данных анализируется дополнительными примерами и имеющимися фактами. Кроме того, параллельно дается семантика цветов, в том числе многие значения цвета «ала» в тюркских языках. Приводятся новые предположения по истории происхождения названия Алаколь.

Ключевые слова: Алаколь, цветообозначения, ала, топонимы, гидронимы.

M.E. ADILOV

Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

M. EKİCİ

Ege University, Izmir, Turkey

B.S. ZHIYEMBAY

L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

THE ETYMOLOGY OF THE NAME ALAKOL: ALTERNATIVE PERSPECTIVES AND NEW ASPECTS OF TOPONYMIC ANALYSIS

Annotation. The history, origin and etymology of place names is one of the most difficult problems in the field of toponymy. When it comes to a single name, ten or perhaps twenty different scientific conclusions and analyses are proposed. There is so much data that the analysis of the word “Kazakh” alone has more than a hundred, and even one separate book is devoted to the etymology of the word “Kazakh”. About a dozen scientific opinions and conclusions have been expressed regarding the hydronym Alakol itself, the meaning of which seems quite understandable. All the presented analyses are diverse and the conclusions do not coincide with each other. According to the most popular theory, “ala” is associated with the name of the color “mottled”, while another group links it to the word *ala*, meaning “great”, which is derived from the word *uly*. This article provides a comprehensive analysis of the data on Alakol, evaluating the scientific validity of the findings through additional examples and available facts. Furthermore, the article explores the semantics of colors, including many meanings of the color “ala” in Turkic languages. New hypotheses on the origin of the name Alakol are also presented.

Keywords: Alakol, color names, ala, toponyms, hydronyms.

References

1. Abdirahmanov A. Toponimika zhane etimologiya. – Almaty: Gylym, 1975. – 58 b.
2. Zhanuzak T. Qazaq onomastikasy. – Almaty: Daik-Press, 2007. – 524 b.
3. Koichubaev E. Kratkii tolkovyi slovar' toponimiki Kazakhstana. – Alma-Ata: Nauka KazSSR, 1974. – 275 s.
4. Ercilasun A.B., Akkoyunlu Z. Divanu Lügatit Türk. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015. – 995 s.
5. Zhanuzak, T. Tarihi zher-su attarynyn tuptorkini. – Almaty: Sozdik, 2010. – 356 b.
6. Konkashpaev G. Slovar' Kazahskih geograficheskikh nazvanii. – Almaty: Gylym, 1963. – 187 b.
7. Tileuberdiev B. Kazak onomastikasyndagy dunienin toponimiyalyk beinesi. Onomastikalyk habarshy, №2 (32)/2016. – B. 45-58 b. URL: <https://atau.kz/docs/3027.pdf>
8. Koishybaev E. Kazakstannyn zher-su attary sozdigi. – Almaty: Mektep, 1985. – 256 b.
9. Kerimbaev E. Leksika-semanticheskaya tipologiya oronomii Kazakhstana, avtoref. dis.kand. filol.nauk. – Alma-ata, 1988. – 24 s.
10. Kaidar A. Gylymdagy gumyr I. – Almaty: Sardar, 2014. – 520 b.
11. Kaidarov A., Mukataeva A. Kazak eposyndagy zher, su ataulary men kisi attary zhayinda // Kazak onomastikasyнын maseleleri. – Almaty: Gylym, 1986. – B. 5-16.
12. Seyitova Sh., Kasymova A. Doskeeva Sh. Salystyrmaly aimaktyk onomastika kenistigi. Toraigrov universitetinin khabarshysy, Filologialyk seriasy, №3/2020. – B. 420-431. DOI: <https://doi.org/10.48081/HUZC3477>
13. Uysal İ.N., Coşkun H. Renge bağlı yer adları: Karaman/Sarıveliler örneği. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, (68), 2019, S. 205-225. DOI: <https://doi.org/10.32925/tday.2019.35>
14. Tileuberdiev B. Kazak onomastikasyнын lingvokonceptologiyalyk negizderi. – Almaty: Arys, 2007. – 280 b.
15. Syzdykova R. Sozder soileidi. – Almaty: El-shezhire, 2014. – 412 b.
16. Sarseke G. Til madeniyeti. – Pavlodar: PMPI Baspasy, 2011. – 114 b.

17. Adilov, M.E. Soz manin talдай otyryp, frazeologizmder men makal-matelderdi okytudyn zholdary. L.N. Gumilev atyndagy Eurazia ulttyq universitetinin habarshysy, Turkitanu seriasy, №3/2019. – B. 95-102 b. DOI: <https://doi.org/10.32523/26-16-6887/2019-128-3-95-102>
18. Kondybay S. Argykazak mifologiasy. – Almaty: DaikPress, 2004. – 512 b.
19. Sarpkaya S. Azerbaycan Türklerinin efsanelerinde ekofolklor bakış açısıyla av, su ve ağaç. Folklor Akademi Dergisi, (1), 2022, S. 59-77. DOI: <https://doi.org/10.55666/folklor.1087187>

Авторлар туралы мәлімет:

Әділов Марлен Ерланұлы – философия докторы (PhD), Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің жетекші ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Адилов Марлен Ерланович – доктор философии (PhD), ведущий научный сотрудник Казахского национального педагогического университета имени Абая, Алматы, Казахстан.

Adilov Marlen Yerlanovich – Doctor of Philosophy (PhD), Researcher of Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Metin Ekici – философия докторы (PhD), Эгей университетінің профессоры, Измир, Түркия

Метин Экижи – доктор философии (PhD), профессор Эгейского университета, Измир, Турция

Metin Ekici – Doctor of Philosophy (PhD), Professor of Ege University, Izmir, Turkey

Жиембай Бибігүл Сәуірқызы – философия докторы (PhD), Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің аға оқытушысы, Астана, Қазақстан.

Жиембай Бибигуль Сауровна – доктор философии (PhD), старший преподаватель Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Zhiyembay Bibigul Saurovna – Doctor of Philosophy (PhD), Senior Lecturer of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

K.A. BATYRBEKOVA¹
M.E. ALIMBAEV²
N.N. MEDETBEKOVA³

M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan^{1,2,3}
(e-mail: kamshat.batyrbek@mail.ru¹, medeu-7@mail.ru², nnnsssbbb@mail.ru³)

LEXICO-SEMANTIC CHARACTER OF SOMATIC NAMES OCCURRING IN THE WRITTEN MONUMENT «BAYTARATU'L-VAZIH»

Annotation. This article investigates the lexico-semantic characteristics of somatic terminology in the medieval Turkic manuscript Baytaratu'l-Vazih, a significant monument written in the Mamluk-Kipchak language. As part of the shared linguistic heritage of the Turkic peoples, this text serves as a vital source for reconstructing the historical trajectory of the Turkic language family. The study provides a comprehensive linguistic analysis that enhances our understanding of the phonological, morphological and semantic features of Middle Turkic. For the first time, somatic lexemes attested in Baytaratu'l-Vazih are examined as a focused object of linguistic inquiry.

The article systematizes body-part terminology found in the manuscript and clarifies their specific meanings in the historical context. It also establishes that these somatic terms, with origins traceable to Old Turkic, constitute a lexical stratum that has been preserved in the modern Turkic languages, including Kazakh. The primary aim of the study is to analyze these somatic terms from a linguistic perspective and to identify their continuity from the Old Turkic lexical layer into the lexicon of contemporary Kazakh.

The novelty of the research lies in the first systematic treatment of the somatic lexicon within this particular monument. By exploring the lexico-semantic system of body-part terms such as foot, head, tongue, ear, nose and others, the article delineates the semantic fields and structural relationships inherent in this vocabulary. Special attention is given to the widespread use of these terms in modern Kazakh idiomatic expressions, proverbs and multi-meaning structures, as well as to their word-formation capacities. The study also highlights the functional load of these lexemes in both literal and figurative usage.

The findings contribute to Turkological scholarship by offering a valuable source for the historical study of the Turkic lexicon and by deepening the cultural and cognitive understanding of somatic vocabulary across Turkic linguistic traditions.

Keywords: somatisms, «Baytaratu'l-Vazih», written monument, Old Turkic language, Mamluk-Kypchak language, somatic idioms, linguistic analysis.

Introduction. Somatic terms – words denoting body parts – are among the most ancient and fundamental elements of language. This study provides the first systematic analysis of somatic terminology in the medieval Turkic manuscript Baytaratu'l-Vazih, written in the Mamluk-Cuman language. The research examines these terms both in their historical context and in their continuity in modern Turkic languages, particularly Kazakh.

The Baytaratu'l-Vazih manuscript is a significant cultural and philological artifact. It not only holds linguistic value but also offers insights into medieval Turkic society, especially horse culture, detailing horse anatomy, training and veterinary knowledge. This positions the text as an important resource for both linguistic and ethnographic studies.

The somatic lexemes in this manuscript are rich in meaning and play structural roles in idiomatic expressions, proverbs and polysemous contexts. Their persistence in modern Turkic

languages, particularly Kazakh, demonstrates deep historical continuity and shared cultural identity, highlighting the cognitive and conceptual frameworks of Turkic-speaking peoples.

Methodology and research methods. The study employs synchronic and diachronic approaches to trace the evolution of somatic terms from Old Turkic to modern Kazakh. Comparative analysis draws from authoritative lexicographic sources, including *Divanü Lügati't-Türk* by M. Kashgari, the Old Turkic Dictionary (DTS) and modern Kazakh dictionaries, with additional insights from Turkological and ethnolinguistic literature, particularly on traditional horse culture.

This interdisciplinary approach underscores the linguistic, cultural and historical significance of somatic vocabulary in Baytaratu'l-Vazih. The findings contribute to Turkology by highlighting the semantic expansion and stability of core lexicon, offering evidence of the deep connections between language, cognition and cultural continuity in the Turkic world.

Discussion and observation. This study explores the semantic features of somatic terms in the Baitaratul-Vazih inscription, a medieval Turkic text focused on horse evaluation and training. The text frequently references equine anatomy, especially body parts like the legs, back, tongue, teeth, ears and nose, which are crucial in assessing a horse's physical condition and movement. In Kazakh equestrian tradition, evaluating gaits such as trot, canter and gallop is central to understanding a horse's strength and agility.

Kazakh horse judging, deeply rooted in ancient Turkic culture, combines empirical observation with inherited knowledge. It involves assessing morphology, behavior and locomotion. The Baytaratu'l-Vazih provides insights into historical veterinary practices and disease treatment, while also reflecting broader cultural perspectives on horsemanship.

While the skeletal structure of a horse is significant, its performance relies on the harmonious function of muscles, tendons and internal systems. The lower limbs, particularly the legs and hooves are essential for movement and weight-bearing. Kazakh trainers traditionally assess a horse's quality based on external form and muscular coordination.

Kazakh classification systems employ rich descriptive terminology, especially for the horse's head and eyes, using metaphors like "wolf-eye" or "stag-head." These metaphors reflect an extensive observational tradition and cultural emphasis on certain anatomical traits. B. Kairatuly's *Kazakh Horsemanship* is a key source that details these practices, covering equine anatomy, movement types and relevant vocabulary.

Turkological studies reveal the continuity between ancient Turkic and modern Kazakh lexicons. The inscription preserves archaic terms still in use today, such as *ayak* ("foot" or "leg"). This word, central to horse assessment, underscores the importance of leg strength and structure. *Ayak* appears in various Turkic languages (e.g., Tatar, Bashkir, Nogai) and derives from Old Turkic *azaq*, as noted in Mahmud al-Kashgari's dictionary.

In modern Kazakh, *ayak* has diverse meanings, ranging from a body part to metaphors for support, conclusion or result and is frequently used in idioms and proverbs. This reflects the term's semantic richness and cultural relevance. The word *ayak* also appears in expressions like *ayak-basy* (foot and head), *ayak-kap* (boot), *ayak-qol* (hands and feet) and *ayak-tabak* (plate), illustrating its linguistic versatility.

Kazakh traditions also include customs tied to body parts, such as *bata ayak* (blessing feet), *küyyüe ayak* (bride's feet) and *toğız ayak* (nine feet). These customs reflect the cultural significance of body parts in Kazakh life, alongside other practices like *auyz tiyu* (first drink) and *betashar* (wedding introduction).

In the written monument Baytaratu'l-Vazih, one of the body parts mentioned is the nose (burun/бурын). The Kazakh people referred to the horse's nose as *teke burun* (ram's nose), *böken burun* (gazelle's nose) and *bulan burun* (moose's nose). The word "burun" has existed since the Old Turkic period. The initial meaning and first form of the word "burun" can be found in Old Turkic. In the Old Turkic Dictionary (DTS), two meanings are given for the word *burun*:

1. *burun* – correct nose (M.Q I 412); *er burni tamurdi* (M.Q II 85) – blood flowed from the man's nose.

2. *burun* – before, earlier, first; *burun başka bōrikni kejar baş kerāk* – “Before, you need a head on which you can place a hat.” *burun idyum erdi qamuγ edgölüg* – “Before, I had to remove any good fortune” [4, 135].

In M. Kashgari’s Turkish Dictionary, “*burun*” is defined as:

1. *burun* – nose.
2. *burun* – front, snout.
3. *burun* – earlier, ahead [5, 458].

In A. Kuryshjanov’s Turkish-Arabic Dictionary, the word *burun* is defined as meaning both “before, previously, ahead” and “nose” [6, 102].

The word “*murin*” (nose) in various Turkic languages is expressed as follows: in Tatar – *borın*, in Bashkir – *moron*, in Nogai – *burin*, in Kyrgyz – *murnyn* and in Kazakh – *murnyn*. Generally, this word is presented with a sound change between “m” and “b” at the beginning of the word in Old and Medieval Turkic manuscripts and we also observe vowel alternations like “u/o” and “u/i” in the middle of the word, with no change in meaning.

The term *murin*, which denotes a somatic body part of a human being (the nose), has given rise to a number of somatic phraseological expressions. These expressions encompass a wide array of metaphorical and figurative meanings that often convey particular emotional or physical states. For instance, the expression *murnı qanap jatqan joq* (his nose isn’t bleeding) suggests a state of calm or a lack of distress. Similarly, *murnına iisi kelmeydi* (he doesn’t like the smell) conveys a sense of aversion or dislike, while *murnımdı kesip bereyin* (let me cut off my nose) may imply an extreme act of self-sacrifice or a figurative expression of willingness to undergo hardship.

Other expressions include *murnınan esek qurt tüstı* (he’s caught something like a donkey’s worm), which can describe someone in an unflattering or awkward situation and *murnınan sorası aqty* (he’s sniffing), referring to a person showing signs of a cold or emotional distress. *Murnınan tizdi* (his nose is running) can indicate a person suffering from illness, while *murnınan şaşılıp jür* (he’s walking with a blocked nose) evokes the image of someone struggling with nasal congestion. The phrase *murnınan su ketip jür* (his nose is dripping) similarly reflects a physical condition, as does *murnın jarady* (his nose is broken), which suggests injury.

Expressions such as *murnın kökke köterdi (şüyirdi)* (he raised his nose arrogantly) and (he turned his nose up) metaphorically describe individuals who exhibit arrogance or disdain. Meanwhile, *murnyn tesken taylaqtay* (like a mule with a pierced nose) compares someone to a stubborn or obstinate figure. Additionally, the idiom *murnynyn astın körmeydi* (he doesn’t see what’s under his nose) conveys the idea of a person being oblivious to what is directly in front of them. Other expressions, such as *murnyn bet qıldı* (he hit him – ол оның мұрнын бет қылды) аудармалары сәйкес келмейді, *murnınan mīngirledi* (he muttered through his nose), *murny qışydy* (his nose itched) and *murnyn tyrjıttı* (he wrinkled his nose), evoke various emotional and physical states, from discomfort to irritation.

These expressions not only reflect physical conditions but also encapsulate deeper social and cultural meanings, shedding light on how the human body, particularly the nose, serves as a vehicle for expressing a range of human experiences and emotions in Kazakh phraseology.

The word *murnyn* has also led to the formation of the word *muryndyq* (nosepiece). *Muryndyq* has several meanings, including:

1. A wooden spike that is inserted through the cartilage between the two nostrils of a camel or a sheep.
2. A small, thin wooden piece passed horizontally through the spindle to wind yarn.
3. A small iron stick used to keep a cart wheel from falling off by placing it across the end of the axle.
4. Figuratively, it means a leader, chief, or cornerstone.

There are also many proverbs and sayings related to the word *murin* in Kazakh. For example:

- *Murny kishkentaydın esesi betinde* (The one with a small nose shows it on their face).
- *Tisñ barğa isqır, murnıñ barğa pısqır* (Whistle while you have teeth and snort while you have a nose).

- At erindi keledi, er muryndy keledi (A horse comes with its lips and a man with his nose).
- Büyürlmagan asqa murny qanaydi (When the food is not given, the nose bleeds).

One of the frequently encountered somatic terms in the Baytaratu'l-Vazih written monument is “baş” (شاپ), meaning “head.” The origin of the word baş (baş) traces back to the Old Turkic lexical layer. In the Old Turkic Dictionary (DTS), several meanings of the word baş are provided:

1. Head: qamuş ara başım (my head in the reeds) (ThS II), öküz adaqı bolıñça buzaıy başı bolsa jeg (It's better to be the head of a calf than the legs of an ox) (MK 41).
2. Figurative meaning – Responsibility: joq jitig qılsar men ċintsu şıla başına bolur (If I make a mistake, it will be my responsibility, literally “on my head”) (MO I).
3. Head of the bed: tünägü orun başınta bir arıy evtä jıdlıy jıparlıy qap urzun (In the head of the bed, where one will spend the night in a clean house, a pillow of spices should be placed) (Suv 442).
4. Neck of a vessel: ivriq başlı qazlaju (neck of a wine pitcher, like a thick neck) (MK 63).
5. Ear of corn, spike, or tuft of plants: qonaq başı şedräki jeg (It's good when the ears of millet are sparse, as the grains in them are larger) (MK 193).

Additionally, baş can be associated with baş qara and baş in its medical and physical meanings, such as a wound or sore. In some contexts, baş refers to attacking or leading, as in the examples: Oğuz qağan başdı (başadı) (Oğuz Khan attacked), Urum qağan qaçdı (Urum Khan fled) [Rach].

In Turkic languages, including the written language of Turkic monuments and Old and Medieval Turkic texts, the word baş often exhibits a sh/s alternation at the end of the word. In languages such as Tatar, Bashkir, Kyrgyz, Uyghur, Kumyk and Turkish, the word appears as baş, whereas in Kazakh, it is bas.

Thus, the term baş (head) has a rich semantic range, from the literal meaning of “head” to figurative meanings such as “responsibility” or “beginning” and its forms are consistent across various Turkic languages.

In Mahmud Kashgari's “Turkic Dictionary” (Tıpık cözdiri), the word baş (баш) is given as “head” [13, 211]. In Ä. Qurishjanov's “Research on the Lexicon of the Turkic-Arabic Dictionary”, baş is described with the following meanings:

1. Head or Beginning.
2. Wound, cut;
3. Boil, pimple, abscess, ulcer;
4. Baş uçun – due to the head;
5. Subaşı – commander-in-chief of the army [6, 93].

In the Kazakh language, the word bas (бас) has a wide range of meanings, as it is used in various contexts. According to The Kazakh Dictionary, several meanings are given for the word bas:

1. A body part: the part of the body where the mouth, eyes, ears and brain are located. For example, “He took off his hat from his head.”
2. A person, individual, or soul: “There cannot be two heads without two animals” (Proverb).
3. The head of livestock, hooves: “He quickly increased the number of sheep.”
4. The top or upper part of plants: “The children climbed to the top of the apple tree.”
5. The highest point of a mountain or hill: “He climbed to the top of the hill.”
6. The source of a river or spring: “The head of the Shu River.” [7, 84].

Thus, in both Turkic and Kazakh contexts, baş (бас) refers not only to the physical “head” but also has figurative meanings like “beginning,” “leader,” “top,” and “source,” as well as various uses in everyday life, such as describing tools, places and roles in society.

Somatic phraseologisms are fixed expressions that represent body parts and their functions. These phraseologisms are based on the meaning of body parts and have been formed according to the people's worldview. In the Kazakh language, somatic phraseologisms often reflect various social, psychological, physical and managerial aspects.

In the case of the word *bas* (head), there are numerous somatic phraseological expressions in Kazakh, such as:

- Бас айналды (dizzy head)
- Бас алды (taking the lead)
- Бас-басына тозды (each one got worn out)
- Бас ермеді (head didn't obey)
- Бас болды (became the head)

In addition to these, Kazakh has many proverbs and sayings related to the word *bas* (head), which are mostly connected to human consciousness, responsibility, social status and behavior. Some examples include:

- Бас жарылса, бөрік ішінде (If the head is wounded, it's within the hat)
- Иілген басты қылыш кеспес (A bent head is not cut by a sword)
- Бөрік – басқа көрік (The cap is the ornament for the head)
- Басы ауырған бақсыға барады, даулы кісі жақсыға барады (The person with a headache goes to the healer, the one in conflict goes to the wise)

The word *bas* in Kazakh has a broad semantic development. For example, from the word *bas*, derived words like *баспана* (shelter), *басшы* (leader), *бастық* (headship) and *бастай* (beginning) are formed. Also, compound words like *бас-сирақ* (head and sheep), *бас-көз* (head and eyes), *аузы-басы* (mouth and head), *бас-басына* (each to their own), *баспа-бас* (head-to-head) are used, as well as complex words like *жалғыз басты* (single-headed), *жұмыс басты* (work-oriented) and *шағын басты* (small-headed).

The development of meaning in single-syllable words is vast. These words have been in use since the Old Turkic period, which forms the basis for modern Turkic languages. Old Turkic languages are considered the ancient languages that laid the foundation for today's Turkic languages. "The history of the Turkic language is deep and at the same time, it is one of the oldest and most widespread languages with a rich culture" [14, 83].

In summary, somatic phraseologisms in the Kazakh language illustrate the dual role of body parts in conveying both physical and figurative meanings, as they are deeply intertwined with social, psychological and practical associations. In this context, the Kazakh language demonstrates how words can extend beyond their literal senses to encompass a wide array of metaphorical interpretations, enriching the language and reflecting the breadth of human experience.

One such example of polysemy in the Kazakh language is the word *бас* (head), a polysemous term that can refer to various concepts derived from a single root. In addition to its primary meaning as the head of a person or animal, *бас* can also denote a wide range of other meanings, including the tip of a needle, the source of a spring, the beginning of a meeting, a story, a task, a road, a river or even the tip of an axe or knife. The diversity of meanings associated with *бас* enriches the language, showing how a single word can encompass multiple interpretations in different contexts.

The next somatic term in the Baytaratu'l-Vazih monument is "тіс" (tooth), a term that has persisted since ancient Turkic. In various Turkic languages, including Kazakh, the word retains similar meanings with slight phonetic variations. "Тіс" refers to both the literal tooth and the sharp edge of farming tools, reflecting its importance in both practical and figurative contexts.

Common idiomatic expressions like "тіс жарды" (he spoke up) and "тісін қайрады" (he sharpened his teeth) highlight the metaphorical significance of "тіс" in Kazakh speech.

Proverbs such as "Тісі шыққан балаға, шайнап берген асы болмас" (A child with teeth can't be fed food without chewing) and "Отыз тістен шыққан сөз отыз рулы елге кетер" (A word spoken by thirty teeth reaches thirty tribes) illustrate the cultural importance of body part terms in Kazakh society.

Anatomical terms are central to any language's core vocabulary, as they generate new words and expressions, adding depth to the lexicon. These terms, due to their multiple meanings and role in forming idiomatic expressions, are essential in understanding the cultural and linguistic richness of Kazakh.

Results. This study offers valuable insights into the lexical-semantic structure of somatic terms in the Baytaratu'l-Vazih manuscript. It shows that many body part terms from the monument are still used in modern Kazakh, often with their original meanings, preserving ancient Turkic lexical layers.

The research also highlights that body part terms are used figuratively in phrases, idioms and proverbs, reflecting their cultural and metaphorical significance. A diachronic approach allowed for a comparative analysis of linguistic changes across different periods of Turkic language history, providing a deeper understanding of the evolution of the Kazakh language and its historical context.

Conclusion. Written monuments like Baytaratu'l-Vazih provide a valuable glimpse into the cultural, historical and social contexts of the past. This monument, written in Mamluk-Cuman is a key artifact for studying the linguistic features of the Cuman language during the Mamluk state period. Beyond its linguistic importance, it offers insights into the worldview, customs and values of medieval Turkic peoples.

As a significant historical document, Baytaratu'l-Vazih enables researchers to explore the social, political and cultural life of the ancient Cumans, shedding light on their place in history. It also helps trace the continuity between the ancient Cuman language and modern Kazakh, illustrating how the lexicon of the monument influenced the development of contemporary Kazakh.

The study of somatic terms in Baytaratu'l-Vazih is crucial for understanding the historical evolution of Turkic languages. It highlights the role of body part terms in preserving linguistic heritage and their connection to modern Kazakh. Ultimately, Baytaratu'l-Vazih is an essential resource for Turkic studies, providing scholars with tools to trace the history of language, understand the cognitive worldview of medieval Turkic peoples and explore the ancient lexical layers that shaped modern Kazakh. This research contributes significantly to the advancement of Turkic studies and deepens our understanding of the continuity between ancient and modern Turkic languages.

Literature

1. Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Томанов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы: Мектеп, 1971. – 272 б.
2. Сабыр М. Орта түркі тілі лексикасы мен қазақ тілі лексикасының сабақтасығы» (XIV жазба ескерткіштері негізінде). – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 316 б.
3. Сабыр М. Көне қыпшақ тілі мен қазақ тілінің фоно-морфо-семантикалық сабақтастығы. – Алматы: Liber, 2021. – 464 б.
4. Древнетюркский словарь. – Астана: Ғылым, 2016. – 760 с.
5. Махмұт Қашқари. Түркі тілінің сөздігі: (Диуани лұғат-ит-түрік). 3 томдық шығармалар жинағы. 1 Том. – Алматы: ХАНТ, 1997. – 590 б.
6. Құрышжанов Ә. Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIIIв. Тюркско-арабского словаря. – Алматы: Наука, 1970. – 234 с.
7. Қазақ тілінің сөздігі. – Алматы: Драйк-Прес, 1999. – 776 б.
8. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Қаз Ақпарат, 2007. – 356 б.
9. Ağar M.E. Baytaratu'l-vazih. – İstanbul: Marmara Üniversitesi, 1986, - 400
10. Özgür C. Baytaratü'l-Vâzih'in Kıpçak ve Türkmençe Yazmalarına Göre Kıpçakçanın Oğuzcalaşması: Türkmençeleşmesi üzerine Bir Dil Araştırması. – İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 1994. – 111 б.
11. Қайратұлы Б. Қазақтың атбегілік өнері: әдістемелік оқулық / Б. Қайратұлы; «Самұрық-Қазына» ұлттық әл-ауқат қоры» акционерлік қоғамы. – Астана: Жарыс.KZ, 2014. – 398 б.
12. Мамырбек Г., Малбақов М., Сейітбекова А. В. Радлов сөздігіндегі байырғы сөздердің семантикалық ерекшеліктері // Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы № 2/2024. – Б. 49-58. DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-3-22-30>.

13. Махмұт Қашқари. Түркі тілінің сөздігі: (Диуани лұғат-ит-түрік). 3 томдық шығармалар жинағы. 3 Том. – Алматы: ХАНТ, 1997. – 590 б.

14. Amirova G., Boranbaev S., Adilbekova Zh., Urazbaev K., Zholdasbek L. The Lexical and Semantic Analysis of Zamakshari's Dictionary "Muqaddimat Al-Adab" and its Relation to the Kazakh Language // International Journal of Society, Culture & Language (IJSCL). – 2024. № 1(12). – P. 83-90. DOI: <https://doi.org/10.22034/ijsc.2023.2011077.3159>.

15. Болғанбайұлы Ә., Ғ.Қалиұлы. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы: Санат, 1997. – 255 б.

К.А. БАТЫРБЕКОВА, М.Е. ӘЛІМБАЕВ, Н.Н. МЕДЕТБЕКОВА

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

«БАЙТАРАТУ’Л-ВАЗИХ» ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШІНДЕ КЕЗДЕСЕТІН СОМАТИКАЛЫҚ АТАУЛАРДЫҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Аңдатпа. Мақалада «Байтарату’л-вазих» жазба ескерткішіндегі соматикалық атаулардың лексика-семантикалық сипаты қарастырылады. «Байтарату’л-Вазих» – ортағасырлық мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған түркі тілдеріне ортақ мұраларының бірі. Жазба ескерткіш тілін зерттеу жалпы түркі тілдерінің даму тарихын айқындауда маңызды дереккөзі болып табылады. Бұл зерттеу орта ғасырлық түркі тілдерінің фоно-морфо-семантикалық ерекшеліктерін тереңірек түсінуге жол ашады. Зерттеу барысында жасалынған талдаулар мен нәтижелер түркітану ғылымын жаңа бағытта дамытуға үлкен үлес қосады. Мақалада **«Байтарату’л-Вазих» жазба ескерткішіндегі соматикалық атаулар алғаш рет зерттеу нысанына алынып отыр.**

Мақалада «Байтарату’л-вазих» жазба ескерткішіндегі дене мүшелеріне қатысты атаулар жүйеленіп, олардың нақты мағыналары анықталды. Сонымен қатар **көне түркі тілінен бастау алған соматикалық атаулар бүгінгі күнге дейін** сақталып келе жатқан түркі халықтарының тілдік жүйесіндегі лексикалық қабат екендігі дәлелденді. Мақаланың басты мақсаты – **«Байтарату’л-Вазих» жазба ескерткішінде кездесетін соматикалық атауларды тілдік тұрғыдан талдап, көне түркі тілінің лексикалық қабатынан орын алатын дене мүше атауларының қазіргі қазақ тілімен сабақтастығын анықтау. «Байтарату’л-Вазих» ескерткішінде кездесетін соматикалық лексиканың алғаш рет жүйелі түрде қарастырылуы зерттеудің жаңалығы болып табылады.**

Кез келген тілдің лексика-семантикалық жүйесін зерттеу семантикалық өріс пен мағыналық құрылымды анықтаудың бірден-бір жолы. Мақалада «Байтарату’л-вазих» жазба ескерткішінде кездесетін *аяқ, бас, тіл, құлақ, мұрын* т.б. соматикалық атаулардың лексикалық-семантикалық сипаты анықталды. Сондай-ақ, аталған тілдік бірліктердің қазіргі қазақ тілінде фразеологизмдерде, мақал-мәтелдерде, көп мағыналы сөз ретінде кең өріс алып қолданылуы және олардың сөзжасамдық мүмкіндіктері қарастырылады. Сонымен қатар, соматикалық атаулардың тура және ауыспалы мағыланарда қолданылуының маңызы анықталады. Мақала нәтижелері тіл тарихын зерделеу мен лексикалық бірліктердің мәдени-танымдық қырларын терең түсіндіруде құнды ғылыми дереккөз ретінде қызмет атқара алады.

Түйін сөздер: соматизмдер, «Байтарату’л-Вазих», жазба ескерткіш, ескі түрік тілі, мәмлүк-қыпшақ тілі, соматикалық фразеологизмдер, тілдік талдау.

К.А. БАТЫРБЕКОВА, М.Е. АЛИМБАЕВ, Н.Н. МЕДЕТБЕКОВА
Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова, Шымкент, Казахстан

**ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР СОМАТИЧЕСКИХ ИМЕН В
ПИСЬМЕННОМ ПАМЯТНИКЕ «БАЙТАРАТУ'Л-ВАЗИХ»**

Аннотация. В статье рассматривается лексико-семантический характер соматических имен в письменном памятнике «Байтарату'л-вазих». Данный памятник является одним из общих наследий тюркских языков, написанных на средневековом мамлюкско-кипчакском языке. Изучение письменного монументального языка является важным источником в определении истории развития тюркских языков. Это исследование открывает путь к более глубокому пониманию фоно-морфо-семантических особенностей средневековых тюркских языков. Анализ и результаты, сделанные в ходе исследования, вносят большой вклад в развитие тюркологии в новом направлении. В статье систематизированы имена, относящиеся к частям тела в письменном памятнике «Байтарату'л-вазих», определены их конкретные значения. Также доказано, что соматические имена, происходящие от древнетюркского языка, являются лексическим слоем в языковой системе тюркских народов, которая сохранилась до наших дней. Основная цель статьи – лингвистически проанализировать соматические имена, встречающиеся в письменном памятнике «Байтарату'л-Вазих», определить преемственность названий органов тела, занимающих лексическое положение древнетюркского языка, с современным казахским языком. Новизной исследования является первое систематическое рассмотрение соматической лексики, встречающейся в памятнике «Байтарату'л-Вазих». Изучение лексико-семантической системы любого языка является единственным способом определения семантического поля и семантической структуры. В статье выявлен лексико-семантический характер соматических названий ног, головы, языка, ушей, носа и др., встречающихся в письменном памятнике «Байтарату'л-вазих». Также рассматривается широкое использование данных языковых единиц в современном казахском языке во фразеологизмах, пословицах и поговорках, как многозначных слов и их словообразовательные возможности. Кроме того, определяется значение использования соматических имен в прямом и переносном значении. Результаты статьи могут служить ценным научным источником в изучении истории языка и глубокой интерпретации культурно-познавательных аспектов лексических единиц.

Ключевые слова: соматизмы, «Байтарату'л-Вазих», письменный памятник, древнетюркский язык, мамлюк-кипчакский язык, соматические идиомы, языковой анализ.

References

1. Aidarov Ğ., Qūryşjanov Ä., Tomanov M. Köne türkî jazba eskertkişteriniñ tılı. – Almaty: Mektep. – 272 b.
2. Sabyr M. Orta türkî tılı leksikasy men qazaq tılı leksikasynyñ sabaqtasyğy» (HIV jazba eskertkişteri negızinde). – Almaty: Qazaq universiteti, 2004. – 316 b.
3. Sabyr M. Köne qypşaq tılı men qazaq tılıñ fono-morfo-semantikalıq sabaqtastyğy. – Almaty: Liber, 2021. – 464 b.
4. Drevnetürkski slovär. – Astana: Ğylym, 2016. – 760 s.
5. Mahmüt Qaşqari. Türkî tılıñ sözdıgı: (Diuanı lüğat-it-türk). 3 tomдық şyğarmalar jınağy. 1 Tom. – Almaty: HANT, 1997. – 590 b.
6. Qūryşjanov Ä. İssledovanie po leksike starokypchakskogo pismennogo pamätnika IIIv. «Türksko-arabskogo slovarä». – Almaty: Nauka, 1970. – 234 s.
7. Qazaq tılıñ sözdıgı. – Almaty: Draik-Pres, 1999. – 776 b.
8. Keñesbaev I. Qazaq tılıñ frazeologialyq sözdıgı. – Almaty: Qaz Aqparat, 2007. – 356 b.
9. Ağar M. E. Baytaratu'l-vazih. – İstanbul: Marmara Üniversitesi, 1986, - 400
10. Özgür C. Baytaratü'l-Vâzih'in Kıpçak ve Türkmençe Yazmalarına Göre Kıpçakçanın Oğuzcalaşması: Türkmenleşmesi üzerine Bir Dil Araştırması. – İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 1994. – 111 6.

11. Qairatūly B. Qazaqtyñ atbegilik öneri [Mätin] : ädistemelik oqulyq / B. Qairatūly; “Samūryq-Qazyna” ūlttyq äl-auqat qory” aksionerlık qoğamy... – Astana : Jarys.KZ, 2014. – 398 b.
12. Mamyrbek G., Malbaqov M., Seitbekova A. V. Radlov sözdigindegi baiyrğy sözderdiñ semantikalıq erekselikteri // Eurazia gumanitarlyq institutynyñ Habarşysy №2/2024. – B. 49-58. DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-3-22-30>
13. Mahmüt Qaşqari. Türkı tılıñıñ sözdıgı: (Diuanı lūğat-it-türık). 3 tomdyq şyğarmalar jınağy. 3 Tom. – Almaty: HANT, 1997. – 590 b.
14. Amirova G., Boranbaev S., Adilbekova Zh., Urazbaev K., Zholdasbek L. The Lexical and Semantic Analysis of Zamakshari's Dictionary “Muqaddimat Al-Adab” and its Relation to the Kazakh Language // *International Journal of Society, Culture & Language (IJSCL)*. – 2024. № 1(12) – P. 83-90. DOI: <https://doi.org/10.22034/ijsc.2023.2011077.3159>
15. Bolğanbaiūly Ä., Ğ.Qaliūly. Qazırğı qazaq tılıñıñ leksikologiasy men frazeologiasy. – Almaty: Sanat, 1997. – 255 b.

Авторлар туралы мәлімет:

Батырбекова Камшат Айшығарқызы – М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің докторанты, Шымкент, Қазақстан.

Батырбекова Камшат Айшигаровна – докторант Южно-Казахстанского университета имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан.

Batyrbekova Kamshat Aishygarovna – doctoral student of M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

Әлімбаев Медеу Еркінұлы – филология ғылымдарының кандидаты, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің доценті, Шымкент, Казахстан.

Алимбаев Медеу Еркинович – кандидат филологических наук, доцент Южно-Казахстанского университета имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан.

Alimbaev Medeu Erkinovich – candidate of philological sciences, Associate Professor M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan.

Медетбекова Нұргүл Ниязбекқызы – педагогика ғылымдарының кандидаты, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің доценті, Шымкент, Казахстан.

Медетбекова Нургуль Ниязбековна – кандидат педагогических наук, доцент Южно-Казахстанского университета имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан.

Medetbekova Nurgul Niyazbekovna – candidate of pedegogical sciences, Associate Professor M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan.

A. ISLAM¹

*A. BEISEBAYEVA²

Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World languages, Almaty,
Kazakhstan^{1 2}

(e-mail: aisha_ling@mail.ru¹, aygerabb@gmail.com²)

COMPARATIVE ANALYSIS OF POLITICAL AND DIPLOMATIC DISCOURSE

Annotation. The article examines the key differences and similarities between political and diplomatic discourses, their goals, functions, as well as linguistic features. Particular emphasis is placed on the analysis of lexical and grammatical means used in both discourses and their role in achieving communicative goals. Political discourse is oriented towards a mass audience and is aimed at attracting support and shaping public opinion. In contrast, diplomatic discourse is characterized by restraint, neutrality and a desire to find compromises in interstate interactions. Diplomatic and political discourse have many intersections, and they complement each other, but their communicative acts and goals differ a lot. The differences and similarities considered allows to gain a deeper understanding of the mechanisms of communication in these areas and their impact on public perception and international relations. The study employs methods of content analysis, discourse analysis, comparative analysis and lingua-stylistic analysis. The results reveal the main stylistic features and communicative functions of each type of discourse. The obtained results allow us to deepen our understanding of the essence and role of political and diplomatic discourses in modern society, and they can also be useful for specialists in the field of political linguistics, international relations, intercultural communication and translation.

Keywords: discourse, political discourse, diplomatic discourse, agents, communication, politicians, diplomats.

Introduction. Political and diplomatic discourses are among the most important aspects in international and internal relations, which play a decisive role in shaping public opinion and decision-making. Despite apparent external similarities, these two types of discourse differ significantly in purpose and methods of audience influence. Political discourse, which is aimed at shaping public opinion and policy agendas, can directly impact diplomatic discourse by setting priorities for international negotiations and foreign relations. Conversely, diplomatic discourse, which focuses on negotiation, consensus-building, and conflict resolution, can influence political rhetoric by shaping how leaders present international matters to their domestic audiences.

While political discourse often employs persuasive, ideological, and sometimes confrontational language to mobilize support, diplomatic discourse tends to be more measured, neutral, and focused on compromise. However, in practice, these boundaries can blur, particularly in high-stakes negotiations where political considerations must be carefully balanced with diplomatic objectives.

The interrelation between political and diplomatic discourse is complex and dynamic, as both play crucial roles in shaping international and domestic affairs. While they are distinct in their objectives and communicative strategies, they often overlap and influence one another in significant ways.

This article will examine how exactly political and diplomatic discourses differ in their nature, goals and linguistic means. Although this work aims to conduct a comprehensive analysis of the differences between political and diplomatic discourses, exploring their underlying principles,

communicative goals, and distinctive linguistic features. By examining various case studies and applying discourse analysis methodologies, this study will highlight the unique functions of each type of discourse and their broader implications for contemporary political and diplomatic interactions.

Methodology and research methods. This study adopts a comparative qualitative approach to analyze the differences and similarities between diplomatic and political discourse. The analysis is based on a corpus of textual materials selected to represent both discourses, ensuring a balanced and diverse range of sources. This study employs a comparative qualitative approach to analyze the distinctions and overlaps between diplomatic and political discourse. This methodology provides a robust foundation for identifying both the shared characteristics and distinct features of political and diplomatic discourse, contributing to a deeper understanding of their respective roles in communication and linguistics.

Discussion and observation. Discourse is a multifaceted phenomenon with no universally accepted definition encompassing all its features and applications, as the term is widely used across various scientific fields. As it is known, this term was initially used to denote an utterance in its formulation and further development. With the formation of cognitive science, it acquired a new understanding and is quite applicable to oral and written discourse, but from the point of view of space and time, the concept of *discourse* denotes an active attitude to the text, its consideration in the process of communication. The shift in linguistic science toward functionalism, which emphasizes language as a crucial tool for categorizing the world and reflecting human cognitive activity, introduced a new approach to defining discourse [1, 244]. From the standpoint of modern approaches, discourse is considered “as a complex communicative phenomenon that includes, in addition to the text, also extralinguistic factors (knowledge of the world, values, attitudes, goals of the addressee) necessary for understanding the text” [2, 8].

In the context of rapidly developing linguistic science and the increased interest of linguistics in the problems of communicative interaction, specific types of discourse that reflect the characteristics of different groups, strata and different goals of communicants attract close attention of researchers. The professional discourse is of particular interest, the identification of principles for their research is a relevant and in-demand task, therefore it would be appropriate to study each linguistic phenomenon simultaneously from cognitive and communicative positions; social cognition [3, 19].

V.I. Karasik suggests distinguishing two main types of discourse: personal (personally oriented) and institutional. In the first case, the speaker acts as a person, reflecting the full depth of his inner world, while in the second case, he acts as a representative of a specific social institution. According to Karasik, institutional discourse is “a specialized clichéd form of communication between people who may not know each other, but who must communicate in accordance with the norms of society” [4, 385].

In the classification of institutional discourse, political and diplomatic ones occupy a special place. Although political and diplomatic discourse are considered the same by most people, and even interchangeable in some characteristics, they have significant differences from each other. In this study, political and diplomatic discourse will be studied comparatively, an attempt will be made to distinguish them, identify their similarities and specific features.

The similarities between diplomatic and political discourses are evident, as heads of state, politicians, and foreign policy officials often act as agents (participants) in both. Moreover, diplomatic and political discourses intersect according to another parameter of Halliday's classification, namely, the parameter of the form of discourse. It is worth noting here that an important factor in the convergence and intersection of the discourses under consideration is that diplomatic and political relations are largely determined by speech processes. We can note the connection between diplomatic discourse and political communication, the purpose of which, in general, can be summarized as the discussion and resolution of important issues: a) the allocation of state resources; b) the control/right to make decisions (judicial, legislative, executive); c) the application of sanctions (the right to punish or reward) [5, 14].

Another similarity of political and diplomatic discourse is their strategy. Both discourses are constructed with a long-term strategy in mind: in politics to maintain power or popularity; in diplomacy to maintain relationships and reach mutual agreements. Two types of communication rely on certain norms, rules and traditions that dictate how and what can be said within the framework of these discourses.

Political and diplomatic turbulence occurring in modern society introduces certain corrections both to the definition itself and to the functional means of diplomatic and political discourses, bringing together and complementing the analyzed types of discursive practices with other types of communication. Often in the scientific works of researchers, it is noted that the interpenetration, complementarity, convergence of lexical systems of political and diplomatic discourses with other types: media discourse, legal, non-economic, confessional, etc. can be traced in both discourses.

Obviously, diplomatic and political discourse have much in common, they are complementary, but the communicative acts of each have their own specific features, the aim of these types of discursive practices are fundamentally different. The goal of political discourse is to influence the recipient from dominant positions. Communicative acts of political discourse are usually addressed not to individuals, but to the masses. According to D.B. Gudkov "Dialogue occurs according to the "leader – crowd" scheme, and the leader can also be collective (for example: a newspaper, a television channel, etc.)" [6, 33]. If the goal of political discourse is the struggle for power [7, 326], then from the general definition of diplomacy it follows that, in addition to the tasks of informing and coordinating interests, the functions of diplomatic communication include protecting the interests of the country and its citizens.

Despite the apparent similarity between diplomatic and political discourses, there are a number of factors that prevent diplomatic and political communication from being similarly identified. From the point of view of cognitive linguistics, the content of political discourse includes "knowledge that can influence the production and perception of speech; other texts, the political views of the author and his tasks, as well as the political situation" [8, 20].

According to French sociologist Pierre Bourdieu "political discourse is the opinions and discussions expressed on political issues in society" [9, 201]. Russian scientist V.A. Maslova, in her definition of political discourse, draws attention to its psychological foundations and the influence of extralinguistic circumstances: "Political discourse is the result of the formation and perception of texts, as well as the influence of extralinguistic factors participating in the process of text perception" [10, 208]. Political discourse is rooted in specific ideological views, which are expressed through texts disseminated within society [11, 177]. According to Islam, political discourse is a special type of discourse that aims to conquer and maintain political power. In linguistics, political discourse is presented as a multidimensional and multifaceted phenomenon, as a complex of elements forming a single entity [12, 352].

Based on the research of political discourse by Kazakhstani researcher B.A. Akhatova, it is obvious that participants in the political process prefer to use language with semantic ambiguity, since this gives them the opportunity to manipulate public opinion. This ambiguity contributes to the obscuring of negative information, disguising data, hiding objective facts and even avoiding personal responsibility, which facilitates the transfer of the burden of responsibility [13, 21].

The difference between diplomatic communication and political communication lies, first of all, in the specifics of the social institution and its representatives. If we consider the social institution as "a socially legitimized expertise together with those persons authorized to implement it" [14, 164], then in diplomatic communication it is relevant to a very limited group of people.

The social purpose of political discourse is to instill in the addressees – citizens of the community – the need for "politically correct" actions and assessments. In other words, the goal of political discourse is not to describe, but to convince, awakening intentions in the addressee, providing grounds for conviction and encouraging action. Some researchers are of the opinion that persuasion is the main characteristic of political discourse.

A politician, using symbols in his speech, must be able to reach the mass consciousness. Trying to attract listeners to his side, they do not always resort to logically coherent arguments. Sometimes it is enough to simply make it clear that the position in favor of which the proponent speaks is in the interests of the addressee. Defending these interests, they can also influence emotions, play on feelings of duty, on other moral attitudes. The tasks of diplomatic discourse can generally be reduced to the tasks of the concept of foreign policy of the state. The values of diplomacy and, consequently, diplomatic discourse, are reduced to compliance with the principles of a sovereign state, dispute resolution by diplomatic means, i.e. through negotiations, orientation towards multipolar cooperation, etc. All of the listed values and principles are elements of international legal documents and integral parts of diplomatic protocol. The events of diplomatic discourse include conferences, summits, briefings, press conferences, receptions at various levels, etc.

The addressee of the diplomatic discourse is a representative of the same diplomatic institution or another institution or a representative of the society as a whole in relation to the representatives of the institution. In a political discourse, communication takes place between three participants: the addressee (the speaker is a politician who claims power), the direct addressee (the listener is most often a political opponent) and the addressee-observer (the people). According to V.I. Karasik, "in the context of formal (institutional) relations, there are two typical participants in the relationship: agents and clients. Agents are representatives of a given social institution, and clients are people who are not associated with social institutions" [4, 385].

The addressees of diplomatic discourse are representatives of the institution of diplomacy, who can be professional diplomats – officials of the foreign ministry, persons involved in the foreign policy of the state – heads of state, heads of government, heads of special bodies, that is, persons who implement the foreign policy of the state, represent and protect the interests and positions of the country. As the addressee (client) of diplomatic discourse, we consider the same players of the institution of diplomacy or representatives of any other opposing institution, including representatives of the media, representatives of the general public, people from the business world, ordinary citizens, and citizens of the state.

The next distinguishing feature of diplomatic discourse is peculiar turns of speech or special discursive formulas adopted in diplomatic communication. "Special attention is devoted to the form, first of all, to the address, the final compliment, the correct spelling of the addressee's last name and his title" says Popov [15, 576]. These formulas vary depending on the addressee of the message, its content, genre, but in each individual case, the rules regulate the entire type of document or form that must be used in a speech of one or another type. The characteristic features of institutional diplomatic discourse are the multipolar nature of interaction, the desire for cooperation, the comprehensive information component, the complex nature of foreign policy relations, and the defense by diplomats of the interests of their state. One of the characteristics of diplomatic texts is their informativeness, the collective image of the addressee.

Modern political discourse is characterized by features of various functional styles. Although a politician's public speech usually belongs to the journalistic style, it is obvious that within the framework of one speech, depending on the communication situation, elements of other styles, for example, the conversational style, can be used. In official situations, the degree of control over speech increases. The larger the audience, the more official the speech style becomes. The use of the conversational style in an official setting is a stylistic device that achieves the effectiveness of discourse.

Any speech message conveys the author's point of view with the help of the linguistic means used and thus exerts influence. It is influence, as noted above, that is the communicative goal of the politician. Thus, political communication is a special form of influencing communication. Political discourse forms a certain ideological attitude, value orientations and ideals, as well as a political picture of the world in the addressee. Thus, the main feature of public political discourse is its pragmatic focus, namely, managing public opinion, forming a certain assessment of information and an emotional reaction to it in the collective addressee.

Turning to the most significant linguistic features of political discourse, it is worth noting the careful choice and use of syntactic constructions, primarily the active and passive voice. The active voice is used by politicians in speeches within the framework of an appeal to the people in order to show readiness to fulfill promises and to act in general. The use of a verb in the passive form allows the attention of listeners to be refocused from the actor, thereby removing some degree of responsibility from him for any actions.

At the word-formation level, a number of linguistic features of political discourse can also be identified. American and English political speeches frequently feature nouns formed through conversion or compounding of verbs and adverbs: *take-over* (seizure of power), *lay-out* (a person who has lost his job), *push-over* (an easily surmountable obstacle), *shut-down* (closure, liquidation), etc.

One of the methods of word formation is “blending”, which became widespread in the English language in the twentieth century, although some scholars argue that this method appeared long before the nineteenth century [16, 20]. “Blending” involves combining two words into one, and the resulting formation includes the lexical meanings of both words. Often, the new word consists of the beginning of one word and the end of another word. Thanks to “blending”, a large number of new words have appeared in the language, which are common in the fields of politics, advertising, as well as in the media and everyday communication. For example: *ObamaMania*, *Obamamentum*, *cameracature*, *Oxbridge*, etc.

The lexical features of political discourse are further characterized by specific linguistic techniques. Metaphor is widely used in constructing a political picture of the world, but it serves not only to attract the attention of a potential audience. Metaphor in political communication is not limited to the artistic side. It affects both the subconscious and unconscious components of human behaviour. With the help of metaphor, politicians can establish contact with the audience, create an atmosphere appropriate to the situation. In particular, such expressions as *fight a war*, *win a battle*, *line of defence*, *firing line*/*line of fire*, when used metaphorically, should certainly be classified as a military metaphor.

In the metaphorical picture of American politicians, reality is regularly presented as a *war* being waged on various fronts. The following nominations belong to the frame under consideration: *battle*, *fight*, *combat*, *struggle*, etc. Depending on the sphere of activity to which a particular politician appeals in their metaphor, various types of “wars” can be found in their discourse: *war on terror*, *war on coal*, *battle for healthcare*, etc.

Results. Summing up, political discourse is functional; its main function is persuasion; the subject implements a strategy of argumentation and positive self-representation. Political discourse is not characterized by unique linguistic strategies that are inherent to it exclusively but demonstrates selectivity in the choice of certain linguistic means and stylistic devices depending on their effectiveness in the conditions of a certain speech situation.

Diplomatic language is fixed and universal. It should be noted that the language of diplomacy is always limited by the choice of speech means. The difference between diplomatic and other types of discourse is the presence of strict linguistic frameworks that limit the choice of lexical means of expression and determine the functional style. The lexical feature of documents in the diplomatic sphere is the use of international diplomatic terminology, terminology of international law and socio-political terminology, which covers foreign policy terms. Diplomacy is closely connected with the legal sphere, since it relies on the norms of international law when conducting a state's foreign policy.

The use of imperative structure in the language of diplomacy is not allowed. In such cases, the document may be rejected, returned, and even lead to a diplomatic crisis. According to K.A. Logunova, the language of diplomacy includes conditional-adversarial sentences, words aimed at finding an agreement, and phrases that ensure diplomatic etiquette [17, 125].

Since Latin was originally the diplomatic language, most international terms in the diplomatic sphere are of Latin or French origin. In the 20th century, the terminological system of diplomatic language began to be influenced by English, which at that time acquired the status

of an international language. The German language is no exception in the continuity of the facts of the development of the diplomatic language system. Thus, most of the diplomatic terms are borrowings from the above-mentioned languages. Among the actual borrowings from Latin and French in diplomatic practice today, the following lexemes appear: *attaché, diplomam, demarche, communiqué, consul*. Such terminology is manifested in the texts of verbal notes, in which calques are clearly present: *де-факто (defacto), персона нон грата (persona non grata), статус кво (status quo), modus vivendi* – these terms are not subject to assimilation during calques.

Any international meeting is organized strictly in accordance with the requirements of international law and observance of diplomatic ceremonial. Thus, any diplomatic event begins with an exchange of pleasantries, with welcoming, friendly words addressed to the parties present. The most common forms of address in diplomatic meetings as: *mister, friend, friends, colleagues, comrades, mister Secretary General, Mr. President, etc.* For example: *Dear Mr. President! Dear friends! Good afternoon, Your Excellency, Mr. Secretary General!*

Conclusion. *Political and diplomatic discourses* are fundamental components of both international and domestic relations, playing a crucial role in shaping public opinion, influencing political decisions, and facilitating communication between various actors on the global stage. These forms of discourse contribute to the development of national strategies, international cooperation, and the resolution of conflicts. Despite certain external similarities, political and diplomatic discourses exhibit distinct characteristics in their objectives, rhetorical strategies, and linguistic structures.

To sum up, we can state that *political discourse* as a type of institutional discourse has a number of systemic features that largely determine its nature, the strategies and tactics used in it, in particular, determining its manipulative potential. Political discourse is primarily directed at engaging the general public, mobilizing support, and shaping political narratives to influence governance and policy-making. It often employs persuasive techniques, emotional appeals, and ideological framing to reinforce particular viewpoints and gain public trust. Political leaders, parties, and institutions utilize this form of discourse to assert authority, legitimize actions, and establish dominance in the political arena.

In contrast, *diplomatic discourse* focuses on fostering friendly international relations, maintaining sovereignty and cooperation, and promoting a positive national image. It serves as a mechanism for negotiation, conflict resolution, and fostering cooperation among states and international entities. It is characterized by its measured tone, emphasis on neutrality, and strategic ambiguity, ensuring that communication remains constructive and conducive to mutual understanding. Diplomats and international representatives employ specific linguistic conventions to maintain decorum, avoid direct confrontation, and seek compromise in complex geopolitical contexts.

Literature

1. Зяблова О.А. Новое понимание языков для специальных целей и их роли в профессиональной деятельности: познание, опыт, дискурс. – М.: Русайнс, 2023. – 244 с.
2. Караулов Ю.Н., Петров В.В. От грамматики текста к когнитивной теории дискурса // Ван Дейк Т.А. Язык. Познание. Коммуникация: Пер. с англ. / Сост. В.В. Петров; Под ред. В.И. Герасимова; Вступ. ст. Ю.Н. Караулова и В.В. Петрова. – М.: Прогресс, 1989. – С. 5–11.
3. Кубрякова Е.С., Александрова О.В. Виды пространств текста и дискурса // Категоризация мира: пространство и время. – М.: Диалог МГУ, 1997. – С. 19–20.
4. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 385 с.
5. Robert E. Denton, Gary C. Woodward. Political Communication in America. – New York: – Political Science, 1985. – P. 14.
6. Гудков Д.Б. Ритуалы и прецеденты в политическом дискурсе // Политический дискурс в России. – М.: Диалог МГУ, 1998. – С. 30–36.

7. Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса. – М.: Гнозис, 2000. – 326 с.
8. Беляков М.В. Дихотомия лингвистического и экстралингвистического в дипломатическом дискурсе // Филологические науки в МГИМО. – №46 (61). – М.: Московский государственный институт международных отношений (университет) Министерства иностранных дел Российской Федерации. – 2011. – С. 20-48.
9. Бурдые П. Политические позиции и культурный капитал. – М.: Социология политики, – 1993. – 201 с.
10. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Академия, 2001. – 208 с.
11. Цуциева М.Г. Политический дискурс как интегративный феномен // Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина. – 2012. – №2 – С. 174-178.
12. Islam A., Zikhrullayev E., Ismagulova B., Roziyeva D., Translation Issues of Political Interview // ASTRA Salvensis, Supplement. – 2021. – № 1 – P. 351-364. URL: <http://www.scopus.com/inward/record.url?eid=2-s2.0-85107078581&partnerID=MN8TOARS>.
13. Ахатова Б.А. Анализ медиадискурса Ассамблеи народа Казахстана // Вестник КазНУ. Серия журналистики. – 2022. – № 64 (2). – С. 85-93.
14. Agar M. Institutional Discourse // Text – Interdisciplinary Journal for the Study of Discourse. – Amsterdam: Mouton Publishers, 1985. – P. 147–168.
15. Попов В.И. Современная дипломатия: теория и практика. Дипломатия – наука и искусство: курс лекций. 2-е изд. – М.: Международные отношения, 2003. – 576 с.
16. Филоненко Т.А. Жанрово-стилистические характеристики англоязычного научно-методического дискурса: автореф. дис. канд. фил. наук. – Самара: 2005. – 20 с.
17. Логунова К.А. Язык дипломатии как язык для специальных целей // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – № 7-1 (49). – 2015. – 124-126 с.

А. ИСЛАМ, А.Е. БЕЙСЕБАЕВА

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
Алматы, Қазақстан

САЯСИ ЖӘНЕ ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ ДИСКУРСҒЫ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Аңдатпа. Мақалада саяси және дипломатиялық дискурстардың негізгі айырмашылықтары мен ұқсастықтары, олардың мақсаттары, қызметтері және тілдік ерекшеліктері қарастырылады. Екі дискурста да қолданылатын лексикалық және грамматикалық құралдарды талдауға және олардың коммуникативтік мақсатқа жетудегі рөліне ерекше назар аударылады. Саяси дискурс көпшілік аудиторияға, халықтың қолдауын алуға және қоғамдық пікірді қалыптастыруға бағытталған. Өз кезегінде, дипломатиялық дискурс ұстамдылықпен, бейтараптықпен және мемлекетаралық өзара әрекеттестікте ымыраға келуге ұмтылумен сипатталады. Дипломатиялық және саяси дискурстың ортақ тұстары көп және олар бірін-бірі толықтырады, әйтсе де әрқайсысының коммуникативті актілері әртүрлі және дискурстың мақсаттары күрт ерекшеленеді. Қарастырылған айырмашылықтар мен ұқсастықтар осы салалардағы коммуникация механизмдерін және олардың қоғамдық пікір мен халықаралық қатынастарға әсерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Зерттеуде мазмұнды талдау және дискурстық талдау, сонымен қатар салыстырмалы және лингвостилистикалық талдау әдістері қолданылады. Мақала нәтижелері дискурстың әрбір түрінің негізгі стилистикалық ерекшеліктері мен коммуникативтік қызметтерін айқындайды. Алынған нәтижелер қазіргі қоғамдағы саяси және дипломатиялық дискурстардың мәні мен рөлін түсінуді тереңдетуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар аталмыш дискурс түрлері саяси лингвистика, халықаралық қатынастар, мәдениетаралық коммуникация және аударма саласындағы мамандар үшін де пайдалы болуы мүмкін.

Түйін сөздер: дискурс, саяси дискурс, дипломатиялық дискурс, агенттер, коммуникация, саясаткерлер, дипломаттар.

А. ИСЛАМ, А.Е. БЕЙСЕБАЕВА

Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана,
Алматы, Казахстан

**СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПОЛИТИЧЕСКОГО И ДИПЛОМАТИЧЕСКОГО
ДИСКУРСА**

Аннотация. В статье рассматриваются ключевые различия и сходства политического и дипломатического дискурсов, их цели, функции, а также языковые особенности. Особый акцент сделан на анализе лексико-грамматических средств, используемых в обоих дискурсах, их роли в достижении коммуникативных целей. Политический дискурс ориентирован на массовую аудиторию и направлен на привлечение поддержки и формирование общественного мнения. В отличие от него дипломатический дискурс характеризуется сдержанностью, нейтральностью и стремлением к поиску компромиссов в межгосударственных взаимодействиях. Дипломатический и политический дискурс имеют много точек соприкосновения и дополняют друг друга, но их коммуникативные акты и цели различаются. Рассмотренные различия и сходства позволяют глубже понять механизмы коммуникации в данных сферах и их влияние на общественное восприятие и международные отношения. В исследовании используются методы контент-анализа и дискурс-анализа, а также сопоставительного и лингвистического анализа. Результаты раскрывают основные стилистические особенности и коммуникативные функции каждого типа дискурса. Полученные результаты позволяют углубить понимание сущности и роли политического и дипломатического дискурсов в современном обществе, а также они могут быть полезны для специалистов в области политической лингвистики, международных отношений, межкультурной коммуникации и перевода.

Ключевые слова: дискурс, политический дискурс, дипломатический дискурс, агенты, коммуникация, политики, дипломаты.

References

1. Zjablova O.A. Novoe ponimanie jazykov dlja special'nyh celej i ih roli v professional'noj dejatel'nosti: poznanie, opyt, diskurs. – M.: Rusajns, 2023. – 244 s.
2. Karaulov Ju.N., Petrov V.V. Ot grammatiki teksta k kognitivnoj teorii diskursa // Van Dejk T.A. Jazyk. Poznanie. Kommunikacija: Per. s angl. / Sost. V.V. Petrov; Pod red. V.I. Gerasimova; Vstup. st. Ju.N. Karaulova i V.V. Petrova. – M.: Progress, 1989. – S. 5–11.
3. Kubrjakova E.S., Aleksandrova O.V. Vidy prostranstv teksta i diskursa // Kategorizacija mira: prostranstvo i vremja. – M.: Dialog MGU, 1997. – S. 19–20.
4. Karasik V.I. Jazykovoj krug: lichnost', koncepty, diskurs. – Volgograd: Peremena, 2002. – 385 s.
5. Robert E. Denton, Gary C. Woodward. Political Communication in America. – New York: Political Science, 1985. – P. 14.
6. Gudkov D.B. Ritualy i precedenty v politicheskom diskurse // Politicheskij diskurs v Rossii. – M.: Dialog MGU, 1998. – S. 30–36.
7. Shejgal E.I. Semiotika politicheskogo diskursa. – M.: Gnozis, 2000. – 326 s.
8. Beljakov M.V. Dihotomija lingvisticheskogo i ekstralingvisticheskogo v diplomatičeskom diskurse // Filologičeskie nauki v MGIMO. – №46 (61). – M.: Moskovskij gosudarstvennyj institut mezhdunarodnyh otnoshenij (universitet) Ministerstva inostrannyh del Rossijskoj Federacii. – 2011. – S. 20–48.
9. Burd'e P. Politicheskie pozicii i kul'turnyj kapital. – M.: Sociologija politiki, – 1993. – 201 s.
10. Maslova V.A. Lingvokul'turologija: Učeb. posobie dlja stud. vyssh. učeб. zavedenij. – M.: Akademija, 2001. – 208 s.
11. Cucieva M.G. Politicheskij diskurs kak integrativnyj fenomen // Vestnik Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta im. A.S. Pushkina. – 2012. – №2 – S. 174–178.

12. Islam A., Zikhrollayev E., Ismagulova B., Roziyeva D., Translation Issues of Political Interview // ASTRA Salvensis, Supplement. – 2021. – № 1 – R. 351-364. URL: <http://www.scopus.com/inward/record.url?eid=2-s2.0-85107078581&partnerID=MN8TOARS>.
13. Ahatova B.A. Analiz mediadiskursa Assamblei naroda Kazahstana // Vestnik KazNU. Serija zhurnalistiki. – 2022. – № 64 (2). – S. 85-93.
14. Agar M. Institutional Discourse // Text – Interdisciplinary Journal for the Study of Discourse. – Amsterdam: Mouton Publishers, 1985. – P. 147–168.
15. Popov V.I. Sovremennaja diplomatija: teorija i praktika. Diplomatiya – nauka i iskusstvo: kurs lekcij. 2-e izd. – M.: Mezhdunarodnye otnoshenija, 2003. – 576 c.
16. Filonenko T.A. Zhanrovo-stilisticheskie harakteristiki anglojazychnogo nauchno-metodicheskogo diskursa: avtoref. dis. kand. fil. nauk. – Samara: 2005. – 20 s.
17. Logunova K.A. Jazyk diplomatii kak jazyk dlja special'nyh celej // Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki. – № 7-1 (49). – 2015. – 124-126 s.

Авторлар туралы мәлімет:

Ислам Айбарша – филология ғылымдарының докторы, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің профессоры, Алматы, Қазақстан.

Ислам Айбарша – доктор филологических наук, профессор Казахского университета международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан.

Islam Aybarsha – Doctor of Philology, Professor of the Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan.

Бейсебаева Айгерим – Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан.

Бейсебаева Айгерим – докторант Казахского университета международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан.

Beisebayeva Aigerim – doctoral student, Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan.

Қ.Қ. САРЕКЕНОВА¹ *Б.М. ОСЕРОВ²

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан^{1,2}
(e-mail: sareke.kk@gmail.com¹, b.m.91@bk.ru²)

М. ЖҰМАБАЕВТЫҢ «ПЕДАГОГИКА» ЕҢБЕГІ ЖӘНЕ ТЕРМИНОЛОГИЯ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа. Мақалада қазақ терминологиясына қатысты мәселелер қарастырылған. Термин сөздердің жасалуы, олардың қалыптасуына қатысты Ахмет Байтұрсынұлы, Құдайберген Жұбанов, Нығмет Сауранбаев, Сәрсен Аманжолов, Әбдуәли Қайдар, Мәулен Балақаев, Шора Сарыбаев, Сейілбек Исаев, Өмірзақ Айтбайұлы, Шерубай Құрманбайұлы сынды тілші ғалымдардың тұжырымдары жинақталып, жүйеленген. XX ғасыр басындағы Алаш қайраткерлері еңбектеріндегі пән сөздерінің ерекшелігі, олардың бүгінгі таңда мән-мағынасы, жасалу жолдары сараланған. Терминология лингвистиканың бір саласы ретінде қай дәуірде болмасын тілдегі өзекті мәселерді қарастырады. Қоғамдық құрылыс, қоғамдық сана, қоғамдық көзқарастың, тарихи оқиғалардың, ғылыми-техникалық дамудың тағы басқа өзгерістердің тілге әсері зор. Сондықтан термин сөздердің өзгеріске ұшрауы заңды құбылыс. Зерттеу барысында Мағжан Жұмабаевтың «Педагогика» еңбегіндегі пән сөздерінің өзгеру бағытын талдау арқылы қазіргі кезде өнімді қолданылып отырған немесе өнімділігі кемігендігі көрсетілді. Өлшем бірлікке қатысты сөздердің қолданылуындағы ерекшеліктер анықталды. Осы ретте Алаш қайраткерлері еңбектеріндегі термин сөздерді жинақтап, жүйелі зерттеу терминологиядағы өзекті мәселелердің бірі.

Түйін сөздер: терминология, педагогика, жылылық, тіл білімі, алаш, Мағжан Жұмабаев.

Кіріспе. Қоғамдық өмірде тіл қарым-қатынас жасаудың басты құралы ретінде ерекше орын алады. Ол үнемі даму мен өзгеріс үстінде болып, қоғамдық өзгерістермен қатар жүреді. Тіл – қоғамның көрінісі, ол арқылы біз белгілі бір тарихи кезеңдердің әсерін аңғара аламыз. Қоғам уақыт өткен сайын дамып, түрлі өзгерістерге ұшырайды, ал бұл өзгерістер тілге де ықпалын тигізбей қоймайды. Алайда тілдің қалыптасуы мен даму барысы үнемі біркелкі бола бермейді. Халық басынан өткерген тарихи кезеңдер – мысалы, төңкерістер, ашаршылық, соғыстар, тың игеру, қайта құру, тәуелсіздік алу сынды оқиғалар — тілімізде айқын із қалдырған. Бұл оқиғалардың барлығы жаңа сөздер мен терминдердің пайда болуына себеп болды. Осылайша, әр кезеңде өмірге келген терминдер мен атаулар арқылы біз сол дәуірдің тарихи шындығын тануға мүмкіндік аламыз. Қоғамдағы түрлі үдерістер мен құбылыстардың тілде алғаш көрініс табатын бөлігі — терминдер.

Тілде көптеген терминдердің пайда болуы, негізінен, ғылым мен техниканың қоғам өміріне белсенді түрде енуімен тығыз байланысты. Термин дегеніміз – ғылым, техника, өнер және басқа да салаларда белгілі бір ұғымды дәл сипаттайтын сөз не сөз тіркесі. Әдетте, сөздер көп мағынаға ие болып, олардың мағынасы түрлі жағдайға байланысты өзгеріп отыруы мүмкін. Бірақ ғылыми ойды нақты жеткізу үшін қолданылатын сөздер бір ғана мағынада қолданылып, өзгеріссіз әрі тұрақты болуы қажет. Осы себепті белгілі бір ұғымды білдіретін сөздер бір мағынада қалыптасып, термин ретінде орнығады. Терминдер, көбіне, нақты бір саланың аясында мамандар арасында және арнайы әдебиеттерде қолданылатын кәсіби лексика түрінде кездеседі.

Терминологиялық лексиканы зерттеуде және оның қоғам үшін мәнін, маңызын анықтауда А. Реформатский, В.В. Виноградов, А.Н. Баскаков, Г.В. Степанов, Л.И. Скворцов, И.Н. Волков, М.Ш. Гасымовтың зерттеуші ғалымдардың рөлі өте ерекше болды.

Терминдер жайында қазақ тіл білімінде де біраз әңгіме қозғалды. Оның ішінде өзіндік пікір өрбіткендері де бар. Атап айтқанда, А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов, Н.Т. Сауранбаев, С. Аманжолов, Ә.Т. Қайдар, М. Балақаев, Ш.Ш. Сарыбаев, А. Әбдірахманов, С. Исаев.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Мақалада қазақ тіл біліміндегі терминология саласындағы теориялық зерттеулер мен қазіргі қазақ терминологиялық қорының деректері негізге алына отырып, қазақ терминологиясындағы дәстүрлі үдерістер мен оның қазіргі даму бағытын талдау үшін терминдерді сұрыптау, жүйелеу, морфемалық (құрылымдық) талдау, лексика-семантикалық топтау, функционалды-семантикалық талдау, сонымен қатар семантикалық, когнитивтік талдау, синхрондық және ішінара диахрондық талдау әдістері қолданылды. Мағжан Жұмабаевтың «Педагогика» еңбегіндегі пән сөздерді жинақтап, бүгінгі қолданысы салыстыру әдісі арқылы талданды.

Талқылау мен бақылау. Термин жайында бүкіл түркітану, оның ішінде қазақ тіл білімінде, сондай-ақ орыс лингвистикасының өзінде де біркелкі пікір, тұжырым кездесе қоймайды. Оның не екенін, лексиканың қай тобына жататынын елдің бәрі білгенімен, негізгі, басты белгілерін ажыратып, тануда әрқилы түсініктер кездесіп жүр.

Ал «термин» деген ұғымының өз басына келер болсақ, әлі күнге бұл жайында бірыңғай пікір қалыптаса алмай келеді. Қабылданған көзқарас бойынша «Термин – бұл арнаулы қолданыс саласындағы ғылыми немесе өндірістік-технологиялық ұғымның атауы болып табылатын және дефинициясы (тиісті ұғымның анықтамасы) бар сөз немесе сөздер тіркесі».

2008 жылы жарыққа шыққан Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі бойынша «Термин – белгілі бір ғылым мен техника, өнер саласындағы нақтылы ұғымды білдіретін атау сөз бен сөз тіркесі» деп көрсетілсе, 2019 жылғы Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігінде де «[поляк. Termin лат.terminus – шекаралық таңба] – ғылымда, техникада, өнерде қолданылатын, арнайы ұғымды бейнелейтін сөз немесе сөз тіркесі». Аталған сөздіктерде терминге берілген анықтамалар бір-біріне сәйкес келеді.

Термин мәселесімен тікелей айналысқан қазақ ғалымы, белгілі лингвист Құдайберген Жұбанов бұған былай орысша-қазақша анықтама береді: «Термином называется специфический вид определенных словесных обозначений, передающих определенные понятия, установленные на данном этапе развития науки и революционной практики, причем передаваемое термином терминологическое понятие может не совпадать со словарным значением, которое присуще данной словесной величине в обыденной жизни» [1, 15].

Академик Ісмет Кеңесбаев пен профессор Телғожа Жанұзақов та терминнің о баста латын тілінің «шек», «шекара» деген сөздерінен пайда болғанын айта келіп: «Ғылым мен техниканың, көркем өнер мен қоғам өмірінің алуан түрлі саласына байланысты қолданылатын, тұжырымды білдіретін сөздер мен сөз тіркестері, атау сөз», - деп түйін жасайды. Қазақ Кеңес энциклопедиясында да негізінен осы типтес анықтама берілген: «Термин, атау – ғылым, техника, сол сияқты тұрмыстың белгілі саласындағы ұғымдарды дәл атау үшін жұмсалатын сөздер мен сөз тіркестері».

Ғылыми әдебиеттерде кездесетін пікірлердің бәрі де, сайып келгенде, негізінен жоғарыда көрсетілген осы тұжырымдарға тоқтайды. Қорыта айтқанда, термин дегеніміз, ең алдымен, негізінен, белгілі бір ғылым мен техника саласында қолданылатын арнайы лексика болып шығады.

«Термин қандай болуға тиіс?» деген сұрақ туындағанда, оған қойылатын бірқатар нақты талаптар бар. Термин алдымен өзі білдіретін ұғымның мазмұнын дәл жеткізуі қажет. Сонымен қатар, ол ықшам, қысқа әрі нақты болуы шарт. Термин бір мағынада ғана қолданылуы тиіс, яғни көпмағыналылыққа жол берілмеуі керек. Сондай-ақ жарыспалы нұсқалар мен синонимдерден таза, бірізді атау болуы маңызды. Осындай талаптар

терминология жүйесінің сапалы әрі тиімді қалыптасуына ықпал етеді. Ғалым Өмірзақ Айтбайұлы терминге қойылатын негізгі талаптар ретінде дәлдік, ықшамдық және жүйелілікті атап көрсетеді. Академик Ш.Құрманбайұлы да терминге қойылатын негізгі талаптар ретінде терминнің бірмағыналылығы, термин мағынасының дәлдігі, Терминнің қысқалығы немесе ықшамдылығы, терминнің тілдегі сөзжасам заңдылықтарына сәйкес келуі, терминнің туынды сөз жасауға қолайлы болуы, терминде эмоционалдылық пен экспрессиялықтың болмауы, эстетикалық талаптарға сай келуі деп бөледі [2, 10]. Ғалымдардың термин болуға қажет талап ретінде термин мағынасының дәлдігін ерекше атап өтеді. Осыған байланысты Өмірзақ Айтбайұлы мен Шерубай Құрманбайұлының бұл талапқа берген анықтамаларын келтірсек. Өмірзақ Айтбайұлы: «Дәлдік туралы. Термин арқылы ғылыми ұғым білдіріледі. Ондай жағдайда термин ғылыми-зерттеу жұмыстарының, ізденістердің негізгі құралына айналады.

Ғылыми ой-пікір қашанда өзінің анықтығымен, дәлдігімен, нақтылығымен ерекшеленуге тиіс. Термин дәл болсын дейтін талап осы негізде пайда болған. Сонда осы дәлдікті кейбір зерттеушілердің айтуына қарағанда қамтамасыз ететін үш түрлі фактор бар сияқты:

1. Термин білдіруге тиісті ұғым белгілерін дәл іріктеп алу;
2. Термин жасау кезінде пайдаланылатын оның компоненттері мен элементтерін дұрыс саралау;
3. Термин жасау барысында осы аталған элементтердің органикалық бірлігі қамтамасыз етілуге тиіс» [1, 16].

Шерубай Құрманбайұлының анықтамасы «Термин мағынасының дәлдігі. Термин атаудың өзі белгілейтін ұғымның мазмұнын қамтып, ұғымның негізгі басты белгілерінің термин мағынасы арқылы берілуі. Терминологиядағы шарттылық тұрғысынан келгенде бұл талап та үнемі орындала бермеуі мүмкін. Біз термин мағынасының дәлдігі туралы сөз қозғағанда бұл талапты оның дефинициясының дәл берілуіне қатысты қойған дұрыс деп пайымдаймыз»

Нәтижелер. Қазіргі қазақ терминологиясының қалыптасу және даму үдерісі бірнеше тарихи кезеңдерден тұрады. Әр кезең еліміздің саяси, экономикалық, тарихи және мәдени салаларындағы маңызды өзгерістермен тығыз байланысты болды. Қоғамдық қатынастар жүйесіндегі осы өзгерістер терминологиялық лексиканың пайда болуы мен жаңаруына тікелей әсер етті.

XX ғасыр басындағы қазақ терминологиясының кезеңі ерекше орынға ие. Себебі Алаш зиялылары терминологиялық қорды қазақ тілі негізінде жасап, ұлттық ғылым тілін қалыптастыруды мақсат етті

Олар қазақ балалары ана тілінде білім алып, ғылымды өз тілінде игеру қажет деп санап, оған өте үлкен мән берді. Қазақ білімпаздары аталған мақсаттарына сәйкес жұмыс атқарды. Оны, ең алдымен, ғасыр басында Алаш оқығандарының қаламынан туындаған оқулықтар мен оқу құралдарынан анық көруге болады. Ахмет Байтұрсынұлының «Тіл – құрал», «Әліппе», «Әдебиет танытқыш»; Елдес Омарұлының «Пішіндеме», Халел Досмұхамедұлының «Жануарлар», «Адамның тән тірлігі», «Табиғаттану», Жүсіпбек Аймауытұлының «Психология», Жұмахан Күдериннің «Өсімдіктану», Мағжан Жұмабайұлының «Педагогика», Міржақып Дулатұлының «Есеп тану» сынды оқулықтары мен оқу құралдарындағы терминдердің орта есеппен 90 пайызы қазақ тілінің төл сөздері немесе солардың негізінде жасалған жаңа атаулар болып келеді. Кірме атаулар 10-15 пайыздан аспайды. Олардың дені тіліміздің дыбыстық ерекшеліктерін ескеріп, үндестік заңын сақтай отырып өзгертіліп алынған. Осы деректің өзі Алаш оқығандарының қазақ тіліндегі термин шығармашылығына басымдық бергеніне дәлел бола алады [3, 13].

Сөз болып отырған кезеңде жарық көрген алғашқы терминологиялық сөздіктер де Алаш зиялыларының терминқор қалыптастырудағы мақсаттарын айқындай түседі. Онда да біз «Орысша-қазақша әскерлік атаулары», «Пән сөздері», «Атаулар сөздігі» сияқты қазақ тіліндегі алғашқы терминологиялық сөздіктерді түзуде алаштықтардың ұлт тіліндегі термин шығармашылығына барынша басымдық бергенін көреміз.

Қазақ тіл білімінің, оның ішінде ғылыми терминологияның қалыптасуы мен дамуы туралы сөз қозғағанда, алдымен Ахмет Байтұрсынұлының есімі ойымызға оралады. Ахмет Байтұрсынұлының бай мұрасын жай санамалап өткеннің өзінде, осынау тұлғаның өмірдегі ғажайып ерлігі мен табандылығына, туған халқына деген шексіз перзенттік сүйіспеншілігіне, асқан білімдарлығына тәнті болмай тұра алмайыз.

Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ тіл білімінің терминологиясын жасаушы. Ғылыми ұғымдарға ат қою оп-оңай жұмыс емес. Ол үлкен талғампаздықты, тілді шебер пайдалана білуді қажет ететін шығармашылық процесс. Бұл тұрғыдан келгенде қазақ тілін термин шығармашылығында пайдаланудың жарқын үлгісін көрсеткен Ахмет Байтұрсынұлы болды.

Ахмет Байтұрсынұлының 1912 жылы Орынборда жарық көрген «Оқу құралының» өзінен *буын, дыбыс, нүкте, дауысты дыбыстар, жарты дауысты дыбыс, дәйекші, жіңішкелік белгісі, хәріп (әріп)* сияқты терминдерді кездестіруге болады. Ал 1914-1915 жылдары және одан кейінгі жылдары 1928 жылға дейін бірнеше рет басылып тұрған «Тіл – құрал» оқулықтарында (қазақ тілінің сарфы) әбден қалыптасып, бүгінгі күнге дейін қолданылып жүрген және қолданыла беруге *түйіс зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, етістік, үстеу, қосымша, жалғау, жұрнақ* сияқты жүздеген терминдердің кездесетіні белгілі. Бұл терминдердің терминге қойылатын талаптарға жауап беретіндігін дәлелдеп жату артық, өйткені олар кезінде арнайы шеттетілгендігіне қарамастан, уақыт сынынан өтіп, тұрақты қолданылатын дәрежеге жетті.

XX ғасыр басындағы қазақ терминологиясы туралы сөз болғанда Мағжан Жұмабаевтың есімін де ескерусіз қалдыра алмаймыз. Ол да өз замандастарымен қатар қазақ тіліндегі алғашқы оқу құралдарын жазып, ұлт тілінде термин жасауға атсалысқан Алаш зиялыларының бірі. Мағжан Жұмабаев «Бастауыш мектепте – ана тілі», «Сауатты бол» оқулығы, «Қызыл әскер әліппесі», «Педагогика» еңбектерінің авторы. Аталған еңбектерінің ішінде терминдер негізінен «Педагогика» атты құралында көбірек кездеседі. Шерубай Құрманбайұлының «Алаш және терминтану» монографиясында Мағжан Жұмабаевтың «Педагогика» атты еңбегінде 300-ге жуық термин кездесетінін атап көрсетеді.

Мағжан Жұмабаев терминология бойынша Ахмет Байтұрсынұлы бастаған бағытты қолдады. Ғылым тілінің ұлттық сипатының басым болуын өз еңбектерінде берілген төл терминдер арқылы көрсетті.

Мағжан Жұмабаев «Педагогика» еңбегінде өлшем бірлікке қатысты қадақ, куб секілді терминдерді қолданады. Қадақ – халықтық салмақ өлшемі. Бір қадақ екі жүз грамға тең болады. Қадақ өлшем бірлігі түркі тілдес халықтарда кеңінен тараған: қырғыздарда – кадақ, түрікмендерде – гадақ, өзбектерде – гадоқ деп аталады. Қадақпен көбінесе май, қант, өрік-мейіз тәрізді заттар өлшенген. «Педагогикада» аталған қадақ өлшем бірлігімен баланың салмағы өлшенеді. «Егер де сау болса, жаңа туған баланың саламағы 8 қадақ шамасында болады. Нашар аурулы бала 6 қадақ шамасында, нағыз сау, таза бала 10-11 қадақ шамасында салмақты болады» [4, 15].

Сонымен қатар, *лық/-лік (-дық/-дік, -тық/-тік)* жұрнағының көмегімен туындаған бірнеше терминдер қатары кездеседі. Олар: бейғамдық, жылылық, құмарлық, өзімшілдік (эгоизм), көпшілдік (альтруизм), іссіздік.

Педагогикада «Жылылық. Баланың да, жеткен адамның да өлшеулі *жылылығы* (Цельсий бойынша) 37-37,5 градус болады. Бірақ, жаңа туған бала денесінің жылылығы бастапқы күндерде түрлі себептерден мынау өлшеуден 2-3 градус кем болады» [4, 16]. Бүгінгі таңда «Жылылық» терминінің орнына «Температура» сөзі қолданылады. Профессор Т. Жанұзақовтың жетекшілігімен 2008 жылы жарық көрген Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «Температура» сөзіне мынадай анықтама берілген:

1. Бір нәрсенің қызулық дәрежесін білдіретін өлшем.
2. Науқас адамның көтеріңкі қызуы [5, 317].

Мағжан Жұмабаев қолданған *жылылық* термині мұнай және газ саласында температура мағынасында қолданылады. «Бұл кенорындардан өндірілген мұнай, өзінің құрамындағы парафин мөлшерінің жоғары болуына байланысты, тіпті жаз айларының өзінде де жер

бетіне көтерілісімен-ақ бірден қоюланып кетеді, олар тіпті 34 С жылылықта да қиын жылжитын қою массаға айналады. Мұндай мұнайларды мұнай құбырлары арқылы тасымалдау барысында құбыр жүйесі бойына жиі-жиі компрессорлық станциялар орнатылады, осы станцияларда мұнай қыздырылып, жасанды түрде сұйылтылып отырылады» [6, 317].

Басқа саладағы термин сөздерді жүйелейтін А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Қазақ тілінің ұлттық корпусының» «Терминологиялық ішкорпусында»: «Бу мен жылылық әсерлерін таңдағанда мұнаймен қаңыққан қабат қалыңдығы 6 м-ден кем болмауы тиісті екенін ескеру қажет. Қалыңдық бұдан төмен жұқарғанда мұнайды бумен айдау нәтижелі болмайды, өйткені қабаттың төбесі мен табаны арқылы жылу жоғалуы көбейеді. Қабатының жатқан тереңдігі 1200 м-ден терең болмауы керек. Бұл ұңғыма оқпанының әр 100 метрінде жылудың шамамен, 3-і жоғалуымен және құбыр тізбектерінің техникалық деңгейде мықтылығын қамтамасыз етудің қиындығына байланысты» [7, 354].

Сонымен қатар, жылылық сөзі термин ретінде емес, ізеттілік, ілтипат, мейірімділік, бауырмалдық ауыспалы мағынасында да қолданылады. «Жазушы сыртқы болмысты баяндауға құштар да, ішкі мазмұнды көрсетуден қашқақтай береді. Кейіпкерлердің сыртқы динамикалық өсуі бар да ішкі жан-дүниесі көмескі көрсетілген. Олардың психологиялық жай-күйіне, қуаныш-ренішіне, қабағындағы кірбің мен жанарындағы жылылыққа, мінез өзгешелігіне тікелей ене алмайды да, сырттай баяндаумен тоқтайды. Кейіпкердің бір сәттік мінез-құлқын, психологиялық өзгерісін беруде авторлық баяндаумен қатар, кейіпкердің ой-ағымдарын пайдаланған ұтымды тұстары да бар» [9, 126]. Жылылық сөзі адам санасында бірден жағымды ой туғызады, адамды жақсылық жасауға итермелейтіні анық. Ал, термин ретіндегі мағынасын біз осы талдау мақаламызда талдауға тырыстық. Сондықтан салалық терминдерді зерттеу қазіргі тіл біліміндегі пәнаралық байланысты күшейтуді көздейді [8, 94]. Яғни, пән сөзінің әр салада әртүрлі мәнде қолдануына көптеген факторлар әсер етеді. Оны зерттеп, зерделеу лингвистиканың өзекті мәселесі.

Қорытынды. Заман көшінен қалмай ауысып, өзгеріп тұратын терминология саласын зерделеу уақыт талабы. Жаһандану үдерісіне жұтылмау үшін ұлттық таным, ұлттық болмысты танытатын ұғымдарды күнделікті өмірде пайдалануымыз қажет. Ол үшін өткен дәуірде қолданылған пән сөздерді мағынасын, қолдану ерекшеліктерін зерделеу өзекті мәселелердің бірі. Профессор Сарқыт Әлісжан «Терминге қатысты қазіргі талқылаулар, пікірталас жаппай қоғамдық сипатқа көшті. Мамандар мен филологтар ғана емес, қоғамның кез келген мүшесі белгілі бір термин жайында өз пікірін жеткізе алады. Бұл термин қалыптасуындағы мамандардың ғана емес, жалпы бұқараның «үнін» көрсетті» [10]. Термин сөздер туралы көзқарастың әралуандығы, пікір қайшылықтарының көп болуы тіл дамуының деңгейін байқатады. Сондықтан, бүгінгі таңда мағынасы өзгерген пән сөздерінің ерекшеліктерін саралай келе жүйелі талдау жұмыстары әлі де жүргізілуі керек деген пікірдеміз.

Әдебиеттер

1. Айтбайұлы Ө. Қазақ тілі білімінің терминология мәселелері. – Алматы: Абзал-ай, 2013. – 400 б.
2. Құрманбайұлы Ш. Терминқор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 240 б.
3. Құрманбайұлы Ш. Алаш және терминтану (XX ғасыр басындағы қазақ терминологиясы. 1910-1930 жылдар). – Алматы: Ел-шежіре, 2008. – 240 б.
4. Жұмабайұлы М. Шығармаларының академиялық толық жинағы Үш томдық III том. – Астана: Түркі академиясы, 2023. – 720 б.
5. Жанұзақов Т. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
6. Маташев М.М., Сейітов Н., Жолтаев Г.Ж. Мұнай және газ кәсіпшілігі геологиясының негіздері – Алматы: ҚазҰТУ, 2008. – 317 б.

7. Қартабай А.Т., Орынғожин Е.С., Есімханова А.К. Мұнай кен орындарын игеру. – Алматы: Экономика. – 2013. – 378 б.
8. Bayekeyeva A.T., Tazhibayeva S.Zh., Shaheen A.A., Beisenova Z.S., Mamayeva G.B., Developing an Online Kazakh-English-Russian Thesaurus of Industry-Specific Terminology // International Journal of Society Culture and Language. – 2022. – №3 10 (1) – P 83–98. DOI: <http://dx.doi.org/10.22034/ijscsl.2022.543082.2465>.
9. Нұрғали Р. Қазақтың жүз романы. – Астана: Фолиант, 2004. – 456 б.
10. Әлісжан С.Қ. Термин қалыптастырудың өзекті мәселелері // Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. № 4. – 2024. – Б. 44-52 <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-4.04>.

Қ.Қ. САРЕКЕНОВА, Б.М. ОСЕРОВ

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

ТРУД М. ЖУМАБАЕВА «ПЕДАГОГИКА» И ПРОБЛЕМА ТЕРМИНОЛОГИИ

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы, касающиеся казахской терминологии. Обобщены и систематизированы выводы об образовании и формировании терминов таких ученых-лингвистов, как Ахмет Байтұрсынұв, Құдайберген Жұбанов, Нығмет Сауранбаев, Сәрсен Аманжолов, Абдуәли Қайдаров, Маулен Балақаев, Шора Сарыбаев, Сеілбек Исаев, Умирзақ Айтбаев, Шерубай Құрманбайұлы. В трудах деятелей Алаш проанализированы особенности употребления предметных терминов, их современное значение и способы образования. Терминология как отрасль лингвистики рассматривает актуальные вопросы языка в любую эпоху. Общественное устройство, общественное сознание, общественные взгляды, исторические события, научно-технический прогресс и другие изменения оказывают значительное влияние на язык. Поэтому изменение слов-терминов – это закономерное явление. В ходе исследования было показано, какие предметные термины в работе Мағжан Жұмабаев «Педагогика» сегодня активно используются, а какие утратили свою продуктивность на основе анализа направлений их изменения. Выявлены особенности употребления слов, относящихся к единице измерения. Систематическое изучение терминологии в трудах деятелей Алаш является одним из актуальных вопросов терминологии.

Ключевые слова: терминология, педагогика, теплота, языкознание, алаш, Мағжан Жұмабаев.

K.K. SAREKENOVA, B.M. OSSEROV

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

M. ZHUMABAYEV'S WORK «PEDAGOGY» AND THE PROBLEM OF TERMINOLOGY

Abstract. The paper deals with the issues concerning Kazakh terminology. The conclusions about the origin and formation of terms of such scientists-linguists as Akhmet Baitursynov, Kudaibergen Zhubanov, Nygmet Sauranbaev, Sarsen Amanzholov, Abduali Kaidarov, Maulen Balakaev, Shora Sarybaev, Seilbek Isayev, Umirzak Aitbaev, Sherubai Kurmanbayuly are generalised and systematised. The use of subject terms, their modern meaning and ways of formation are analysed in the works of Alash leaders. As a branch of linguistics, terminology deals with current issues of language in any era. Social structure, social consciousness, public attitudes, historical events, scientific and technological progress and other changes have a significant impact on language. Therefore, the change of terms is a natural phenomenon. The study showed which subject terms in Magzhan Zhumabayev's work "Pedagogy" are actively used today, and which ones have lost their productivity based on analysing the directions of their change. The peculiarities of the use of words related to the unit of measurement are revealed. Thus, the systematic study of terminology in the works of Alash leaders is one of the topical issues of terminology.

Key words: terminology, pedagogy, warmth, linguistics, Alash, Magzhan Zhumabayev.

Reference

1. Aitbaiuly O. Kazak til biliminin terminologia maseleleri. – Almaty: Abzal-ai, 2013. – 400 b.
2. Kurmanbaiuly Sh. Terminkor kalypastyru kozderi men terminzhasam tasilderi. – Almaty: Sozdik-Slovar, 2005. – 240 b.
3. Kurmanbaiuly Sh. Alash zhane termintanu (XX gasyr basyndagy kazak terminologiasy. 1910-1930 zhyldar). – Almaty: El-shezhire, 2008. – 240 b.
4. Zhumabaiuly M. Shygarmalarynyn akademialyq tolyk zhinagy Ush tomdyk III tom. – Astana: Turki akademiasy, 2023. – 720 b.
5. Zhanuzakov T. Kazak tilinin tusindirme sozdigi. – Almaty: Daik-Pres, 2008. – 968 b.
6. Matashev M.M., Seitov N., Zholtaev G.Zh. Munai zhane gaz kasipshiligi geologiasynyn negizderi – Almaty: KazUTU, 2008. – 317 b.
7. Kartabai A.T., Oryngozhin E.S., Esimkhanova A.K. Munai ken oryndaryn igeru. – Almaty: Ekonomika. – 2013. – 378 b.
8. Bayekeyeva A.T., Tazhibayeva S.Zh., Shaheen A.A., Beisenova Z.S., Mamayeva G.B., Developing an Online Kazakh-English-Russian Thesaurus of Industry-Specific Terminology // International Journal of Society Culture and Language. – 2022. – №3 10 (1) – P 83–98. DOI: <http://dx.doi.org/10.22034/ijscsl.2022.543082.2465>.
9. Nurgali R. Kazaktyn zhuz romany. – Astana: Foliant, 2004. – 456 b.
10. Aliszhhan S.K. Termin kalypastyrudyn ozekti maseleleri // Eurazia gumanitarlyq institutynyn habarshysy. № 4. – 2024. – B. 44-52 DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-4.04>.

Авторлар туралы мәлімет:

Сарекенова Қарлығаш Құрманғалиқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Астана, Қазақстан.

Сарекенова Қарлығаш Құрманғалиқызы – кандидат филологических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Sarekenova Karlygash Kyrmangalikyzy – Candidate of Philological Sciences, professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Осеров Бауыржан Маратулы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, Қазақстан.

Осеров Бауыржан Маратулы – докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Osserov Bauyrzhan Maratuly – doctoral student of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

*Д.М. ПАШАН¹ А.А. ХАБИЕВА² Ә.М. ЕЛУБАЙ³ Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан^{1,2}Азаматтық авиация академиясы, Алматы, Қазақстан³(e-mail: pashan_dan@mail.ru¹, a.a.khabiyeva@bk.ru², smailova_ase@mail.ru³)

*«НАРҒЫЗ» АНТРОПОНИМИНІҢ СЕМАНТИКАСЫ, ОРФОГРАФИЯЛЫҚ НОРМАСЫ ЖӘНЕ ҚОЛДАНЫЛУ ЖИІЛІГІ

Аңдатпа. Бұл мақалада «Нарғыз» есімінің мағынасы, оның шығу тарихы мен жазылу нормасы, сондай-ақ Қазақстанда қойылу жиілігі зерттелген. Қазақ тіліндегі «Нарғыз» атауы өсімдіктер дүниесіне қатысты атаулар тобына жатады және оның негізінде нарғызгүл (георгин) гүлінің атауы жатыр. Мақалада есімнің шығу тарихы мен мағынасына қатысты бірнеше болжам ұсынылады, оның ішінде жаутершілік замандағы батыр қыздардың бейнесімен байланыстыру, сондай-ақ парсы тілінен енген «наргис» гүлінің атауына байланысты нұсқалар бар. Орфографиялық тұрғыда, есімнің жазылу нормасы қазақ тілінің үндестік заңы мен тарихи тілдік жазылым дәстүрлеріне сәйкес келеді. Сонымен қатар, Қазақстандағы статистика бойынша «Нарғыз» есімі негізінен 10 мен 30 жас аралығындағы қыздар арасында кең таралғаны анықталды. Қазіргі уақытта есімнің жиілігі 28 жасқа дейінгі кезеңде айтарлықтай жоғары болып, соңғы жылдары төмендегенін байқауға болады. Зерттеу нәтижелері «Нарғыз» есімінің мағыналық және тілдік аспектілерін айқындап, есімнің қойылу жиілігі бойынша динамикасын көрсетеді. Мақалада қазақ тіліндегі есімдер қойылу дәстүрі мен орфографиялық нормалардың сақталуы да қарастырылған. Әсіресе, ұлттық ономастика мен есімдер тарихындағы заңдылықтар маңызды орын алады. Бұл зерттеу арқылы қазақтың есім қою дәстүрлерінің өзгерісі мен қазіргі заман талаптарына сай жаңаруы туралы ойлар көрсетіледі. Есімдердің тарихи мәні мен олардың тілдік ерекшеліктері халық мәдениетіндегі маңызды бір бөлік болып табылады.

Түйін сөздер: Нарғыз, есімдер, орфография, қойылу жиілігі, ономастика.

Кіріспе. Қазақ мәдениетінде есімдердің мағынасы мен тарихы ерекше маңызды орын алады. Әрбір есім оның иесіне ғана тән бірегей сипаттарды, құндылықтарды және мәдени мұраны білдіреді. Балаға есім қоюда көп ойланып, жақсы есімді таңдап, ақылдаса қойып жатады. Қазақ қоғамында есімдер көбінесе табиғатпен, тарихи тұлғалармен және батырлық дәстүрлермен байланысқан. Бұл зерттеу еңбегімізде «Нарғыз» есімінің мағынасы, тарихы, орфографиялық нормасы және оның қойылу жиілігі қарастырсақ деп мақсат қойдық.

Есімдер қазақ халқының тарихи-мәдени мұрасының бір бөлігі ретінде бірнеше ғасырлар бойы қалыптасқан. «Нарғыз» есімінің шығу тегі және оны қолдану дәстүрі де осы тұрғыда зерттеуді талап етеді. Мақалада «Нарғыз» есімінің шығу тарихына қатысты бірнеше болжамдар ұсынып отырмыз. Мысалы, «Нарғыз» атауы қазақ тіліндегі өсімдіктер дүниесіне қатысты есімдер қатарына жатады деген пікір қалыптасқаны анық. Бірақ біз осы

**Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын ЖТН BR20280984 «Қазақ тілінің жаңғыру әлеуеті: жаңартпалар <лат.innovation>, үрдістер мен үдерістер» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы аясында жарық көрді.*

зерттеуіміз арқылы оның шығу тарихы мен қолданылу үрдісіне қатысты көптеген қызықты аспектілерді қамтитын тұжырымдарды алға тартқымыз келеді. Сонымен қатар, оның қазақ тіліндегі жазылу нормалары мен қазіргі таңдағы орфографиялық ерекшеліктері туралы да пікірлер айтылған.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Бұл зерттеу еңбегімізде «Нарғыз» есімінің семантикасы, тарихи-мәдени аспектілері және орфографиялық жазылу нормалары, қолданыс жиілігі кешенді түрде қарастырылды. Зерттеу барысында сапалық және сандық әдістерді қолдандық.

Тарихи-компоративтік әдіс, дереккөздерге мәтіндік талдау (контент-талдау) тәсілдері негізінде сапалық әдістер қолданылды. Статистикалық мәліметтерді өңдеу мен интерпретациялау тәсілдері арқылы сандық әдістерді қолдандық.

Зерттеуімізге база ретінде ғылыми зерттеу жұмыстарының, сөздіктер мен энциклопедиялардың мәліметтері, сондай-ақ статистикалық деректер мен болжамдар қолданылды. Статистикалық мәліметтер Қазақстан Республикасы Ұлттық статистика бюросынан алынды, ол мәліметтер арқылы «Нарғыз» есімінің қойылу жиілігі мен қойылудағы жас ерекшеліктері талданды. Сондай-ақ, тілдік және тарихи тұрғыдан «Нарғыз» есімінің шығу тегі мен қолданылу динамикасы қарастырылды. Жинақталған мәліметтер жүйеленіп, интерпретациялау арқылы «Нарғыз» есімінің тілдік табиғаты мен қоғамдағы қолданыс үлгісі туралы қорытынды тұжырымдар жасалды.

Талқылау мен бақылау. Қазақ тілінде «нарғыз» атауы әйел адамның есімі ретінде қолданылатын базалық есімдердің бірі. Ономас-ғалым Телғожа Жанұзақ қазақ тіліндегі кісі аттарын қойылу ерекшеліктеріне, сипатына қарай он үш топқа бөліп қарастырады. Солардың бірі «Өсімдіктер дүниесіне байланысты есімдер» деп топталған. Осы топта «Қызғалдақ, Қырмазы» сынды қыз есімдері берілген [1]. Гүл атауларынан қойылған әйел есімдерінің қатарында Нарғыз есімін кездестірмедік.

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі құрастырған кісі есімдерінің сөздігінде де «Нарғыз» есімі берілген. Сөздіктің 219-бетінде «Нарғыз/Нарқыз/Наргиз // Nargyz/Narqyz / Nargiz» [2] деп жазылу нормативі көрсетілген.

Сәбит Мұқановтың «Аққан жұлдыз» романының басты кейіпкерінің бірінің аты – Нарғыз. Мысал ретінде айта кетсек: Негізі Қожық үйінің, әсіресе *Нарғыздың* қайғысына арналғанмен, бұл күйдің мазмұны, қазақ елінің сол тұста басына түскен ауыртпалықты баяндайды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз) [3].

Ал енді осы Нарғыз есімі қайдан шықты, не себептен әйел адамға қойылған дегенді анықтап көрелік.

Қазақ әдеби тілінің сөздігінде: Нарғызгүл з а т. ө с. <лат. dahlia>. Күрделігүлділер тұқымдасына жататын баданалы, көпжылдық шөптесін өсімдіктер. Нарғызгүл – жарық пен жылу сүйетін өсімдік, сондықтан да олар үшін күн түсетін, солтүстік желінен қағаберіс жерлерді, ең дұрысы – құрылыстар мен ағаштардың оңтүстік бетіне жақын тұстарды таңдап алу керек (Шаңырақ энци.)» деген ақпарат берілген [4].

Ал «Уикипедия» қазақша ашық энциклопедиясында берілген ақпарат былайша: Нарғызгүл, георгин (лат. Dahlia) – астралылар тұқымдасына жататын баданалы, көп жылдық шөптесін өсімдіктер. Оңтүстік Америкада өсетін 15 түрі белгілі. Қазақстанда қолдан өсіріледі. Нарғызгүлдің гүлі себет секілді, мол гүлдейтін өсімдік. Гүлдерінің көлемі үлкен, бойы биік болғандықтан, көбіне оны гүлзардың ортасына егеді. Нарғызгүлді қырқып алып, суға салып қойса, оншақты күнге дейін өңін жоғалтпайды. Осы ерекшелігіне орай оны гүлдестелер жасауға қолданады [5].

Б.Қ. Қалиевтің сөздігінде: нарғызгүл [георгин, георгина] – күрделігүлділер тұқымдасына жататын, баданалы мәдени (қолдан өсірілетін) гүл екендігі айтылған. Сөйлеу тілінде нарғызгүл демей, нарғыз деп атайтындығы да беріледі [6].

НАРҒЫЗ сөйл. Нарғызгүл. Тоғайға түсіп, раушан, қалампыр немесе *нарғыз* бен сиреньнен бірдеме қосса, гүлшоғыры, құлпырып кетеді (К. Баялиев, Нөсер), яғни Нарғыз атауы «нарғызгүл» гүл атауынан қалыптасқан, сөйлеу нормасы бойынша «гүл» компоненті

қысқарып, тек қана «Нарғыз» түрінде қазақ тілінде қолданылатын, қызбалаға қойылатын есім деп болжам жасаймыз.

Тіл тарихының маманы Г. Мамырбек «Нарғыз» есімінің мағынасына қатысты екі түрлі болжам айтады:

1) Жаугершілік заманда, елдік намыс сынға түскен кезде намысты қолдан бермеген, нар тұлғалы батыр қыздарды *Нарқыз* деп атау дәстүрі болған. Нарғыз соның фонетикалық нұсқасы болуы мүмкін;

2) Қазақ ауыз әдебиетінің ғашықтық жырларында поэтикалық мәндегі «ғашық адамның әдемі көзі, сүйген жанның мөлдіреген көзі» және «хош иісті өсімдік» деген ұғымды білдіретін парсы тілінің *нарғис* сөзі актив қолданыста болды. Көзге қатысты қолданыс қазақ тілінде *нәркес көз* деп аталса, гүлге қатысты қолданысы *Нарғиз* деген кісі есімін қалыптастырды. Кейіннен Нарғиздің қазақша дыбысталымынан Нарғыз нұсқасы пайда болуы мүмкін.

Нәтижелер. Қазақ халқында Нарғыз есімінің қызбалаға қойылуына негіз болатын себептерді айттық. Берілген мәліметтерге қарап, төменде Нар+қыз есіміне қатысты бірнеше болжамдарды көрсетсек болады.

Біріншісі, нар сынды батыр қыз болсын деген оймен, батыр қыздарға қарата Нарқыз есімі қойылған.

Екіншісі парсыдан енген «нарғис» сөзі негізге алынған, ол «хош иісті өсімдік, хош иісті гүл» деген мағынаны білдіреді.

Үшіншісі, нарғызгүл [георгин, георгина] – күрделігүлділер тұқымдасына жататын, мәдени (қолдан өсірілетін) гүл екендігі, осының негізінде қыз есіміне қарата айтылды деген пікірдің қалыптасуы.

Жалпы қазақ халқы көшпелі тұрмыс-тіршілік кешкен, жылдың төрт мезгілінде төрт түрлі орында отырған, көшпелі халық екендігі анық. Халқымызда дәнді дақылдарды өсіру мәдениеті қалыптасқан болса да, өз ауласында гүл өсіру мәдениеті 20 ғасырдан бастап белең алғаны белгілі. Бұған дейін қыздарын алқызыл дала гүлдеріне теңеп, жырға қосып, қыздарына Жауқазын, Қызғалдақ, Қырмызы, Лалагүл деп есім қойғаны белгілі.

Қызбалаға ат қоюда белгілі бір мінез-құлық ерекшеліктерін меңзеу, есімдер арқылы әлеуметтік-мәдени үлгілерді бекіту дәстүрі дүниежүзінің көптеген халықтарында кездеседі. А. Смит өз еңбегінде [7, 167] есімнің адамның жеке басына әсерін оның мәдени контекстімен байланыстырады, қазақ қоғамында бұл тенденция өте айқын байқалады. Сәйкесінше, ұлттық дүниетаным аясындағы «Нарғыз» есімі қызбаланың бойында рухани күш-қуат, қайрат, өмірге бейімділік танытумен астасып жатады.

Ғалым Б. Қалиевтің сөздігінде, уикипедия ақпараттарында «нарғызгүлдің» қолдан өсірілетін мәдени гүл екендігі нақты айтылған, яғни халықаралық [георгин, георгина] атауына аударма ретінде «нарғызгүлді» алғанын байқаймыз.

Енді Нарғыз есімінің орфографиялық жазылу нормасына келсек, дұрысы – Нарғыз. Ономаст-ғалым Б. Әбуәлі «Бірізділік, тұтастық, үндестік секілді ұғымдар бар, ол ұлттың тілінен бастап ... маңызды кеңістікті қамтиды. Қазіргі кісі есімдері де осы құндылықтарға мұқтаж. Тарихи болмысын сақтап қалу үшін, жазуда осыған дейін қалыптасқан табиғи болмысы ескерілуі тиіс. Солардың бірі **қ** дыбысының жазылуына байланысты. Кейде ұяңданып **ғ** болып айтылады. Айғаным, Телғожа, Қарағыз секілді есімдердің байырғы қолданысы бойынша қалыптасқан нормасы бұзылып, үндестік заңы ескерілмей, қазіргі кезде **ғ** орнына **қ** жазуды әдет қылып жүрміз. Бұл қазақ есімдерінің тарихи нормасына қайшы екені белгілі. Тарихи есім Айғанымды Айханым деп жазсақ, тура сол тұлға болмайды, өйткені осы нормаға сол адамның бейнесі орныққан. Егер кісі есімдерінің емле-ережесінде осы мәселе ескерілмесе, талай есімдеріміздің тарихи болмысынан айрылатыны анық» деген ойын айтады.

Осындай үндестік заңын бұзып, міңгесіп жүрген есімдерді біріздендіру аса қажет» деген ойдамыз. Әрине, соңғы кезде кірме есімдерді түпнұсқа тілде жазылу нормасы бойынша, біріккен есімдерді түбірлерді сақтай отырып жазуды талап етуші азаматтар да

бар. Қазақ тілінде «қара – ғара, қожа – ғожа, құл – ғұл, қыз – ғыз» қосымшаларына қатысты ереже де бар. Қатаң нұсқалары бірінші және екінші сыңарларда бірдей қолданылса, ұяңдар жеке тұрып және есімнің бірінші сыңары ретінде қолданыла алмайды. Бірінші, кейінгі сыңарларда, қатаңдар мен ұяң здан кейін қара, қожа, құл, қыз: Есқара, Баққожа, Айтқұл, Аққыз т.б.; үнді, ұяң және дауыстылардан кейін ғара, ғожа, ғұл, ғыз: Жанғара, Жанғожа, Смағұл, Жұмағұл, Айғыз, Қарағыз, Нарғыз т.б. болып жазылады.

Антропонимдік қорда өзіндік орны бар дәстүрлі қазақ есімдерінің қатарында тұратын Ағназар, Балғожа, Айғаным, Байғозы, Ергөбек, Нұрғожа т.б. айтылуы мен жазылуы бірдейлесіп, қалыптанған есімдер. Егер құрамындағы осы үндестікті қазіргі кезде өзгертіп, түбір сақтап жазатын болсақ, аталған тарихи тұлғалардың есімі өзінің қалыбынан ауытқып кетер еді. Демек, кісі есімдері жалпы есімдік мағынасымен салыстырып қарағанда өзіндік ерекшелігі бар құрылым болып табылады. Дегенмен, қазіргі кезде осы есімдердің дәстүрлі нұсқаларын өзгертіп, Бірханым, Нұрханым, Нарқыз, Нұрқали, Омарқазы, Нұрқожа т.б. секілді үнді «р»дан кейін ұяңдануы тиіс үндестікті бұзып жазып жүргендер бар. Бұлайша қалыптасып қалған дәстүрлі құрылымды бұлдірер болсақ, есімдердің жазылуындағы ғана емес, жалпы қолданылуындағы бірізділікті әлсіретеміз. Қазақ есімі деген ұғым аясына топтасатын лексикалық бірліктердің тұтастығы сақталуы қиынға айналады деп шырылдап жазып жүрген ғалымдар да бар [8].

ҚР МСМ Тіл саясаты комитеті Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы мен ҚР БЖҒМ Ғылым комитеті А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтымен бірлесе әзірлеген «Қазақстан азаматтары аты-жөндерінің латынграфикалы әліпби негізінде жазылу ережелері» [9] атты нұсқаулығының §11 параграфында «Біріккен тұлғалы кісі есімдерінің алдыңғы сыңары дауыстыға және ұяң, үнді дауыссыздарға аяқталғанда, келесі сыңардың басындағы к, қ, (к, қ) дыбыстары айтылуы бойынша, кірігіп, ұяң ғ, г (g, g') әріптерімен жазылады» деп, әйел есімдерінің құрамында «Нарғыз (Наргиз) Nargyz (Nargiz)» есімдері бар екендігі нақты көрсетілген.

Енді кезекте, Нарғыз есімінің ҚР аумағында кездесу мен қойылу жиілігіне тоқталалық. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросының <https://stat.gov.kz> сайты арқылы «Нарғыз» есімінің қойылу жиілігіне анализ жасадық [10]. Жалпы Қазақстан Республикасында «Нарғыз» есімді 355 әйел адам бар екен. Сондай-ақ 355 есім әйел адамдарға тиесілі (1-сурет) болғандықтан, бұл ер адамдарға қойылмайтын есім (2 сурет) деп нақты айта аламыз.

Мен сияқты неше адам бар?

👤 Нарғыз 👤 0

♀️ Әйел 🌐 Қазақтар

Тіркелген өңірінің мекенжайы

📍 ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ 📍 Аудан

Тазарту Көрсету

Нәтижелері:

0 адам.

Сіз сияқты - 0 адам

355 адам.

Қазақстан бойынша Сізбен аттас барлығы 355 адам тіркелген

Сурет 1 – Нарғыз есімінің әйел адамдарға қойылу статистикасы

Мен сияқты неше адам бар?

👤 Нарғыз 👤 0

♀️ Ер 🌐 Қазақтар

Тіркелген өңірінің мекенжайы

📍 ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ 📍 Аудан

Тазарту Көрсету

Нәтижелері:

0 адам.

Сіз сияқты - 0 адам

355 адам.

Қазақстан бойынша Сізбен аттас барлығы 355 адам тіркелген

Сурет 2 – Нарғыз есімінің ер адамдарға қойылу статистикасы (0)

Ал енді Нарғыз есімінің 30 жасқа дейінгі әйел адамдарға қойылу жиілігіне қаралық.

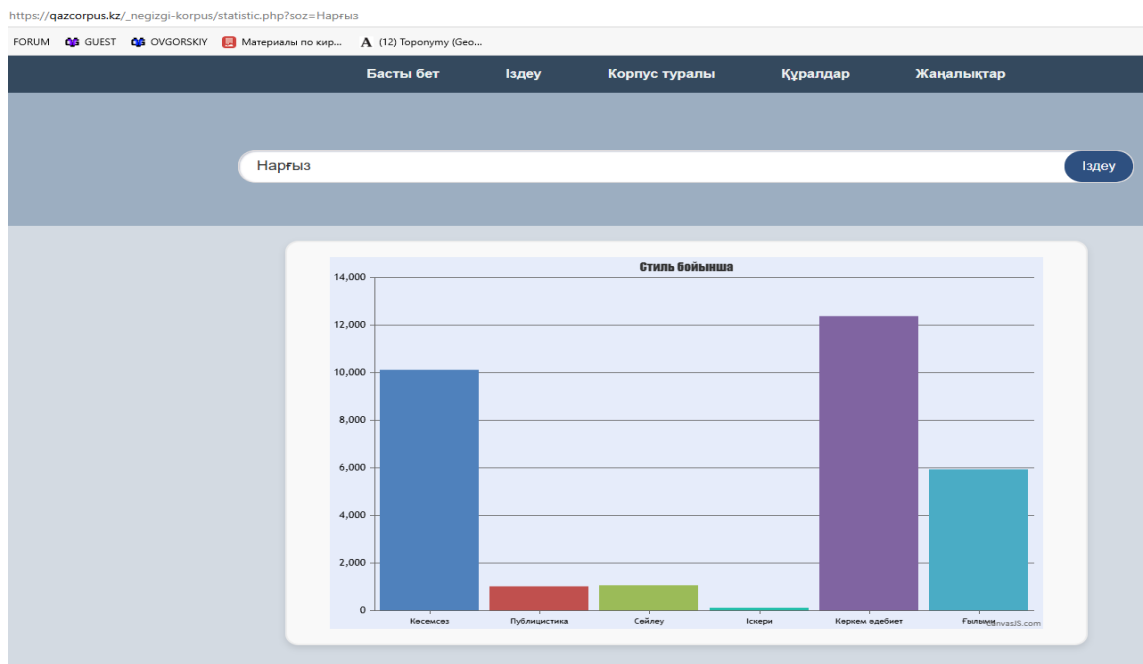
1 жаста – 5 қызбала	21 жаста – 8 қызбала
2 жаста – 2 қызбала	22 жаста – 11 қызбала
3 жаста – 4 қызбала	23 жаста – 10 қызбала
4 жаста – 8 қызбала	24 жаста – 13 қызбала
5 жаста – 3 қызбала	25 жаста – 13 қызбала
6 жаста – 7 қызбала	26 жаста – 14 қызбала
7 жаста – 6 қызбала	27 жаста – 16 қызбала
8 жаста – 7 қызбала	28 жаста – 28 қызбала
9 жаста – 7 қызбала	29 жаста – 9 қызбала
10 жаста – 6 қызбала (55 адам)	30 жаста – 1 қызбала (110 адам)
11 жаста – 16 қызбала	31 – 6 адам
12 жаста – 14 қызбала	32 – 8 адам
13 жаста – 10 қызбала	33 – 1 адам
14 жаста – 10 қызбала	34 – 0 адам
15 жаста – 5 қызбала	35 – 0 адам
16 жаста – 23 қызбала	36 – 0 адам
17 жаста – 20 қызбала	37 – 0 адам
18 жаста – 26 қызбала	38 – 0 адам
19 жаста – 8 қызбала	39 – 1 адам
20 жаста – 13 қызбала (145 адам)	40 – 0 адам (16 адам)

Нарғыз есімі 40 жасқа дейінгі әйел адамдарда 326 рет кездеседі. 1 мен 10 жас аралығында 55 қызбалада, 11 мен 20 жас аралығында 145 қызбалада, 21 ден 30 ға дейін 110 қызбалада, 31 ден 40 қа дейін 16 адамда кездеседі. ҚР 355 кездесетін Нарғыз есімінің 326-сы 40 жасқа дейінгі әйел адамдарға тиесілі болса, қалған 29-ы 40 тан жоғары жасқа тиесілі екендігін көрдік. Динамикасын шығарсақ, 30 дейінгі жастағы қызбалалардың ішінде 28 жас пен 18 жаста ең жиі қойылған кезі екен, яғни 10 жылдан кейін есімнің қойылу жиілігі көтерілген. Жалпы алғанда, 10 жас пен 20 жас аралығындағы қыздар арасында жиі қойылған есім екенін байқадық (сурет 3).

Сурет 3 – Нарғыз есімінің қойылу жиілігінің диаграммасы

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты әзірлеген Қазақ тілінің ұлттық корпусы (ҚТҰК) жүйесі сайтынан (<https://qazcorpus.kz/>) «Нарғыз» атауын іздеп көрдік [11]. Бұл корпус қазақ тілінің лексика-грамматикалық жүйесін толық қамтыған миллиондаған сөзқолданыстан тұратын электронды пішіндегі көлемді мәтіндер жинағы, қазақ тілі жайлы барлық мәліметті жинақтаушы «ақылды», мамандандырылған білім қоры саналады. Осы негізгі корпусының құрамында 16 ішкорпустар бар, олардың бірі «Ономастикалық ішкорпус». Ономастикалық ішкорпуста онимдердің мәдени-семантикасы берілген. Бұл корпусы жасауда әлемдік тәжірибелер негізге алынған [12]. Сонымен қатар корпуста мифонимдер мен теонимдердің де мәдени кодтардағы рөлі мен мәтіндік жиілігі қарастырылған. Бұл түрлі мәдени контекстердегі ойлау тәсілдерін түсінуге ықпал етеді [13]. ҚТҰК жалпы сөзқолданыс саны – 65 000 000. Осы сөзқолданыс арасынан Нарғыз атауы төмендегідей пайыздық мөлшерде стиль бойынша көрініс тапты (сурет 4)

Сурет 4 – Нарғыз атауының ҚТҰК жүйесінде кездесуі

Байқап отырсақ, іскери стильде атаудың кездесу жиілігі өте төмен, көркем әдебиетте кездесу жиілігіне қарап, ертеректе жиі қолданыста болған есім екендігін көреміз. Бұдан бөлек атаудың тақырып бойынша да кездесу жиілігін байқауға болады (сурет 5). Мәдени тақырыпта қолданылуы жоғары екенін көреміз.

The screenshot shows a web application interface with a header containing navigation links (FORUM, GUEST, OVGORSKIY) and a search bar. The main content area is divided into two sections: 'Тақырып бойынша' (By Topic) and 'Авторлар бойынша' (By Authors). Each section contains a table with columns for 'Реттік нөмірі' (Serial Number), 'Тематика' (Topic) or 'Автор' (Author), and 'Сөз саны' (Word Count). A 'Көбірек көру...' (View More...) button is located between the two tables.

Тақырып бойынша		
Реттік нөмірі	Тематика	Сөз саны
1	ғылым (қоғамдық ғылымдар, жаратылыстану ғылымдары)	4
2	мәдениет	8

Көбірек көру...

Авторлар бойынша		
Реттік нөмірі	Автор	Сөз саны
1	Меңдолла Нұрымұлы	2
2	Ғабит Мүсірепов	9
3	Оразымбетова Баян Баймағамбетовна, Ахметчина Толқын Аканғалиевна	4
4	Жанғабыл Қабакбаев	8

Сурет 5 – Нарғыз атауының тақырып бойынша кездесу көрсеткіші

Жалпы алғанда, қызбалаға есім таңдау ұлбалаға есім таңдаудан қиындау процесс. Себебі, қызбала сұлулықтың, әдеміліктің символы болғандықтан, оған барынша эстетикалық тұрғыдан әдемі есім таңдауға тырысады [14].

Нарғыз есімі де халықтық таным-түсінік аясында елеулі деп таңдалған есімдердің бірі деп танымыз.

Қорытынды. Жоғарыда айтылған ойларды қорыта келе, келесідей тұжырымдар жасаймыз.

«Нарғыз» есімінің шығу тарихы: «Нарғыз» атауы ұлттық мәдени құндылықтар мен антропонимдік дәстүр арасындағы лексика-семантикалық байланыстың жарқын мысалы болып табылады. Атаудың семантикалық өзегі «нар» ұғымынан бастау алады, ол әлемнің қазақ бейнесінде күшпен, батылдықпен, төзімділікпен және ішкі қадір-қасиетпен байланысты орын алуында. Осылайша «Нарғыз» атауы жеке идентификатор ғана емес, сонымен бірге әйелдік мықтылық пен рухани күштің идеализациясын көрсететін белгілі бір этномәдени идеологияның символы ретінде қызмет етеді. Бұл атау әртүрлі этнотарихи контекстерде тұрақты символдық мағынаға ие болуы мүмкін, бұл одан әрі социолінгвистикалық және этнолінгвистикалық зерттеулерге де тақырып бола алады.

«Нарғыз» атауы қазақтың «нар сияқты мықты, батыр, қиындыққа төзімді, қайсар қызы» деген түсінігінен туындаған атау деп нақты айта аламыз. Яғни, есімнің негізгі мағынасы, күшті, батыл, айбатты, қайсар қызға қатысты болып отыр. Нарғыз сынды қалыптасқан Айғыз, Балғыз қыз есімдері бар.

Орфографиялық жазылуы: есімнің орфографиялық жазылуында қазақ тілінің үндестік заңы мен тарихи қалыптасқан тілдік нормалар сақталады. Лингвистикалық аспектіде атауды ресми құжаттарда тіркеу кезінде қазақ тілінің фонетикалық-графикалық нормаларын сақтау маңызды болып табылады. «Нарғыз» есімінің жазылуында «қ» таңбасының орнына «ғ» таңбасын қолдану қазақ тілінің жазу емле-ережелеріне, фонетикалық бейімделу принциптеріне сәйкес келеді. Бұл аспект орфографиялық нормалардың ауызша және жазбаша дәстүрдің эволюциясымен қалай әрекеттесетіндігін көрсетеді, сонымен қатар атаудың бірегейлігі мен мәдени сәйкестігін сақтайды. Орфографиялық жазылу нормасы – Нарғыз.

Қойылу жиілігі: Нарғыз есімінің қойылу жиілігіне келсек, Қазақстанда бұл есімнің жиі кездесетін жас топтары – 10 мен 30 жас аралығындағы қызбалалар мен әйелдер.

Есімнің динамикасына қарасақ, он сегіз және жиырма сегіз жастағы адамдарда жиі қойылатынынын байқап отырмыз. Осыны негізге ала отырып, Нарғыз есімінің тәуелсіздік алғаннан бергі жылдарда жиі қойылған есім екендігін байқаймыз. Ал соңғы жылдарда қойылу көрсеткішінің төмендеуін мына жағдаймен байланыстарамыз: мысалы, жаңа туылған нәрестелердің анасының орташа жасы 20 -30 жас аралығы деп алсақ, аналарына қойылған есімнің баласына қойылмайтыны сынды, анасында көп кездесетін есімнің балаларына қойылу жиілігі аз болатыны белгілі. Яғни, логикалық тұрғыдан жаңа туған балалардың ата-аналарының жасына байланысты қалыптасқан дәстүрлер мен есімдер жиілігі өзгеруі мүмкін деп айта аламыз.

Әдебиеттер

1. Жанұзақ Т. Қазақ ономастикасы. Бес томдық. – Т.2. – Нұр-Сұлтан: Халықаралық түркі академиясы, 2021. – 525 б.
2. Антропонимдік сөздік. Құрастырушылар: Жанұзақ Т., Оңғарбай Н., Бармешова Н., Тұрғынбаева Ж., Садырбаева З., Садық Д. – Алматы: А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2018. – 250 б.
3. Мұқанов С. Аққан жұлдыз // URL: <https://kitap.kz/book/aqqan-zhuldyz-1>.
4. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 11-том. / Құраст.: Манкеева Ж., Бизақов С., Жүнісбек Ә. және т.б. – Алматы: Дәуір, 2011. – 752 б.
5. Нарғызгүл гүлі туралы // URL: <https://kk.wikipedia.org/wiki>.
6. Қалиев Б.Қ. Өсімдік атауларының түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сардар, 2012. – 503 б.
7. Smith D. The Cultural Foundations of Nations: Hierarchy, Covenant, and Republic by Anthony. – Oxford: Blackwell. – 2007. – 272 p.
8. Әбдуәліұлы Б. Үндесуге міңгесу // Ономастикалық хабаршы. – 2019. – №2 (37). – Б. 27-34.
9. Қазақстан азаматтары аты-жөндерінің латынграфикалы әліпби негізінде жазылу ережелері // URL: https://drive.google.com/file/d/1xpEA05lO8myDEIsMn_EQFze6ag0Hbyah/view.
10. Нарғыз есімінің статистикасы // URL: <https://stat.gov.kz/instruments/name/>.
11. Нарғыз атауы // Қазақ тілінің ұлттық корпусы. URL: https://qazcorpus.kz/_negizgikorpus/index1.php?soz=%D0%9D%D0%B0%D1%80%D2%93%D1%8B%D0%B7.
12. Рысберген Қ., Пашан Д., Рсалиева Н., Садырбаева З. Ономастикалық ішкорпусты жасау және әлемдік тәжірибе // Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2022. – № 2(139). – Б. 8-19. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-139-2-8-19>.
13. Plegenova G., Rysbergen K., Zhanabekova A. Representativeness of Mythonyms and Theonyms in Language Corpora // International Journal of Society, Culture & Language. 12(1), 2024. – P. 374-395. DOI: <https://doi.org/10.22034/ijsc.2024.2017262.3288>.
14. Пашан Д.М. Қызбалаға қойылатын есімдер: заманауи ұстанымдар // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы «Филология ғылымдары» сериясы. – 2025. – №1 (91). – Б. 20-30. DOI: <https://doi.org/10.51889/2959-5657.2025.91.1.003>.

Д.М. ПАШАН, А.А. ХАБИЕВА

Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынова,

Алматы, Қазақстан

А.М. ЕЛУБАЙ

Академия гражданской авиации, Алматы, Қазақстан

СЕМАНТИКА АНТРОПОНИМА «НАРГЫЗ», ОРФОГРАФИЧЕСКИЕ НОРМЫ И ЧАСТОТА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ

Аннотация. В данной статье исследуются значение, происхождение и нормы написания имени «Нарғыз», а также частота его использования в Казахстане. Имя «Нарғыз» относится к группе имен, связанных с растительным миром, и основано на названии цветка нарғызгул

(георгин). В статье предлагаются несколько гипотез о происхождении и значении имени, включая связь с воинственными девушками времен войны и версию, связанную с персидским словом «наргис» — названием цветка. Орфографически, норма написания имени соответствует закону гармонии звуков в казахском языке и историческим языковым традициям. Согласно статистике Казахстана, имя «Нарғыз» наиболее часто встречается среди женщин в возрасте от 10 до 30 лет. В настоящее время наблюдается значительное снижение частоты его использования, особенно среди девушек до 28 лет. Результаты исследования помогают выяснить смысловые и языковые аспекты имени «Нарғыз», а также его динамику по частоте использования. Статья также рассматривает традиции именования в казахском языке и соблюдение орфографических норм. Особенно важную роль играют закономерности в национальной ономастике и истории имен. Это исследование выражает мысли об изменении традиций именования и их адаптации к современным требованиям. Историческое значение имен и их языковые особенности являются важной частью народной культуры.

Ключевые слова: Нарғыз, имена, орфография, частотность употребления, ономастика.

D.M. PASHAN, A.A. KHABIYEVA

Akhmet Baitursynov Institute of Linguistics,
Almaty, Kazakhstan

A.M. YELUBAY

Civil aviation academy, Almaty, Kazakhstan

THE SEMANTICS OF THE ANTHROPONYM “NARGYZ”, ORTHOGRAPHIC NORMS, AND FREQUENCY OF USE

Annotation. This article explores the meaning, origin, and spelling norms of the name «Narǵız», as well as its frequency of use in Kazakhstan. The name «Narǵız» belongs to the group of names related to the plant world and is based on the name of the flower narǵızgul (dahlia). Several hypotheses about the origin and meaning of the name are proposed in the article, including a connection with warrior girls from the times of warfare and a version related to the Persian word «nargis», which means a flower. In terms of orthography, the spelling norm of the name aligns with the sound harmony law of the Kazakh language and historical language traditions. Additionally, according to statistics from Kazakhstan, the name «Narǵız» is most commonly found among women aged 10 to 30. Currently, there is a noticeable decrease in its frequency, especially among girls under 28. The research results clarify the semantic and linguistic aspects of the name «Narǵız» and show its frequency dynamics. The article also discusses the traditions of naming in the Kazakh language and adherence to spelling norms. The laws of national onomastics and the history of names play an important role. This study reflects thoughts on the changing traditions of naming and their adaptation to modern requirements. The historical meaning of names and their linguistic characteristics are an important part of national culture.

Keywords: Narǵız, names, orthography, frequency of use, onomastics.

References

1. Janūzaq T. Qazaq onomastikasy. Bes tomдық. – T.2. – Nūr-Sūltan. Halyqaralyq türk akademiasy, 2021. – 525 b.
2. Antroponimдік sözdik. – Almaty: A.Baitürsynūly atyndaǵy Tıl bılımy instituty, 2018 – 250 bet. Qūrastıruşylar: T.Janūzaq, N.Oñǵarbai, N.Barmeshova, J.Türǵynbaeva, Z.Sadyrbaeva, D.Sadyq.
3. Mūqanov S. Aqqan jūldyz // URL: <https://kitap.kz/book/aqqan-zhuldyz-1>
4. Qazaq әдеби тілінің sözdığı. On bes tomдық. 11-tom. / Qūrast.: J.Mankeeva, S.Bizaqov, Ä.Jūnisbek jāne t.b. – Almaty: Däuir, 2011. - 752 b.
5. Narǵyzgöl gülı turaly // URL: <https://kk.wikipedia.org/wiki>
6. Qaliev B. Q. Ösimdik ataularynyñ túsındırme sözdığı. – Almaty: Sardar, 2012. – 503 b.

7. Smith D. The Cultural Foundations of Nations: Hierarchy, Covenant, and Republic by Anthony. – Oxford: Blackwell. – 2007. – 272 p.
8. Äbduäliüly B. Ündesuge mıñgesu // Onomastikalyq habarşy. – 2019. – №2 (37). – B. 27-34.
9. Qazaqstan azamattary aty-jönderiniñ latyngrafikaly älpbi negızinde jazylu erejeleri // URL: https://drive.google.com/file/d/1xpEA05lO8myDElsMn_EQFze6ag0Hbyah/view
10. Narğyz esiminiñ statistikasy // URL: <https://stat.gov.kz/instruments/name/>.
11. Narğyz atauy // Qazaq tılıniñ ülttyq korpusy. – URL: https://qazcorpus.kz/_negizgikorpus/index1.php?soz=%D0%9D%D0%B0%D1%80%D2%93%D1%8B%D0%B7.
12. Rysbergen Q., Paşan D., Rsalieva N., Sadyrbaeva Z. Onomastikalyq ıskorpusty jasau jäne älemdik täjiribe // L.N.Gumilev atyndağy EÜU Habarşysy. Filologia seriasy. – 2022. – № 2(139). – B. 8-19. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-139-2-8-19>.
13. Tlegenova G., Rysbergen K., Zhanabekova A. Representativeness of Mythonyms and Theonymsin Language Corpora // International Journal of Society, Culture & Language. 12(1), 2024. – P. 374-395. DOI: <https://doi.org/10.22034/ijscsl.2024.2017262.3288>.
14. Paşan D.M. Qyzbalağa qoiylatyn esimder: zamanauı üstanymdar // Abai atyndağy QazÜPU Habarşysy «Filologia ğylymdary» seriasy, 2025. – №1 (91). – B. 20-30. DOI: <https://doi.org/10.51889/2959-5657.2025.91.1.003>.

Авторлар туралы мәлімет:

Пашан Дана Мұсабекқызы – филология ғылымдарының кандидаты, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Пашан Дана Мусабекқызы – кандидат филологических наук, научный сотрудник Института языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Алматы, Казахстан.

Pashan Dana Musabekqyzy – Candidate of Philological Sciences, Researcher A.Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan.

Хабиева Алмагүл Алтайқызы – филология ғылымдарының кандидаты, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Хабиева Алмагүл Алтайевна – кандидат филологических наук, научный сотрудник Института языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Алматы, Казахстан.

Khabiyeve Almagul Altayevna – Candidate of Philological Sciences, Researcher A.Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan.

Елубай Әсем Мамешқызы – философия докторы (PhD), Азаматтық Авиация Академиясы, Алматы, Қазақстан.

Елубай Асем Мамешовна – доктор философии (PhD) Академии гражданской авиации, Алматы, Казахстан.

Yelubay Assem Mameshovna – Doctor of Philosophy (PhD), Civil aviation academy, Almaty, Kazakhstan.

Г. ТӨКЕНҚЫЗЫ¹ С.Қ. ОМАРОВА² А.К. КАДИРХАН³

«Шайсұлтан Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы» КеАҚ, Астана, Қазақстан¹

(e-mail: adon_70@mail.ru¹, omarovask@mail.ru², alma_1992@mail.ru³)

***ҚАЗІРГІ ТЕЛЕБАҒДАРЛАМАЛАР ТІЛІ (ҚАЗАҚ ТІЛІ ҰЛТТЫҚ КОРПУСЫНЫҢ КІШІ КОРПУСТАРЫ НЕГІЗІНДЕ)**

Аңдатпа. Мақалада «Қазақ тілі ұлттық корпусының бес кіші корпусы» (<https://best.qazcorpora.kz/>) базасындағы қазіргі медиамәтіндер, соның ішінде телебағдарламалар мәтіндері талдау нысанына алынды. Бүгінгі жаһандану дәуірінде бұқаралық коммуникация да қарқынды дамуда, телеарналар, радио, әлеуметтік желілер, баспасөз басылымдарының желілік нұсқаларының көбеюі және интернет-басылымдардың шығуы тіл дамуына қарқынды әсер етуде. Әлемдік және отандық ғалымдар осы бағытты тілдік іс-әрекеттің ерекше бағыты ретінде қарастырады. Қазақ тіл біліміндегі медиамәтіндер көбінесе прагматикалық аспектіде қарастырылған. Зерттеу еңбектердің көп бөлігі медиамәтін, баспа мәтіндерін қарастыруға арналған, ал қазақ тіліндегі теле және радио медиамәтіндер тілін арнайы зерттеген еңбектер жоқтың қасы сондықтан телебағдарламалар тілін зерттеу өзекті.

Медиамәтіндер тілі қазіргі қазақ тілінің стилистикалық жүйесіне, сөйлеу әдебіне, әдеби тілге әсері тілдік материалдар арқылы айқындалды. Тіл мәдениеті мен шешендік өнер туралы зерттеулер қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымында түрлі қырынан зерттеу нысаны ретінде алынғаны белгілі. Мәдениеттің негізгі бастауы тіл қатысудан басталады. Бүгінгі таңдағы медиамәтіндердің көп қырлы және көп өлшемді болуы ғалымдарға олардың әртүрлі аспектілеріне назар аударуға мүмкіндік береді, соның ішінде стилистикалық тиістілікке бұқаралық ақпарат құралдарының мәтіндері және олардың мәдениетпен байланысы жалпы және сөйлеу мәдениетімен байланысы назардан тыс қалмауы тиіс. Бүгінгі жаһандану дәуірінде бұқаралық коммуникация да қарқынды дамуда, телеарналар, радио, әлеуметтік желілер, баспасөз басылымдарының желілік нұсқаларының көбеюі және интернет-басылымдардың шығуы тіл дамуына қарқынды әсер етуде. Медиамәтіндердің қазақ тілінің стилистикалық жүйесіне, әдеби тіліне әсері тілдік материалдар арқылы айқындалды. Осы мәселелерді шешуде, сонымен қатар телебағдарламалар тілінің сапасын жақсартуда, үлкен тілдік модельдерді (LLM) қолданудың мүмкіндіктері қарастырылды.

Түйін сөздер: корпус, тілдік модель, стилистика, медиамәтін, прагматика, сөйлеу әдебі, тіл мәдениеті, шешендік өнер.

Кіріспе. Бүгінгі жаһандану дәуірінде бұқаралық коммуникация да қарқынды дамуда, оның ішінде телеарналар, радио, әлеуметтік желілер, баспасөз басылымдарының желілік

*Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын ЖТН: BR24993001 «Қазақ тілін және технологиялық прогресті қолдау үшін үлкен тілдік модельді (LLM) құру» БНҚ ғылыми жобасы аясында жазылды.

нұсқаларының көбеюі және интернет-басылымдардың шығуы тіл дамуына қарқынды әсер етуде. Әлемдік және отандық ғалымдар осы бағытты тілдік іс-әрекеттің ерекше бағыты ретінде қарастырады. Жасанды интеллект пен үлкен тілдік модельдер (LLM) медиамәтіндерге жаңа тәсілдермен талдау жасап, сөйлеу мәдениетін сақтау мен оны дамытуға бағытталған құрал ретінде кеңінен қолданыла бастады.

Медиалингвистикада мәтінді зерттеудің барлық әдістері қолданылады: жүйелік талдау әдістері, логикалық, эмпирикалық, социалингвистикалық әдістер. Медиамәтіндер тілі қазіргі қазақ тілінің стилистикалық жүйесіне, сөйлеу әдебіне, әдеби тілге әсері тілдік материалдар арқылы айқындалды. Тіл мәдениеті мен шешендік өнер туралы зерттеулер қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымында түрлі қырынан зерттеу нысаны ретінде алынғаны белгілі. Мәдениеттің негізгі бастауы тіл қатысудан басталады. Бүгінгі таңдағы медиамәтіндердің көп қырлы және көп өлшемді болуы ғалымдарға олардың әртүрлі аспектілеріне назар аударуға мүмкіндік береді, соның ішінде стилистикалық тиістілікке бұқаралық ақпарат құралдарының мәтіндері және олардың мәдениетпен байланысы жалпы және сөйлеу мәдениетімен байланысы назардан тыс қалмауы тиіс. Осы мәселенің шешімін табу мақсатын көздеген мақалада телебағдарламалар тіліндегі ерекшеліктер талданады.

Бүгінгі таңдағы медиамәтіндердің көп қырлы және көп өлшемді болуы ғалымдарға олардың әртүрлі аспектілеріне назар аударуға мүмкіндік береді, соның ішінде стилистикалық тиістілікке бұқаралық ақпарат құралдарының мәтіндері және олардың мәдениетпен байланысы жалпы және сөйлеу мәдениетімен байланысы назардан тыс қалмауы тиіс. Медиамәтіндер елдің ақпараттық кеңістігіндегі айрықша үстемдігінің арқасында қазіргі қазақ тілінің сөйлеу мәдениетіне ықпалы зор әрі негізін құрайды және отандық лингвистердің назарын аударуға және зерттеуге лайық.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Мақалада мәтінге лингвистилистикалық талдау, жинақтау, салыстыру әдіс-тәсілдері қолданылды. Зерттеу барысында мәтіндерді талдауға қосымша ретінде, үлкен тілдік модельдер (Large Language Models, LLM) технологиясы арқылы қазақ тіліндегі медиамәтіндерді өңдеудің мүмкіндіктері қарастырылды. LLM-дер медиамәтіндердегі стилистикалық, лексикалық қателерді автоматты түрде түзетуге, диалектілер мен жаргондарды әдеби тіл нормаларына сәйкестендіруге мүмкіндік береді.

Өткен ғасырдың 90-жылдарында ағылшын ғылыми әдебиеттерінде пайда болған медиамәтін термині халықаралық академиялық ортада, ұлттық медиадискурс та жылдам қолданысқа еніп кетті. Медиамәтін ұғымының ғылыми айналымда тез бекітілуі зерттеушілердің бұқаралық коммуникация саласындағы тілдің қызмет ерекшеліктеріне деген қызығушылығының артуына байланысты болды. Тіл білімінде медиамәтін тілін Т.А. Ван Дейк, М. Мантгомери, А. Белл, Н. Фейерклаф, Р. Фаулер, т.б. сынды шетелдік ғалымдар лингвистиканың әртүрлі бағыттары бойынша зерттеген. Ғалымдар еңбектерінде медиамәтіндер әлеуметтік лингвистика, когнитивтік лингвистика, функционалдық стилистика, риторикалық сын тұрғысынан талданады және медиатекстердің түрлері мен функционалдық стилистикалық ерекшеліктері анықталады. Ғалым Т.А. Ван Дейк «Билік және медиа жаңалықтар» [1] деген зерттеуінде медиамәтіндер әлеуметтік лингвистика бағытында талдауға түседі. Ғалым медиамәтін арқылы билік пен медианың арақатынасын, байланысын жан-жақты ашып береді. Сонымен қатар ол аталған еңбегінде медиадискурс қызметін де талдайды. Тілдік коммуникацияны әлеуметтік психология тұрғысынан қарастыруға арналған «Тіл. Таным. Коммуникация» атты зерттеуінде лингвистикалық прагматика, мәтінді түсіну және қалыптастыру, бұқаралық ақпарат жүйелеріндегі тіл қызметі туралы мәлімет берілген. Автор әлеуметтік мәдени факторлардың тілді қолдану механизміне әсерін баяндайды. Ғалымның пікірінше, медиамәтінді белгілі бір әлеуметтік-мәдени мақсаттарда қолданған кезде автор оқырмандардың (көрермендердің) санасы мен қабылдауына әсер ететін барлық тиімді тәсілдерді ескеру керектігін айтады.

Медиалингвистика саласына іргелі еңбектерімен келген британдық лингвист М. Мантгомери медиамәтіндердің әлеуметтік ролін зерттеу нысаны еткен: «Алдымен

медиамәтіндер қазіргі адамзат қоғамы үшін ақпарат көзі. Медиамәтін ақпараттық қызметті қоспағанда, ақпарат алушыларға қатысты басқа да атқаратын рөлдері бар. Соның бірі адамның жоғары рухани қажеттіліктерінің қоршаған ортасымен және мораль мен этика талаптарына жауап беретін құндылық-мотивациялық негіздерді қалыптастырумен байланысты әлеуметтік-мәдени қызметі ерекше орын алады» [2, 132] - деп түйіндейді.

Ғалымның тұжырымына сәйкес, тілдік коммуникацияны жандандыру контекстіндегі медиамәтіннің рөлі - тек ақпарат жеткізу ғана емес, қоғамдағы ақиқатты тануға ықпалды болу. Бұқаралық ақпарат құралдарында өмірден алынған оқиғалар, құбылыстар медиамәтін арқылы берілуі тиіс. Ғалым медиамәтін авторының мақсаты қоршаған ортамен барынша белсенді диалог құру екенін атап өтеді. Біз ғалымның пікірін құптаймыз, өйткені медиамәтіндегі көзделген мақсат - өз аудиториясы үшін идеологиялық және психологиялық маңызы бар ақпаратты тарату, аудиторияның көзқарасына белгілі бір дәрежеде әсер ету. Бұл сөйлеу этикетіне де әсер етеді.

Ағылшын лингвисті Норман Фейерклафтың пайымдауынша, бүгінгі таңда қоғамда ақпараттық-лингвистикалық мәдениеттің жоғары деңгейін қалыптастыру, ұлттық тіл мен сөйлеу мәдениетін сақтау мәселесі өзекті болып табылады. Бұқаралық ақпарат құралдарының мәтіндерін кең контексте қабылдау қоғамдағы тілдің қызметіне әлеуметтік-психологиялық, саяси және мәдени факторлардың әсерін түсінуге және түсіндіруге жағдай жасайды [3].

Ал Р. Фаулер былай дейді: «бұқаралық ақпарат құралдарының тілі – бұқаралық коммуникация саласындағы мәтіндердің тұтас жиынтығы ғана емес, сонымен қатар лингвистикалық қасиеттері мен ерекшеліктерінің нақты анықталған жиынтығы» [4, 45]. Медиамәтіндер тілдің дамуына, тілдің тазалығына ықпал етеді.

Ресей тіл білімінде теледидар тілі мен интернет тілі біршама қарастырылған. О.А. Лаптева «Живая русская речь с телеэкрана» атты еңбегінде теледидардағы медиамәтіндерді, сөйлеудің қасиеттерін зерттеген [5].

Г.Н. Трофимова «Языковой вкус интернет-эпохи» атты еңбегінде әлеуметтік желілер тіліндегі ерекшеліктерді талдау нысаны еткен [6].

Қазіргі уақытта тіл білімінің жаңа медиалингвистика саласында бірнеше бағыттар бойынша зерттеулер жүргізілуде:

- телебағдарламаар тілінің лингвистикалық сипатын анықтап, оны парадигма тілі – сөйлеу, мәтін – дискурс тұрғысынан қарастыру;
- тілдің негізгі функцияларын жүзеге асыру дәрежесіне сәйкес медиа ресурстарды зерттеу;
- мәтіндерді қолдану орны бойынша жіктеу (баспасөз, радио, теледидар, интернет);
- медиа ресурстардың функционалдық және стилистикалық түрлерін саралау;
- медиа мәтіндердің негізгі түрлерін анықтау, жанрлық-спецификалық жіктеуді әзірлеу;
- медиа мәдениеттің негізгі түрлерінің лингвистикалық және стилистикалық ерекшеліктерін анықтау;
- медиа мәтіндердің интерпретациялық қасиеттерін, экстралингвистикалық компоненттерін зерттеу;
- медиа мәтіндердің жеке және бұқаралық санаға әсер етуінің лингвистикалық медиа технологияларын зерттеу;
- әртүрлі елдердің лингвомедициналық тәжірибесіне салыстырмалы және салғастырмалы зерттеулер жүргізу.

Зерттеуші В.В. Кривенко медиа тілінің ерекшелігі оның «ақпаратты өңдеу және оны оқырманға әсер ету, медиа-іс-шараларға түсініктеме беру немесе ұйымдастыру, адамгершілік формаларын, эстетикалық талғамдары мен бағалауларын қалыптастыру арқылы аудиторияның пікірін өзгертудің қуатты әлеуетінде» екенін атап өтті. Құндылықтар иерархиясын қалыптастырады, тіпті оқырманға тарихи, қоғамдық-саяси түсініктер, психологиялық және т. б. көзқарастарына ықпал етеді. Бұқаралық ақпарат құралдары

бұқаралық дискурстың сапасына қоғамдық өмірдің модельдерін ұйымдастыру, қоғамның өзін-өзі бағалауын қалыптастыру сияқты құндылықтарды ақпараттандыру және бағалау арқылы әсер етеді» [7, 12].

Қазақ тіл біліміндегі медиамәтіндердің басым бөлігі прагматикалық аспектіде зерттеу нысаны болған. Ғылыми-зерттеу жұмыстарының басым бөлігі медиа-мәдениетті, баспа мәтіндерін зерттеуге назар аударған, ал қазақ тіліндегі телерадио мәтіндерінің тілін арнайы зерттеу жоқтың қасы.

Б.Қ. Момынованың «Қазақ газеттерінің лексикасы: жүйесі мен құрылымы» тақырыбындағы докторлық диссертациясы, Қ. Есенованың «Қазіргі қазақ медиамәтіндерінің прагматикасы» атты докторлық диссертациясы, А. Алдашеваның «Қазақ лексикасындағы жаңа қолданыстар», О. Бүркітовтың «Қазақ әдеби тілінің публицистикалық стилі» атты диссертацияларында газет тілі жан-жақты талдауға түскен. М. Серғалиев «Ой мен сөздің жарасымы» мақаласында теледидар бағдарламалардың жүргізушісі тілінде әдеби тіл нормасының сақталмауын, бөгде тіл элементтерін орынсыз қолданғанын сынай отырып, ең көп қолданылатын жаңа сөздер газеттер, журналдар, теледидар және радио екенін атап өтті. «Солай бола тұра, радио тілі, телевизия тілі дейтін мәселелер тасада қалып келе жатыр. Саусақпен санарлық газет мақалалары бұл олқылықты тіптен толтыра алмайды. Өлі бұл тұрғыдан теориялық та, практикалық та мәні бар жайлар толып жатыр. Ондағы жылдар бойы жинақталған материалдар негізінде радио тілінің де, телевизия тілінің де теориясын жасайтын да мезгіл жетті» [8, 4], – дей келе, теледидар тілін зерттеудің өзектілігін алға тартады.

Қазіргі телебағдарлама жүргізушілерінің тілінде әдеби тіл нормаларының сақталмауы, шет тілі элементтерінің орынсыз қолданылуы секілді мұндай мәселелерді үлкен тілдік модельдер (LLM) технологиясы шешуге мүмкіндік береді. Мәселен, телебағдарламалардың тіліне LLM арқылы автоматты стилистикалық талдау жүргізу, сөйлеу мәдениетін сақтауға бағытталған арнайы өңдеулер жасау мүмкіндігі пайда болды. LLM технологиясы диалектілік ерекшеліктерді, кірме сөздерді немесе жаргондарды анықтап, оларды әдеби тіл нормаларына жақындату үшін қолданылуы мүмкін.

Г. Машинбаеваның «Теледидар тілінің лингвопрагматикалық аспектілері» атты монографиясында теледидар тілінің ерекшеліктері қарастырылған. Зерттеуші телеарналар арқылы берілетін әртүрлі жанрдағы бағдарламалардың тілін талдайды. Нәтижесінде әр жанрға қатысты үнемі қолданылатын лексемалар, дайын формалар мен стереотиптер тобын айқындайды [9]. «Ақпарат жеткізуші бұқаралық ақпарат құралдарының қызметтері ортақ болғанымен, олардың ақпаратты жеткізуде бір-бірінен айырмашылығы бар. Электронды ақпарат құралдары (теледидар, радио) ақпаратты аса бір ұшқырлықпен жедел түрде, яғни оқиғаны болған жерінен сол сәтінде жеткізуімен ерекшеленеді. Бүгінгі таңда БАҚ тілін зерттеудің қоғамдағы орны айрықша. Әсіресе, аудио-визуалды ақпараттық құрылым болып табылатын теледидардың қоғамдық санаға және тілдің лексикафразеологиялық, функционалдық-стильдік жүйесіне тигізетін әсері ерекше. Осыған байланысты теледидар тіліндегі тілдік құбылыстарды жете зерттемей, оның оқырманға әсерін, ықпалын білу, қоғамдық пікірді қалыптастырудағы, қоғамдық сананы көтерудегі орнын айқындау мүмкін емес» [9, 4] – деген тұжырым жасайды.

Ал зерттеуші Д. Бисмильдина өзінің диссертациялық еңбегінде теледидар тілінің құрылымдық ерекшеліктерін жан-жақты қарастырады. Зерттеуде отандық телеарналардағы жаңалықтар тілі, спорттық жаңалықтар, комментарийлердің тілдік ерекшеліктері анықталады [10].

Телебағдарламалар ерекшеліктері ғылыми еңбектерде зерттеліп, медиамәтіндердегі қате тілдік қолданыстар мақалаларда сынға алынып келеді. Мысалы А. Тасымов теледидар мәтіндеріндегі диалектілерді сынға алса, Р. Сыздық, Қ. Ниеталиева теледидар және радио мәтіндері тілінің көркемдік ерекшеліктерін, жетістіктерін бағалайды.

Бұқаралық ақпарат құралдары тілін сынға алып, оның кемшіліктері туралы көптеген мысалдармен айтуға болады, бірақ оның жаңа тіл саясатының қалыптасуына және сол

дәуірдегі тілдік талғамның қалыптасуына оның басым әсерін мойындамауға болмайды. Стилистика сонымен қатар медиамәтіндегі әдеби емес элементтерді медиамәтіндегі қалыптан тыс элементтерді тарту нәтижесінде қол жеткізілген (немесе қол жеткізілмеген) стилистикалық эффект тұрғысынан қарастырады, яғни мәтін (біздің жағдайда, бұқаралық ақпарат құралдары) әдеби нормаларға бағытталған тіл болуы керек.

Талқылау мен бақылау. Бұқаралық ақпарат құралдарында дәстүрлі түрде мәтінді басып шығаруға дайындау, мәтінді тілдік нормаға сәйкестендіру, яғни стилистикалық қателерге түзету жұмыстары жүргізіледі, соның негізінде әсіресе стилистикалық қателіктерге жол берілмейді. Мәтін көпшілікке түсінікті әдеби тілде беріледі. Ал бүгінгі телебағдарламаларды қарасақ, өнерлі жастардың тілінің көп өзгергеніне қынжыламыз. Мысалы, «Murat Oralgazin» телеарнасындағы «Елдос Сметов - Қызық times / бағдарламасында» танымал спорт шеберінің «Оңай жолмен ештеңе келмейді» тақырыбындағы бейнежазбасына назар аударсақ, Елдос Сметов: «Тренировки жасаймын, вроде бәрі жақсы, именно, сол приемға кіргенде жетінші орын алып қалғанмын. Вообще, болды, қойдым күресті, ертең официировать етеміз... қоштасамыз... давайласамыз», – дейді. Байқағанымыздай орынсыз бөгде сөз элементтерін қолдану, яғни тіл шұбарлау, сөйлемнің аяқталмай қалуы, стильдік қателер берілген ойды түсінуге мүмкіндік бермейді. Бұл жөнінде ғалымдар тарапынан да жиі айтылып келеді. «.. бүгінгі жастар, тіпті орта жастағылар да қазақ әдеби тілінің нормаларын тап басып, тани алмайтынды шығарды. Норма болып табылатын, қалыпты қолданыстарды ерекше қолданыстар деп, тіпті қате қолданыстар деп, ал қате қолданыстарды қалыпты норма немесе ерекше қолданыстар дейтін болды», – дейді ғалым Қ. Күдерінова [11]. Мысал келтірер болсақ, «Dope Soz» арнасында «Руслан Тай: Өтірік патриотизм, Мектептегі тәртіп, Қазақы трайбализм, Емшілер» атты подкастында, Руслан Тай «Сол компанияға өткенде респект ұстап қалдым жестко/ кешіктік базар жоқ, как положено автобусқа қыстырылдық/прикинъ ағылшыныша сөйлей бастайд», – деп сөйлеу барысында бөгде тіл элементтерін қолданды.

Тілші А. Сафьянова сөйлеу мәдениетін былайша жіктейді:

- элита тілі (стандартты сөйлеу мәдениеті, тілдің барлық мүмкіндіктерін, оның ішінде шығармашылықты еркін меңгеруді білдіреді);
- әдеби тіл (әдеби тілдің нормалары сақталатын сөйлеу мәнерін білу; шамамен ауызша және жазбаша сөйлеу мәдениетін білу);
- орташа әдеби тіл (нормаларды толық сақтамау, кітап және ауызекі лексиканы шамадан тыс пайдалану);
- әдеби-ауызекі сөйлеу (әңгімелесушінің жасына және онымен танысу дәрежесіне қарамастан «сен» сөзі қолданылады);
- жергілікті жаргон сөздер (қарым-қатынас пен мәдениетті тек қоршаған ортаға бағыттау; тек ауызша қарым-қатынас стилін меңгеру) [12, 84].

Еліміздің өнерлі жастарының сұхбат бергенде сөз әдебіне мән беріп, шаршы топтың алдында әдеби тілде, тіліміздің бай шешен сөздік қорын орнымен қолданса екен, сөйлеу мәдениетінің сақталмауы тіл тазалығына кері ықпал етуі мүмкін.

А. Байтұрсынұлының: «Сөз өнері адам санасының үш негізіне тіркеледі: 1) ақылға; 2) қиялға; 3) көңілге. Өйткені тілдің баюы, сөйлеу тәсілінің кеңеюі оқу, көру және сезіну шарттарына саяды. Ал тележурналистикада шала-шарпы асығып, шалағай берекесіз сөз сөйлеп, ділмарсу арқылы шешендік өнердің майын ішем дегендер қателеседі» [13, 84] – деген пікірі әрқашан есте болуы керек.

Нәтижелер. Қазіргі уақытта қоғамдағы медиамәтін тілін, қызметін, дамуын талдай отырып, әдеби тіл нормаларын тілдің кез келген деңгейінде (грамматикалық, лексикалық, стилистикалық) сақтаудың үлгісі бола алатынына көз жеткізуге болады. Осылайша, бұқаралық ақпарат құралдарының қазіргі жағдайы сөз бостандығымен реттеуші шекаралардың кеңеюімен сипатталады.

БАҚ мәтіндерін мазмұн мен аксиологияның өзара әрекеттесуі тұрғысынан қарау қоғамның тілдік мәдениетінің жай-күйі туралы ғана емес, оның моральдық-адамгершілік

мәртебесі туралы да құнды ақпарат алуға мүмкіндік береді, өйткені бұқаралық ақпарат құралдарының мәтіндері публицистикалық дискурстың бірліктері ретінде олар талғамдар мен өмірлік басымдықтарды таратады, өмір салтын, мінез-құлықты, соның ішінде сөйлеу ерекшеліктерін қалыптастырады. Соңғы онжылдықтардағы оқиғалар медиамәтіндердің ақыл-ойға әсер етудің үлкен мүмкіндіктері бар екенін көрсетеді және бұқаралық аудиторияның әлеуметтік желілер мен телебағдарламаларға көп уақыт бөлетіндігі белгілі. Бір жағынан, олар адамдарға әлемдік және танымдық хабарламаларды бере алады, бостандық пен әлеуметтік әділеттілікке ұмтылуды жеңілдетеді, ал екінші жағынан адамдарды құлдыққа түсіріп, оларға жалған ақпарат та бере алады, этникалық қақтығыстарды қоздыруы да мүмкін, сенімсіздік пен қорқыныш, т.б. кері ықпалы да болуы ықтимал. Біз сөйлеу мәдениетінің талаптарын ескере отырып, медиамәтінді аксиологиялық зерттеу жүргізу керек деп санаймыз. Қазіргі заманғы медиамәтіндер әсіресе телебағдарламалар тілінде әдеби тілдің босаңсуын көрсететіні белгілі болды, әдеби тіл нормалары сақталмайды, қарым-қатынас мазмұнының стилистикалық төмендеуі, сөйлеу агрессиясы, сөйлеудің «варваризациясы» және «люминизациясы» байқалады. Мұндай фактілер жария түрде «руқсат ету шегінің» төмендеуін айтуға мүмкіндік береді қазіргі сөйлеу жағдайында үлгі болатын сөйлеу тілі солғын тартқан. Көптеген журналистер өз сөзінде «заманауи» деген сөзді жиі қолданады, орынсыз жұмсалған қайталамалар да тіл мәдениетінің төмендігін айғақтайды. Телебағдарламалар тілінде жаргон, ауызекі лексика басым. Әлеуметтік желілерде жазу түсініксіз сөнге айналды, шет тіліндегі терминдерден басқа, қосымшаларды дұрыс қолданбау, кірме сөздердің көптігі т.б. ой ақпаратты тұтынушыны оңай адастырады, ал коммуникативті шиеленіс аймағы пайда болады, өйткені адресат өзінің тілдік қабілетсіздігін сезінеді ұсынылған бұқаралық ақпаратты қабылдау қиын болады. Барлығы коммуникативті сәтсіздіктердің санын көбейтеді.

«Кез келген қоғамда қандай да бір орныққан этикет нормалары арқылы реттеліп отырады. Ал этикет нормалары сан ғасырлық тәжірибе арқылы, тарихи-әлеуметтік жағдайларды бойына жинау арқылы, ол жинақталған материалдарды күнделікті өмірде сұрыптау арқылы дүниеге келеді. Атадан балаға мұра болып келе жатқан түрлі нормалар адамзаттың бір-бірімен дұрыс қарым-қатынас құруына жәрдемін тигізеді. Мысалы, тілдік норманы қатаң сақтағанымен әдеп нормасы сақталмаса, керісінше, әдеп нормасы сақталып, тілдік норма сақталмаса, коммуникативтік қатынас сәтсіз болады. Адам күнделікті өмірде алуан түрлі әлеуметтік рөл атқарады. Біресе дүкеннен зат сатып алуға келген тұтынушының рөлінде болса, бірде қоғамдық көліктің жолаушысы, тағы бірде ағаның рөлінде, бірде көршінің, оқырманның, көлік жүргізушісінің т.с.с. түрлі әлеуметтік рөлдерді атқаруына тура келеді. Сол рөлдердің әрқайсысының өзіне сай сөйлеу ерекшелігі болады. Коммуникант әдеттегі сөйлеу тәртібінен ауытқитын болса, бірден көзге түседі. Себебі бұл – нормадан ауытқу. Ал нормалардың басты мақсаты – қоғам мүшелерінің қарым-қатынасын реттеу. Сол тілдік норманы тану, талдау, зерттеу үшін «тіл мәдениеті», «сөз мәдениеті» ұғымдарына жүгінеміз» [14, 21], – дейді ғалымдар.

Біздің ойымызша, бұл жағдай қоғамды жаһандық демократияландыру, медиа-технологиялардың дамуы, бағдарламалардың форматын еркін өзгерту және жетілдіру сияқты факторларға байланысты. Біздің еліміздегі қоғамдық-саяси және экономикалық өзгерістерге бұқаралық ақпарат құралдарының да ықпалы зор екені белгілі. Қоғамдағы кез келген елеулі өзгерістер бұқаралық ақпарат құралдарының дамуына өз ізін қалдырады.

Ауызекі сөйлеу стилі сөйлеушінің дара стилі мен стереотиптің, ойын бірден жеткізуімен, ситуацияның үйлесімімен сипатталады. Мұндай қолданыстардың көрінісін әсіресе «Қазақ тілі ұлттық корпусының кіші корпустары» атты корпусының ауызекі сөйлеу элементтеріне бағытталған арнайы медиамәтіндерде айқын көрсетіледі [15]. Диалогқа құрылған мәтіндер оккозионалды қолданыстар және кірме сөздердің молдығымен ерекшеленеді. Мысалы, «Түнгі студия» бағдарламасындағы Өмірқұл Айниязов сұхбатында: «*Бірде / вечерде тамада болдым дейсіз. Енді сіз ол кезде қазіргідей / гонорар айтпайсыз ғо / ол филармонияда айлығыңыз 44 мың*» [15]. *Вечер, тамада, гонорар* сөздерінің қазақша баламасымен жарыса қолданылатынын

көреміз. «Фонограмма дегені минусовка дауыс жоқ». Фонограмма, минусовка – кірме сөздер. Шет тілінен енген сөздер де ауызекі сөйлеу тілімізде кездесуі артып келеді. Мысалы, «Қайрат білесіз бе менің ойымша, ол өзіне көңіл аудартқысы келген сияқты немесе хайп. Кім білсін?!» [15]. Хайп – жұрттың назарын өзіне аударту, өз-өзін жарнамалау, көзге түсу деген мағынаны береді.

«Биімізді көрсеттік сөйтсе битіп тұрып, «Даа жігіттер әртүрлі екен» дит та жаңағы Задорнадский. «Бір біріне ұқсамайды ерекше топ. Бір біріне ешқайсысы бір-бірінен келмейді» дит та. Көп бойзбендта бір-біріне келет дит та бойзбендтар. Сөйтсе Әзімбек «Иә» дит та. «Біреуі – энергичный, рухты» дет та ол мені айтты. «Біреуі – музыкальный» дит, а біреуі «Біреуі – красивый» әдемі дит» [15]. Бойзбендт – ер адамдардан құралған топ. (дейді, деп айтады т.б.).

Тілімізде, кейде сонорлық дауыссыз дыбыстардың ситуациялық жағдайға сай түсіріліп айтылуы кездеседі. Сөйлеу тілінің стильдік белгісін көрсететін тілдік құралдардың қатарына боп, кеп, қып, дим, дит, т.б. сөздер жатады. Бұл лексемалардың әдеби тілдегі көрінісі қылып, келіп, деймін, болып, әкеліп, т.б. түрінде беріледі. Ауызекі тіліндегі қарапайым сөздердің экспрессиясы күшті болып келеді. Ол құбылыс әрекеттің жылдамдығын, қозғалыстың айқындылығын білдіруге қызмет етеді.

Медиамагнитофонда сөйлеушінің сөйлеу мәнері мен стиліне байланысты «жатырсыз» етістігі ауызекі стиліне тән үрдіс бойынша қысқартылып берілген. Екінші мәтінде де осы үрдісті байқауға болады: «Жалпы домбыраны қай жасыңыздан бастап ұстап келе жатсыз? Серік қылып келе жатсыз? Домбырамен шықтыңыз, соған қарағанда, дәстүрлі әншісіз-ау деймін» (Түнгі студия). Сұхбат беруші адамның жергілікті тіл ерекшелігін сақтап сөйлеуіне байланысты етістіктердің қысқартыла жұмсалғанын көреміз. Мысалы: отқан-отырған, «Бұл әнді шырқап *отқан* себебіміз де тегіннен *и* тегін емес. Бұл сіздің мектеп қабырғасында жүргенде ең алғашқы рет вальс билеген әніңіз», «Жаңағы «тауық» деген сөз дұрыс па сонда мыңдаған оқушы оқып *отқан*?» («Ашық алаң» бағдарламасы) [15]. Сұхбат беруші тіліндегі қысқартулар да ауызекі стиліне тән. «Дианаға несімен ұнағаны енді түсінікті болды. «Маған қатты ұнады ғой» деді ғой битіп». Битіп (былай деп...) – экспрессивті сөздер ауызекі сөйлеу стилінде жиі көрініс тапқан. «Махамбеттің термесінің соңғы жағында рэпке ұқсатып / көмеймен айту дит «Горловое пение» сондай жерлерде қостық» [15].

«Бұны көбісі битіп қарайды жаңағы «О ауыл туралы бір / жаңағы рэп ән шығыпты» дейді. Шіркін ай бір музыканттар үңіліп қарайтын болса, ішінде өте үлкен еңбек бар [15]. Диалектілік ерекшеліктер медиамәтіндерде қолданылған. Әдеби тіл нормасынан тыс қалған диалектизмдер сұхбат мәтінінде жиі жұмсалған. Сонымен, мысал келтірер болсақ, етістіктердің қысқартылып қолданылуы: «битіп», «дит», «дим». Бұл белгілі бір аймақтарға тән сөзқолданыстары.

Ауызекі сөйлеудің фонетикалық нормаларынан айырмашылығы, ауызекі сөйлеу үшін айтылымның бұлыңғырлығы, қайталамаларды орынсыз қолдану тән: фонетикалық өзгерісі бар «қайтадан» сөзін «қайттан» деп қате қолдану сөйлеушінің стиліне де тән. Медиамәтіндегі лексемалардың қайталануы сөйлеуге, эмоцияны білдіретін тілдік бірліктерге тән.

Мысалы «Бірақ келген халық жаңағы концерттің ортасына келді «Ұлытау» тобымен «Батырлар ұранын» былай басқаша минусовкамен айтып жүргенбіз осы уақытқа дейін. Бірақ «Ұлытаумен» бірінші рет айттық, и мүлдем басқаша саунд, басқаша дыбысталу, / керемет болды әнді бітіріп қайттан барабанын ұрып тұр. Әлижан «Ұлытаудағы» халыққа «Қосылып айтамыз ба? Бірге шырқаймыз ба?» деп қайттан айтылып халықтың ана энергетикасы» [15]. Диалогтағы «минусовка», «и» кірме сөздер болып табылады. Сөйлеушінің көзқарасы мен сезімін білдіруде қайталама құбылысы да белсенді. Ауызекі сөйлеудің ерекшеліктеріне есімдіктерді жиі қолдану жатады. Есімдіктер бұрыннан қолданылған зат есімдер мен сын есімдерді алмастырып қана қоймай, көбінесе контекстке сүйенбей қолданылады. Сұхбат берушінің тіліне назар аударсаңыз, тұнып тұрған орынсыз қайталамалар (тавтология). Бұл әсіресе ауызекі сөйлеу стиліне тән. Интонацияның арқасында бұл есімдік жоғары

эмоционалдылыққа ие болады немесе күшейткіш ретінде қызмет етеді (осындай сұмдық; осындай сүйкімділік!; өте жағымды) немесе жағымды сапаның белгісі болады (ол осындай адам! «әдемі, жанашыр, мейірімді, ақылды, күшті»; және мұндай иіс «тәбетті ашады, жағымды»). Бұл жағдайда есімдіктің мағынасында жалпылау сақталады. Бірақ ауызекі сөйлеу осы жалпылаудың контекстік емес, ситуациялық сипаттамасымен сипатталады: Ол – осындай адам! – жағдайдан, әңгімелесушілерге жалпы өмірлік тәжірибеден адамның қандай жағымды қасиеттері туралы айтылатыны анық. «Қазақ тілінің ұлттық корпусындағы» медиамәтіндердегі тілдік бірліктердің қолданыс жиілігі біздің алдымыздағы мақаламыздың нысаны болды. Онда барлық сөз таптарының қолданыс жиілігі медиамәтіндер негізінде анықталды [16].

Күнделікті теледидарлардан, әлеуметтік желілерден көріп жүргенімізден мысал келтіріп талдаулар жасайық. Мысалы, «Abai Tv» телеарнасын қарайтын болсақ, “Сөзтаным. Тіл жұтаңдығы” атты бір бейнероликте «базар жоқ/жаңағы/сол секілді/кеп қанты/дей ме...?/яғни, жалпы айтқанда» деген сөздер қолданылады. Яғни, жалпы деген сөздер орынсыз қайталанып келіп, айтылған ойды түсінуге кедергі келтірген. Ал «Qazaqstan TV/Қазақстан Ұлттық Арнасына» көңіл бөлсек, «1001 түн» атты бағдарламаның 50-ші бөлімін қарасақ, біз әншінің акцентсіз сөйлегенімен, сөйлеу барысында кейбір қателіктерге жол беретінін байқаймыз: «*кош болды деп айттын, тағы да бірдене дедін*» және т.б. сөздер қолданылады.

“Tartaria Films” арнасындағы “Дәстүрлі подкаст | АСЕ және Ерболат Беделхан” атты бағдарламаның 10-шығарылымында Азамат Қайратұлының “*мен короче / андай бір терезеде андай бір мебельде/сүйтсем какой то мебель емес*” деген қате-қате сөздерді қолданатынын байқаймыз. Сілтеу есімдіктері *анандай, мынадай* түрінде болуы керек т.б. “Dope Soz” арнасында “Руслан Тай: Өтірік патриотизм, Мектептегі тәртіп, Қазақы трайбализм, Емшілер” атты подкастында, Руслан Тай “*Сол компанияға өткенде респект ұстап қалдым жестко/ кешіктік базар жоқ, как положено автобусқа қыстырылды/прикинь ағылшыниша сөйлей бастайд*” деп сөйлеу барысында орынсыз сөздерді қолданды. “Телеканал Астана / Astana Tv” телеарнасында “Бауыржан Ибрагимовпен «Сырласу» (21.04.2017 ж)” атты сұхбатында Бауыржан Ибрагимов “*вот сол кезде мен өтірік айтпайм где то бір/вообщем бір жасарган адам сияқты*” деген қате қолданыстар құлаққа түрпідей тиеді. “Kitapal” телеарнасында “Ескендір Бестай: Үйренуді үйрену вундеркинд бала, бақытты ғұмыр / Kitapal podcast” атты 16 шығарылымында, Ескендір Бестай “*енді бір қазір бір подкаст тақырыбында бір*” деп “бір, бір” деп қайталай береді. Тавтология да тыңдарманды жалықтырып жібереді. Ойды түсінуге көп кедергі келтірері де анық.

Көгілдір экрандағы қателерге мысал келтірсек:

Жүргізуші: Ассалаумағалейкум, құрметті достар! // Сіздермен бірге «Ұрпақ» подкасты... «*Иә, келгеніңізге көп-көп *рахмет*, алғыс білдіреміз! Өйтіп біздің подкастты қолдап, // осындай бір пайдасын тигізіп жатқаныңызға. Сіздің жалпы өзіңіздің отбасыңыздан бастасақ, // ата-анаңыз туралы. Жалпы балалық шағыңыз қалай болды сіздің? BIR KÜN // ТҮРКІСТАН | Қала қалай дамып кетті? Түркі елінің рухани астанасы!*» Жүргізуші де инверсияны көп қолданатынын көреміз, сөйлем құрылысы сақталмайды (әдетте, баяндауыш сөйлемнің соңында келеді). «Өйтіп-осылай» есімдігі ауызекі сөйлеу тілінде өзгертіліп қолданылған. Енді сұхбат беруші жауабына назар салсақ: «*Мысалға қазіргілер қонақ келсе, мысалы айтамыз ғой қол жуып, ана жерге барып, қол жуып келеді өздері. Әдейі андай қылып алдарынан шықпайды. Алдынан *күтіватсаң* бір анандай болып қалған сияқты боласың // бір ерсі көрінеді. Сол себептен мен өзім де соны үйде қазір өзім де қыздарыма, *балдарыма* айтып, келген қонақтардың қолдарына су құйдыртамын. Қонақ кіре берген кезде /уже/ киімін...*» Сөйлеу тіліндегі қателер естіген кезде бірден жағымсыздық туғызады. ... «*Шымкентпен құда *болыватырмыз**».. Мысалға екі келінді бір үйге ұстай **алмайатқандар** бар ғой. Сол кезде төрт келін бір үйге бір шаңырақта тұрып, кәдімгідей істеді. Жеңгелеріміз суга жұмсайды. Біз енді құдықтан су алып келеміз ғой. Қалдығұл деген жеңгем болды. // Зейнел ағамның келіншегі. «Сары бала» деп ат қойды да маған кішкентаймыз. Екінші класс оқимын ба, үшінші класс па «Сары бала» су алып келді дейді де, құдықтан. Енді баламыз ғой **ойнаватамыз** ана жерде қазір, қазір деп. Бір кезде ашуланады да, өзі

алып келеді де, мықты болды да, андай /физический/ мықты. Ол кезде иін ағаш деді ме? Иыққа шелекті қойып, мына жағында бір шелек, мына жағында бір шелек сонымен су алып келетін [15].

Мәтіндерде осындай, осылай есімдігі сөйлеу тілінде «өстіп», «өйстіп» түрінде өзгеріске ұшырай жұмсалғанын жиі кездестіреміз. Олар сөйлеушінің индивидуалдық ерекше сөз саптам машығын сипаттайды. Мысалы: «*Өйстіп адам болып жүре бергім келеді*» (Түнгі студия).

«Ұрпақ» подкастынан: «*Құдайға шүкір, бір қалыпта *жүріватырмыз**»

Сөйлеу тілі әсіресе синтаксистік ерекшелігімен сипатталады. Ең алдымен, бұл бір-бірінен кейін қысқа қарапайым сөйлемдерді қолдануда көрінеді: «*Енді енді тағы бір проектке шақырып жатыр, Алла қаласа басты рөлде*». Инверсиялы сөйлемдер жиі қолданылады.

Мысалы, сөйлемде жазу арқылы автор өз қателерін көре алады және жазғандарына сүйене отырып өңдеп, жалғастыра алады. Егер сөйлем құрылысында қате кетсе, ой дұрыс берілмесе, ашылмаса немесе қалағанына сәйкес келмесе, қайта жазуына болады, тіпті ойын да өзгерте алады. Оқырман ұзақ сөйлемді түсінгенше бірнеше рет қайта оқи алады. Ауызекі тілде мұның бәрі мүмкін емес. Егер спикер ұзақ, күрделі ұйымдастырылған сөйлем құраса, ол жалғасын құру процесінде басын ұмытып кетуі мүмкін. Ойлану тыңдаушыны шаршатуы мүмкін. Ауызекі тілде сөз тәртібінің нормалары жазбаша және монологиялық ауызша сөйлеуге қарағанда мүлдем өзгеше.

Ең маңыздысы ауызекі тілде интонациялық түрде ерекшеленетіндіктен, оны сөз тәртібімен білдірудің қажеті жоқ.

Медиамагнәтіндеріндегі әңгіме, диалогта ауызекі сөйлеу стилінің төмендегідей белгілерін атап өтуге болады:

- есімнің өзгертілген формалары Ереке, Әлеке түрінде келуі. Бірақ медиамагнәтінде адам тегінің қысқартылып айтылуы да тілімізге тән емес. Мысалы, «*Өмірқұлды мен өз басым мен Амиеш дим*» (Түнгі студия), «*Кім, кім, араларыңызда жасы үлкен кім? Әз ағаң ғой*» (Түнгі студия.);

- варваризмдердің жиі қолданылуы «*Бірде / вечерде тамада болдым дейсіз. Енді сіз ол кезде казіргідей / гонорар айтпайсыз ғо.*» (Түнгі студия);

- мәтіндегі сөйлемдердің толымсыз сөйлем түрінде келуі... олардың мағынасы сөйлеушіге түсінікті (сондықтан біз бармаймыз.);

- сөйлемнің құрылымының сақталмауы, яғни инверсиялық сөйлемдерді қолдану. Тілдің дамуына қоғамдағы жаңалықтар, мәдениетаралық қатынастар әсер ететіні заңды. Дегенмен, біздің тілімізге лек-легімен келіп жатқан кірме сөздер ағыны мен жаргондардың көптігі және оның сауалнамаға қатысқан журналистердің тілінде кездесуі қынжылтады.

Қорытынды. Қалай болғанда да, кез келген уақытта қоғамның өз мотивтері, өз ойлары, тіл мәселесі, әдеби тіл тақырыбы туралы өз болжамдары бар. Алайда уақыт өте келе әдеби тілдің бір қалыпта тұрып қалмайтыны, бірақ жаңарып, жүйеленетіні белгілі болды. Десек те әдеби тілдің принциптерін бұзбай, тіл мәдениеті оның дамуы мен жетілуінде үлкен рөл атқаратынын ұмытпаған абзал.

Әдеби тілдің нормаларын сақтау мен стилистикалық сапасын жақсарту мақсатында үлкен тілдік модельдер (LLM) құралдарын қолдану қазақ медиатілін дамытуға жаңа мүмкіндіктер ашады. Бұл технология қазақ тіліндегі медиамагнәтіндерге өңдеу жасау, автоматты түрде қателерді түзету, диалектілік сөздерді сәйкестендіру арқылы аудиторияға сапалы тілдік контент ұсынуға көмектеседі. LLM технологиясын медиамагнәтіндерге енгізу медиатілдің даму бағытын жаңа сатыға көтеріп, әдеби тіл нормаларының сақталуына оң ықпалын тигізеді. Адамдардың мәдени заңдылықтарды өз деңгейінде қарым-қатынас құралы ретінде сақтауы, тілдік ортаны байыту және жазбаша және ауызша сөйлеу формаларында қалыптасқан нормаларды бұрмалау оның өміршеңдігін көрсетеді.

Әдебиеттер

1. Дейк ванн Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. – М.: Прогресс, 1989. – 312 с.
2. Montgomery M. Introduction to Language and Society. – London: Methuen, and Cook, 1992. – 308 p.
3. Fairclough N. Language and Power. 2-nd edition. – London: Longman, 2001. – 226 p.
4. Fowler R. Language in the News: Discourse and Ideology in the Press. – London: Psychology Press, 1991. – 254 p.
5. Лаптева О.А. Живая русская речь с телеэкрана. – М.: Эдиториал УРСС, 2003. – 520 с.
6. Трофимова Г.Н. Языковой вкус интернет-эпохи в России: Функционирование русского языка в Интернете: концептуально-сущностные доминанты. – М.: РУДН, 2004. – 380 с.
7. Кривенко Б.В. Язык массовой коммуникации: лексико-семиотический аспект. – Воронеж: Воронеж, 1993. – 123 с.
8. Момынова Б. Қазақ газетіндегі қоғамдық-саяси лексика. – Алматы: Арыс, 1998. – 131 б.
9. Машинбаева Г.А. Теледидар тілінің лингвопрагматикалық аспектілері: филол.ғыл. канд. ... дисс. – Алматы, 2007. – 125 б.
10. Бисмилдина Д.Д. Телехабарлар тілі: филол.ғыл.канд. ...дисс. – Астана, 2009. – 127 б.
11. Күдеринова Қ. Қазақ тілінің дәстүрлі сөзсаптамасы // Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-нің Хабаршысы. Филология сериясы. №1(138). – 2022. – Б. 8–18. DOI: 10.32523/2616-678X-2022-138-1-8-18
12. Сафьянова А. Речевая культура. URL: <https://grammatika-rus.ru/recheyaya-kultura/>.
13. Байтұрсынұлы А. Энциклопедия. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2017. – 744 б.
14. Күдеринова Қ., Серікқызы М., Байсадық И. Қазақтың дәстүрлі сөйлеу мәдениеті («Қыз Жібек» фильмінің негізінде) // Яссауи университетінің Хабаршысы. №4 (130). – 2023. – Б. 18–29. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.02>
15. Қазақ тілі ұлттық корпусының кіші корпустары. URL: <https://qazcorpora.kz/>.
16. Omarova, S., Ospanova, D., Aitova, N., et al., A Corpus Approach in Language Discovery: A Word Frequency Analysis Based on the Corpus Outcomes in Kazakh. Forum for Linguistic Studies, 7 (2). 2025. – P. 869 – 881. DOI: <https://doi.org/10.30564/fls.v7i2.8317>.

Г. ТӨКЕНҚЫЗЫ, С.К. ОМАРОВА,

НАО «Национальный научно-практический центр «Тіл-Қазына» имени Шайсултана
Шаяхметова», Астана, Казахстан
Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

А.К. КАДИРХАН

НАО «Национальный научно-практический центр «Тіл-Қазына» имени Шайсултана
Шаяхметова», Астана, Казахстан

СОВРЕМЕННЫЙ ЯЗЫК ТЕЛЕПРОГРАММ (НА БАЗЕ ПОДКОРПУСОВ НАЦИОНАЛЬНОГО КОРПУСА КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА)

Аннотация. В статье проанализированы современные медиатексты, в том числе тексты телепрограмм, которые взяты из базы «Национального корпуса казахского языка» (<https://best.qazcorpora.kz/>).

В сегодняшнюю эпоху глобализации динамично развивается массовая коммуникация, интенсивное влияние на развитие языка оказывают телеканалы, радио, социальные сети, распространение сетевых версий печатных изданий и выпуск интернет-изданий. Зарубежные и отечественные ученые рассматривают это направление как особое направление языковой деятельности. Медиатексты в казахском языкознании часто рассматриваются в прагматическом аспекте. Большая часть исследовательских работ посвящена рассмотрению медиатекста, печатных текстов, а специальных исследований языка теле-и радио-медиатеков на казахском языке практически нет, поэтому актуально изучение языка телепрограмм.

С помощью языковых материалов определено влияние языка медиатекстов на стилистический строй современного казахского языка, речевой этикет, литературный язык. Известно, что изучение языковой культуры и ораторского искусства рассматривается в качестве предмета исследования в казахском языкознании и литературоведении с различных сторон. Основным источником культуры является языковое участие. Многогранность и многоаспектность современных медиатекстов позволяет исследователям обращать внимание на различные их аспекты, в том числе на стилистическую значимость медиатекстов и их связь с культурой в целом, при этом не следует упускать из виду связь с речевой культурой.

В сегодняшнюю эпоху глобализации стремительно развивается и массовая коммуникация, интенсивное влияние на развитие языка оказывают телеканалы, радио, социальные сети, распространение сетевых версий печатных изданий и выпуск интернет-изданий. Влияние медиатекстов на стилистическую систему казахского языка, литературный язык было определено через языковые материалы. В решении этих проблем, а также в улучшении качества языка телепрограмм были рассмотрены возможности использования больших языковых моделей (LLM).

Ключевые слова: корпус, языковой модель, стилистика, медиатекст, прагматика, речевая этика, языковая культура, ораторское искусство.

G. TOKENOVNA, S.K. OMAROVA

NAO «National Scientific and Practical Center «Til-Kazyna» named after Shaysultan
Shayakhmetov», Astana, Kazakhstan
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

A.K. KADIRKHAN,

NAO «National Scientific and Practical Center «Til-Kazyna» named after Shaysultan
Shayakhmetov», Astana, Kazakhstan

THE LANGUAGE OF CONTEMPORARY TV PROGRAMS (BASED ON THE SUB-CORPORA OF THE NATIONAL CORPUS OF THE KAZAKH LANGUAGE)

Annotation. In the article «five sub-Corps of the National Corps of the Kazakh language» (<https://best.qazcorporas.kz/>) modern media texts, including texts of TV programs, were taken as the subject of analysis. In today's era of globalization, mass communication is also developing dynamically, TV channels, radio, social networks, the distribution of online versions of printed publications and the release of online publications have an intense influence on the development of the language. Foreign and domestic scientists consider this area as a special area of linguistic activity. Media texts in Kazakh linguistics are often considered in a pragmatic aspect. Most of the research works are devoted to the consideration of media text, printed texts, and there are practically no special studies of the language of television and radio media libraries in the Kazakh language, therefore, the study of the language of television programs is relevant.

With the help of language materials, the influence of the language of media texts on the stylistic structure of the modern Kazakh language, speech etiquette, and literary language is determined. It is known that the study of linguistic culture and public speaking is considered as a subject of research in Kazakh linguistics and literary studies from various sides. The main source of culture is linguistic participation. The versatility and multidimensional nature of modern media texts allows researchers to pay attention to their various aspects, including the stylistic significance of media texts and their connection with culture as a whole, while not losing sight of the connection with speech culture.

In today's era of globalization, mass communication is also rapidly developing, TV channels, radio, social networks, the distribution of online versions of printed publications and the release of online publications have an intense influence on the development of the language. The influence of media texts on the stylistic system of the Kazakh language, the literary language was determined through language materials. In solving these problems, as well as in improving the quality of the

language of television programs, the possibilities of using large language models (LLM) were considered.

Keywords: corpus, language model, stylistics, media text, pragmatics, speech ethics, language culture, oratory.

References

1. Deik vann T.A. Īazyk. Poznanie. Komunikasia. – M.: Progres, 1989. – 312 s.
2. Montgomery M. Introduction to Language and Society. – London: Methuen, and Cook, 1992. – 308 p.
3. Fairclough N. Language and Power. 2-nd edition. – London: Longman, 2001. – 226 p.
4. Fowler R. Language in the News: Discourse and Ideology in the Press. – London: Psychology Press, 1991. – 254 p.
5. Lapteva O.A. Jivaia ruskaia rech s teleekrana. – M.: Editorial URSS, 2003. – 520 s.
6. Trofimova G.N. Īazykovoi vkus internet-epohi v Rosii: Funkcionirovanie ruskogo iazyka v Īnternete: konseptuälno-sušnostnye dominanty. – M.: RUDN, 2004. – 380 s.
7. Krivenko B.V. Īazyk massovoi komunikatii: leksiko-semioticheski aspekt. – Voronej: Voronej, 1993. – 123 s.
8. Momynova B. Qazaq gazetindegi qoğamdyq-saiasi leksika. – Almaty: Arys, 1998. – 131 b.
9. Mašinbaeva G.A. Teledidar tılınıñ lingvopragmatikalıy aspektılerı: filol.ğyl. kand. ... diss. – Almaty, 2007. – 125 b.
10. Bismildina D.D. Telehabarlar tılı: filol.ğyl.kand. ...diss. – Astana, 2009. – 127 b.
11. Küderinova Q. Qazaq tılınıñ дәstürlı sözsaptamy // L.N.Gumilev atyndağy EÜU-nıñ Habarşysy. Filologia seriasy. №1(138). – 2022. – B. 8– 18. DOI: 10.32523/2616-678X-2022-138-1-8-18
12. Säfänova A. Rechevaia kültura. URL: <https://grammatika-rus.ru/rehevaya-kultura/>.
13. Baitürsynüly A. Ensiklopedia. – Almaty: Qazaq ensiklopediasy, 2017. – 744 b.
14. Küderinova Q., Serikqyzy M., Baisadyq Ī. Qazaqtyñ дәstürlı söyleu мәdenietı («Qyz Jıbek» filminıñ negızinde) // Īassauı universitetinıñ Habarşysy. №4(130). – 2023. – B. 18– 29. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.02>.
15. Qazaq tılı ülttyq korpusynyñ kısı korпустary. URL: <https://qazcorpora.kz/>.
16. Omarova, S., Ospanova, D., Aitova, N., et al., A Corpus Approach in Language Discovery: A Word Frequency Analysis Based on the Corpus Outcomes in Kazakh. Forum for Linguistic Studies, 7 (2). 2025. – P. 869–881. DOI: <https://doi.org/10.30564/fls.v7i2.8317>.

Авторлар туралы мәлімет:

Төкенқызы Гүлназ – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы Қолданбалы лингвистика бөлімінің жетекші ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан.

Төкенқызы Гүлназ – кандидат филологических наук, доцент, ведущий научный сотрудник отдела прикладной лингвистики Национального научно-практического центра «Тіл-Қазына» имени Ш. Шаяхметова, Астана, Казахстан.

Tokenkyzy Gulnaz – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, leading researcher at the Department of Applied Linguistics of the National Scientific and Practical Center «Til-Kazyna» named after Sh. Shayakhmetova, Astana, Kazakhstan.

Омарова София Қажықбарқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы Қолданбалы лингвистика бөлімінің басшысы, Астана, Қазақстан.

Омарова София Кожиякпаровна – кандидат филологических наук, руководитель отдела прикладной лингвистики Национального научно-практического центра «Тіл-Қазына» имени Ш. Шаяхметова, Астана, Казахстан.

Omarova Sofiya Kazhiakbarovna – Candidate of Philological Sciences, Head of the Department of Applied Linguistics of the Sh.Shayakhmetov National Scientific and Practical Center «Тіл-Қазына», Astana, Kazakhstan.

Кадирхан Алмажан Кадирханқызы – гуманитарлық ғылымдар магистрі, Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы Қолданбалы лингвистика бөлімінің аға ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан.

Кадирхан Алмажан Кадирхановна – магистр гуманитарных наук, старший научный сотрудник отдела прикладной лингвистики Национального научно-практического центра «Тіл-Қазына» имени Ш. Шаяхметова, Астана, Казахстан.

Kadirkhan Almazhan Kadirkhanovna – Master of Humanities, researcher Sh.Shayakhmetov National Scientific and Practical Center «Тіл-Қазына», Astana, Kazakhstan.

ГРНТИ 17.82.31

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2025-2.10>

С.В. АНАНЬЕВА¹

Ж.Б. ИБРАЕВА²

*А.Т. ЖУМСАКБАЕВ³

Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан
Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
(e-mail: svananyeva@gmail.com¹, igb1006@mail.ru², aman.zhumsakbaev91@mail.ru³)

ДИНАМИЧЕСКИЕ И СТАТИЧЕСКИЕ МОТИВЫ В ПОВЕСТВОВАТЕЛЬНОЙ СТРУКТУРЕ РОМАНА ИЛЬЯСА ЕСЕНБЕРЛИНА «ВЛЮБЛЕННЫЕ»

Аннотация. В данной статье рассматривается актуальная для современного литературоведения тема, касающаяся теории и классификации мотивов, процедуры мотивного анализа в прозаическом тексте. Следует подчеркнуть, что мотивы представляют собой фундаментальный элемент в повествовательной структуре текста, и их использование для анализа и интерпретации весьма показательно. Мотивы как повторяющиеся элементы в произведении наделяют его смыслом и отражают центральные темы и идеи произведения. Новизна данного исследования заключается в проведении мотивного анализа художественной прозы Ильаса Есенберлина, его романа «Влюбленные». В статье сделан обзор научной литературы по теории мотива в современном литературоведении, приведены классификации мотива, сделанные рядом ученых. В практической части работы определены особенности функционирования мотивов в тексте, их связи с сюжетом, композицией и способами художественной выразительности. В статье выявлена способность мотивов дополнять друг друга, взаимодействовать в тексте и создавать общее сематическое поле. В романе Ильаса Есенберлина определены центральные идеи, ключевые темы и ценности, важные для автора. Анализ и интерпретация мотивов позволили выявить скрытые смыслы, подтекст произведения. *Практическая ценность* статьи обусловлена возможностью использования материалов на дисциплинах, изучающих вопросы теории мотива, мотивного анализа художественного текста, истории казахской литературы XX века и др.

Ключевые слова: действующее лицо, мотив, актант, композиция, роман, сюжет, действие, повествование.

Введение. Изучение мотивов – это работа, позволяющая проникнуть в тайны авторского замысла и воспринять произведение во всей его полноте. Указывая на *актуальность* данной статьи, подчеркнем, что мотивный анализ художественного произведения позволяет выявить главные, ключевые вопросы произведения, выйти на тематику и проблематику, понять подтекст и скрытый смысл произведения. Именно анализ мотивов раскрывает символический смысл тех или иных событий и действий, их концептуальное содержание и идейную значимость.

Цель нашей работы – произвести мотивный анализ романа Ильяса Есенберлина «Влюбленные», определить динамические и статические мотивы в повествовательной структуре.

Предметом исследования стали динамические и статические мотивы в романе Ильяса Есенберлина «Влюбленные».

Объект - повествовательная структура романа «Влюбленные» И. Есенберлина.

Новизна данного исследования заключается в том, что впервые была предпринята попытка мотивного анализа, выявления динамических и статических мотивов в романе Ильяса Есенберлина «Влюбленные».

Возможность использования данных статьи в практике преподавания литературоведческих дисциплин, на спецкурсах и семинарах, изучающих вопросы теории литературы (теория мотива) и историю литературы (творчество И. Есенберлина, современная казахская литература XX века) подтверждает ее *практическую значимость*.

Теоретическая значимость исследования состоит в разработке теории мотива и его общих свойств в повествовательной структуре романа.

Методика и методы исследования. В ходе выполненной работы были использованы общенаучные и частнонаучные методы исследования. Так, в подготовке обзора научной литературы были использованы метод научной абстракции, систематизации и обобщения.

Основным методом в исследовании темы стал мотивный анализ романа Есенберлина. *Интерпретационный метод* позволил рассмотреть внутреннее содержание художественного произведения Есенберлина. *Метод художественной герменевтики* был использован для истолкования смысла романа, при его прочтении принималась во внимание определённая культурная и историческая ситуация советской действительности XX века.

Определение в тесте *мотива* помогает увидеть скрытые значения и смыслы в произведении и представляет необходимый инструмент для понимания текста.

Метод *мотивного анализа* позволил глубокое погружение в смысловую структуру романа Есенберлина, позволил увидеть не только явное содержание, но и скрытые, подтекстовые значения.

Результат мотивного анализа выходит далеко за рамки простого пересказа сюжета. Он открывает доступ к пониманию сложных взаимосвязей между элементами текста, раскрывает авторский замысел и позволяет оценить произведение с новых, неожиданных позиций.

Обсуждение и наблюдение. Настоящая работа посвящена определению и исследованию мотивов в романе Ильяса Есенберлина «Влюбленные» [1] – известного казахского писателя, чей 110-летний юбилей празднует прогрессивная общественность в 2025 году.

Мотив в литературе – это не просто повторяющийся элемент, будь то образ, ситуация, слово или фраза, но и мощный инструмент, придающий произведению глубину и многослойность смысла, выходящую далеко за рамки поверхностного сюжета. Он выполняет функцию символического ключа, раскрывающего скрытые подтексты и углубляющего понимание центральных тем. По сути, мотивы – это кирпичики, из которых строится смысловая архитектура текста. Они не просто украшают повествование, а являются его неотъемлемой частью, формируя его эмоциональную и идейную канву.

Касаясь истории вопроса, следует отметить, что как самостоятельный объект литературного анализа мотив изучался в исследованиях фольклористов XIX века, а затем уже в трудах А.Н. Веселовского [2], известного своими работами по исторической поэтике. Он провел колоссальную работу по систематизации мотивов в устном народном творчестве.

Подчеркнем, что его подход был структурно-семантическим – он анализировал мотивы с точки зрения их внутренней структуры и смыслового значения. Веселовский показывал, как кажущиеся незначительными детали могут нести глубокий символизм.

Важно отметить, что появление схожих мотивов в разных литературных произведениях не обязательно указывает на заимствование или влияние. Это может быть результатом архетипического мышления, общих для всех людей психологических стереотипов и универсальных жизненных опытов. Например, мотив «путешествия» или мотив «преодоления препятствий» – это вечные темы, которые присутствуют в литературе всех эпох и народов. Однако в каждом конкретном произведении они обретают свое уникальное звучание и символическое наполнение, в зависимости от авторского замысла и контекста произведения.

Современные литературоведческие исследования значительно расширили понимание мотивов, включая в анализ более широкий спектр элементов: темы, сюжетные линии, композиционные приемы, языковые средства. Выявление и анализ мотивов включены во многие методы литературоведческого анализа, в том числе архетипический анализ Юнга, структурализм, постструктурализм и другие.

Мотив как литературоведческая категория и как «феномен поэтики повествования» [3] всегда вызывал интерес со стороны ученых-филологов. Наряду с А.Н. Веселовским, активное участие в разработке этого понятия приняли участие В.Я. Пропп, Б.И. Ярхо, В.Б. Томашевский, Б.В. Шкловский, где была дана трактовка мотива с разных позиций: семантической, морфологической, дихотомической и др.

Интерес представляет работа Б.В. Томашевского, в которой он выводит классификацию мотивов. Так, он выделяет *связанные и свободные* мотивы, исходя из их роли в сюжете [4]. Пересказывая историю, легко определить, что можно опустить. Связанные мотивы являются основными и не могут быть исключены, в то время как свободные мотивы могут быть удалены без нарушения хода событий. «Мотивы неисключаемые называются связанными; мотивы, которые можно устранять, не нарушая цельности причинно-временного хода событий, являются свободными» [4,121].

Кроме того, Томашевский классифицировал мотивы на *динамические* (изменяющие ситуацию) и *статические* (не изменяющие ситуацию) в зависимости от их влияния на движение повествования. *Статические мотивы* часто служат «прерывающими» элементами в композиции произведения.

Подчеркнем, по Томашевскому, мотивы могут быть одновременно и динамическими/ статическими и связанными/ свободными, при этом автор поясняет: «Свободные мотивы обыкновенно бывают статическими, но не всякий статический мотив является свободным» [4, 122].

Следует отметить, что Томашевский, кроме этого, выделил мотивы ситуации, характеристики и неизбежных действий в рамках повествования. Для произведений малой формы он ввел понятие «мотивы обрамления», которые напрямую связаны с тем, как рассказчик преподносит историю. Эти обрамляющие мотивы включают в себя описание повода к рассказу или обстановки, в которой автор встретил сказку.

Вопросам теории мотива в современной науке уделяется большое внимание, это новое направление в литературоведении, оно фокусируется на мотивах и символах при анализе художественных текстов. Мотивы - ключевые элементы, которые служат основой для интерпретации текстов и анализа. Именно они являются важнейшими компонентами, позволяющими понять закономерности анализируемого произведения.

По теории мотива нами рассмотрен один из трудов зарубежных ученых последних лет, касающийся архетипов и мотивов в фольклоре и литературе, это работа Jane Garry [5].

Приступая к анализу художественного текста, отметим, что именно *мотивы* являются ключом к пониманию глубокого смысла литературного произведения. Их изучение позволяет не только разобраться в сюжете и характерах, но и проникнуть в тайны авторского замысла, понять его идейные намерения и эстетические принципы. Анализ мотивов – это не только академическое упражнение, но и способ более глубокого и полного восприятия литературы. Это ключ к разгадке зашифрованных сообщений художественного текста, позволяющий увидеть за поверхностью сюжета многослойную картину смыслов и символов.

В работе мы будем использовать термин, введенный В. Силантьевым, – актант, процитируем: «...Под мотивным актантом мы понимаем потенциальное, заложенное в семантической структуре мотива *действующее лицо*, взятое, естественно, еще вне рамок оппозиции фабулы и сюжета» [3, 128].

Результаты. Исследуя произведение Ильяса Есенберлина с позиций заданной темы, прежде всего, отметим, что мотивный анализ помогает глубже понять идейное содержание произведения, раскрыть смыслы, которые не лежат на поверхности.

Роман И.Есенберлина «Влюбленные» отражает жизнь советского человека в послевоенные годы, когда писателю хотелось говорить о вечных ценностях, раскрывающих мировоззренческие основы, о жизненно важном смысле человеческого выбора, предполагающего различные нравственные коллизии, об умении чувствовать и понимать, любить и прощать.

Само название романа предопределяет его содержание, и действительно, речь в произведении идет о любви, но ведь, говоря словами К. Паустовского – «у любви тысячи аспектов, и в каждом из них – свой свет, своя печаль, свое счастье и свое благоухание».

В последнее время в литературоведении уделяется большое значение художественным символам, название романа, безусловно, символично: любовь как категория счастья, смысла жизни, как необходимая составляющая гармоничных отношений и шире – идеального мира. Мы понимаем, что для Есенберлина общечеловеческая проблема счастья является плодотворной, всеобъемлющей не сама по себе, а как возможность проявить глубокое знание жизни, свежесть поэтического восприятия мира и его жизнеутверждающего пафоса: все даруется любовью, постигается через нее как высший критерий человеческого.

Сюжет данного романа довольно прост и незамысловат, как верхушка айсберга, глыба и мощь которого скрыта от постороннего взгляда. Молодой человек отправляется в Москву, успешно поступает и заканчивает Высшее художественное училище, затем выдает замуж сестру за неприятного ему типа – Абылкаса, работает в своей мастерской, в его жизни появляется сначала одна возлюбленная – Улбосын, затем другая – Аяужан. Этим и заканчивается роман, но это кажущаяся на первый взгляд простота.

Повествование начинается от первого лица, главного героя Жантаса, и важным показателем является использование автором формы настоящего времени, что позволяет, на наш взгляд, указать на значимость и важность поднимаемых тем: настоящее-невременное/ постоянное/ протяженное.

Говоря о роли и значении мотива в повествовательной структуре художественного текста, заметим, что «временной фактор является фундаментальным в повествовательных текстах» [6, 498].

Череду мотивов, которые мы определили в романе Есенберлина, можно продолжать бесконечно, настолько высока важность поднятых автором проблем: мотив жизни, смерти, долга, подвига, веры, безверия, преданности, предательства, раскаяния, надежды и т.п. Мы будем исходить из того, насколько тот или иной мотив значим в сюжете (есть главные или второстепенные мотивы) и выделять наиболее важные из них.

Можно сделать предположение, что *мотив времени* является центральным, ключевым, именно с ним связаны все обозначенные в романе мотивы. Вспомним, как быстро многие трагические для главного героя события проносятся перед нами. Первые строки – о смерти отца на войне, потом уход матери, которую унесла неизвестная болезнь, затем известие о смерти бабушки Кара Кемпир. Именно способность автора сжимать художественное время или, наоборот, растягивать его, позволяет реципиенту или проноситься на скорости, не делая на них акцент, или погружаться в эпическую широту, растворяясь в них. Таким образом, возникающие с этими событиями *мотивы смерти, утраты, одиночества и безысходности* не успевают захватить сознание читателя с первых страниц романа и перестроить на пессимистическое восприятие.

Мы знаем, что в утверждениях одного из ведущих ученых-литературоведов, Б.М. Гаспарова [7], отмечено, что мотив не просто средство развития сюжета, он является

основой повествования. Поэтому, чтобы понять глубинное значение мотива, следует рассматривать его в контексте художественного произведения. Ученый подчеркивал, что мотивы играют важную роль в построении единой сюжетной линии произведения, они не только усиливают обозначенные темы, но и вводят новые понятия, двигающие сюжет вперед.

И. Есенберлин мастерски раскрыл естественные циклы человеческой жизни, исследуя природу смерти, ее неизбежности. Данный мотив наводит нас на мысли о принятии таких драматических событий как части закономерного процесса. Возникающий *мотив смерти* подчеркивает хрупкость и непостоянство жизни, и раскрывается он через *мотив времени*. Для автора важна прочная связь между людьми, поколениями, сменяющимися друг друга и утверждающими связь времен.

Можно сделать следующее предположение, что *мотив встречи* также является ведущим. Его значимость определяется следующим факторами: это своеобразный контрапункт, где скрещиваются судьбы людей; столкновение мнений, взглядов, принципов позволяют глубже погрузиться в ту или иную атмосферу разных жизненных обстоятельств, событий, ситуаций, происшествий, благодаря которым отыскиваются бесценные мысли. Мы уверены, что и *мотив встречи* позволяет параллельно коснуться других мотивов (к месту будет вспомнить мнение Скафтымова о связанности мотивов в произведении), это способ, это мост, это ключ, ведущий к разгадке смысла других мотивов произведения. Именно когда различные мотивы сходятся в сюжете, можно говорить о последовательности и глубинных причинах изображаемых событий.

В разряд *динамических мотивов* в первую очередь входит *мотив встречи* как катализатор последующих действий. Именно *мотив встречи* меняет ситуацию, ценности, ведет к эволюции героев.

Жантас, обозначим его как актант № 1, через встречи с другими героями-актантами, раскрывает глубинное содержание произведения и его смысловую нагрузку. Через *мотив встречи* раскрывается содержание других мотивов, ведущих к осмыслению идейных и философских концепций, представленных в произведении.

Через описание свадьбы сестры Жантаса, место празднования и возможности новых знакомств, во всей полноте раскрывается *мотив встречи*, судьбоносные повороты в жизни героев: актант 1 – Жантас, актант 2 – Шерубай, актант 3 – Улбосын. Через данный *мотив встречи* раскрывается любовная коллизия романа: Жантас – Улбосын – Шерубай. Автор связывает двух людей с Улбосын. Жантас и Шерубай, ветреная молодость и мудрая зрелость, жажда открытий и «время собирания камней», таким противопоставлением пользуется автор, раскрывая через эти отношения все многообразие жизни, ее многоликих проявлений, неоднозначных оценок. Именно через отношения этих трех актантов раскрываются *мотивы любви и влюбленности*. Эти мотивы позволяют глубже понять развитие персонажей, раскрыть их внутренний мир, проследить эволюцию их характеров и мотивации действий. Эти образы, повторяющиеся на протяжении всего произведения, часто являются ключом к пониманию центральной идеи. Для Есенберлина было важным обозначить конфликты нравственного происхождения, локальным, наблюдающимся на содержательном уровне через противоборство персонажей, которые разрешаются при помощи их же действий.

Актант № 4 – Аяужан – девушка, вобравшая в себя все лучшие качества девушек советской эпохи, когда альтруизм, вера в идеалы, активное участие в преобразованиях страны были обязательны для положительного героя. Есенберлин расширяет этот образ, показывая ее как женщину, способную не только на героические поступки, но и на любовь, через нее раскрываются прекрасные качества истинно любящей женщины. С актантом № 4, как с центральным персонажем, связан ряд мотивов: любви, верности, героизма, выбора, долга.

Мысль автора о человеческих возможностях раскрывается через *мотив выбора*, *мотив долга*. Мотив долга можно отнести к *статическим мотивам*, это постоянная нравственная

категория: как бы ни менялись обстоятельства – долг воспринимается как неизменная, непоколебимая нравственная установка. Мотив *выбора* – динамический, так как именно выбор, сделанный героем, меняет ситуации, и зачастую они непросты, жизненны, правдивы. И не всегда положительные герои делают правильный выбор, но их выбор не приходит в разногласие с их сердцем, с их нравственными устремлениями, в этом – особенность миропонимания и мироощущения автора. Данные мотивы неоднократно повторяются через ситуации, в которые попадают герои романа Аяужан, Жантас и др.

Так, например, выглядит один из многочисленных диалогов Жантаса с совестью:

«Но в вагоне совесть моя заартачилась что-то, стала по сердцу скрести когтями. Я как мог, начал ее утихомиривать».

«Это же предательство, – заворчала она. – И нет ничего подлее, чем предать больного человека...»

«Но какое это имеет ко мне отношение? И если на то пошло, я еще никого не предал...»

«Значит, можно любить жену и не очень сопротивляться соблазнам?...» [1, 168]

Тем не менее, Ильяс Есенберлин полон оптимизма, говоря словами Жантаса о правильности выбранного пути: «Мне стало легче, будто я на ощупь сделал важный выбор. Такое, вероятно, испытываешь на перепутье. Перед тобой веером раскрыты дороги, и тебе не известно, куда они идут. А путь назад заказан, потому что жизнь не оборачивается вспять. И вот ты выбрал одну из них и ступил первый шаг, за ним второй, и в тебе возникает уверенность, что сделан, пожалуй, самый лучший выбор. Еще не известно, куда ведет он, но он самый верный, этот путь» [1, 173].

Данные мотивы выбора и долга напрямую связаны с мотивом *подвига*.

Подвиг, по мнению автора, всегда может совершить настоящий человек, в какое бы время он ни жил и каким бы «прозаичным» делом ни занимался. В трудовых буднях нелегко различить героизм, но сознание ответственности за свой труд, за успехи производства, за судьбу товарищей рождает готовность к подвигу, проявляющуюся в решительные моменты жизни. Это одна из важных мыслей, которые проходят красной нитью через весь роман.

Именно с образом Аяужан связаны мотивы *любви* и *подвига*: она пожертвовала своей собственной жизнью во имя спасения многих других – детских жизней (вспомним случай с краном, который во время шквального ветра мог бы упасть на школу, где находились дети). Есенберлин доказывает, что подвиг – это итог всей жизни человека, что к подвигу готов только тот, кто никогда не отступает от нравственного долга.

Героиня романа сознательно идет на риск, связанный с угрозой жизни, и лишь случайно остается живой. Еще один подвиг, совершенный ею, – это победа над своей болезнью, приковавшей ее к постели, над своей немощью, над беспомощностью парализованного человека, но человека, сохранившего вопреки всему любовь к жизни, к людям, к своему делу, которое выполняют за него другие люди, оптимизм и желание жить и радоваться. Мы наблюдаем, как *мотив долга* перерастает в *мотив выбора* и выливается в *мотив жизни*, который утверждает оптимистический пафос романа, то есть налицо имеющий место синкретизм, сочетание и смешение разнородных мотивов.

Следует отметить, что *мотив подвига*, по Есенберлину, не всегда носит героический характер, столь свойственный литературе советского периода, он расширяется и наполняется новым содержанием. Так, например, подвиг Жантаса – это победа над собой, над эгоизмом, кроющимся в каждом из нас, это победа Человека в человеке, когда собственная жизнь, желания, радости – все жертвуется ради другого, это самопожертвование во имя любви, когда радость другого становится твоей радостью, счастье другого – твоим счастьем. Наивность и мудрость, радостное изумление перед богатством человеческой природы и напряженная интеллектуальная работа, упоение жизнью, глубокое понимание поэзии природы, привязанность к своему народу, высокая гуманность – таким предстает перед нами герой книги, утверждая авторское понимание важности «человеческого» в человеке.

Особое место занимает *статический* мотив *совершенства/ красоты/ прекрасного*, он переплетается с мотивом *творчества*. Удивительным образом раскрывается понимание автором красоты как постоянной категории прекрасного. Именно через образ Улбосын, актанта № 3, раскрывается вдохновляющая сила красоты: «в этой женщине целый мир, и он ждет своего художника» [1, 35]. Этим художником становится Жантас. «Личные шедевры человека, велик он или мал, создаются легко и без мук, в атмосфере вдохновенного праздника. Подобное творилось и со мной, когда я рубил и обтесывал мрамор, воссоздавая образ Улбосын. И эта скульптура – лучшее из того, что вышло до сих пор из моих рук. Скульптура закончена, и я чувствую, что вложил в нее не только свое умение, но и часть души» [1, 59].

Нужно заметить, что для творческой манеры писателя не свойственно преувеличение, но наблюдая за положительными героями, действительно, не находишь серьезных промахов и недостатков – они почти идеальны. Вот какой предстает героиня в глазах Жантаса: «Ее тонкое гибкое тело угадывалось даже сквозь свободную выцветшую спецовку. В Аяужан не было ничего лишнего, как в молодой березке. Я невольно загляделся на грацию ее движений как скульптор» [1, 83].

Невольно напрашивается обращение к труду М.М. Бахтина, где говорится о теле «другого человека»: «Внешнее тело объединено и оформлено познавательными, этическими и эстетическими категориями, совокупностью внешних зрительных и осязательных моментов, являющихся в нем пластическими и живописными ценностями. Мои эмоционально-волевые реакции на внешнее тело другого непосредственны, и только по отношению другого непосредственно переживается мною *красота* человеческого тела, то есть оно начинает жить для меня в совершенно ином ценностном плане, недоступном внутреннему самоощущению и фрагментарному внешнему видению» [8, 47].

Благодаря осмыслению данного мотива мы понимаем, что внешняя *красота* воплощает *ценностно-эстетическую категорию*, но она нуждается в ее признании и формирующей деятельности. Именно Жантас как скульптор способен уловить эту пластически-живописную энергию, исходящую от Аяужан, эту законченную художественную определенность. В этой героине настолько слиты чувства к близкому человеку с любовью ко всему сущему! Безоглядное увлечение красотой жизни, воплощением которой становится для Жантаса сначала Улбосын – актант № 3, а затем – Аяужан – актант № 4, становится для читателей особо волнующим, это открытое, вызванное глубоким чувством право на любовь и счастье не может оставить кого-то равнодушным.

Через мотив *совершенства/ красоты/ прекрасного* автор подводит нас к мысли об идеальности своей героини, он намеренно ведет нас через описание внешности, используя бытовые, опрощающие детали – «бывалую», «выцветшую спецовку» кистинной физической красоте, которой обладает Аяужан, и мы не можем не поверить восхищению скульптора. Эта внешняя красота понимается нами как продолжение красоты внутренней. «О, ты не знаешь, какая я сильная», – говорит она, поднимаясь на кран, и видя внизу «прекрасную бездну», спрашивает: «Здорово, правда?» При этом произносила она, «блестя глазами и гордясь, точно этот мир был ее личным достоянием» [1, 85].

Именно любовь понимается нами как великое украшение жизни, ведь именно любовь открывает в человеке такие богатства, о которых он и не подозревает, потому что силу этого чувства трудно переоценить – это самое благородное, возвышенное чувство. И эта идея автора находит свое выражение через мотивы встречи, выбора, красоты и жизни.

За видимой простотой художественного полотна романа кроются сложные перипетии судеб главных героев, их постижение истинного смысла человеческой жизни, освещенной искренним чувством любви, их осознание страшной, невозможной утраты – смерти, когда невозможно что-либо изменить или исправить. По-новому, в финале романа, звучит мотив *смерти* (уход Улбосын), в отличие от печальных событий в начале произведения, упомянутых автором, здесь наблюдается философское осмысление утраты, в котором нет логической закономерности. И этот мотив наполняется совершенно иным смыслом,

Есенберлин повышает художественную силу произведения: перед уходом героиня, осознавшая свободу, счастье и сущность любви, в моральном отношении очищается, становится выше. В этом, по Есенберлину, главное назначение любви. Вспомним, из философии В. Соловьева любовь есть действительное оправдание и «спасение индивидуальности через жертву эгоизма», то есть шаг к альтруистическим устремлениям, без которых не мыслим Человек [9].

Мы знаем, что мотив служит проявлением индивидуальности героя, раскрытием особенностей его личности (и даже имя зачастую имеет важный смысл!). Метафорическая сущность героя разворачивается в мотив, который далее формирует действие. Подтверждением служит исследование Фрейденберга («Поэтика сюжета и жанра») [10], где он пишет, что «разговор о характере по сути требует разговора о мотивах, которые обретают в нем устойчивость; полная структура характера – это структура сюжетных мотивов» [10].

Обрисовывая характеры, Есенберлин утверждает, что в *человеческой природе* есть все – доброе и злое, низкое и высокое, ничтожное и великое; и, тем не менее, если говорить о нравственности человека, сама по себе еще натура человека ничего не решает.

Заключение. Мы можем отметить, национальная литература, представленная творчеством Есенберлина, опираясь на великий опыт мировой литературы, достигает высокой художественной зрелости, его произведение интересно своей композицией, стилем повествования.

Подытожим, изучение мотивов способствует более глубокому ощущению красоты и эмоционального воздействия произведения. Анализ мотивов помогает выявить художественные приемы, которые Есенберлин использовал для достижения определенного эмоционального воздействия на читателя.

Особое внимание следует уделить контексту появления мотивов. Один и тот же мотив может иметь разные значения в разных частях произведения, в нашем случае смерть Кара Кемпир и Улбосын. Одна смерть символизирует закономерный процесс жизни, вторая – обретение свободы и покоя.

В статье сделан обзор научной литературы ведущих теоретиков литературоведения по ряду ключевых вопросов, что позволило выдержать принцип научности и системного подхода к исследованию.

В практической части исследования определены основные *мотивы* произведения Есенберлина – духовные искания героев, воспитание чувства ответственности и нравственного долга, обогащение их сознания жизненной философией. Выявлены повторяющиеся мотивы – ключевые темы, образы, символы, которые позволили систематизировать и обобщить информацию по мотивам. Определены динамические и статические мотивы в романе.

Таким образом, цель, поставленная нами, реализована: произведен мотивный анализ романа Ильаса Есенберлина «Влюбленные», определены динамические и статические мотивы в повествовательной структуре произведения.

Мотивный анализ позволил нам почувствовать глубину художественного произведения, переосмыслить значимость ключевых повторяющихся моментов, понять замысел Ильаса Есенберлина путем глубокого погружения и интерпретации художественного текста.

Литература

1. Есенберлин И. Влюбленные. – Алматы: Кочевники, 2002. – 216 с.
2. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – Ленинград: Художественная литература, 1940. – 406 с.
3. Силантьев И.В. Поэтика мотива / Отв. ред. Е. К. Ромодановская. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 296 с.

4. Томашевский Б.В. Теория литературы. Поэтика: Учеб. Пособие / Вступ. статья Н.Д. Тмарченко; Комм. С.Н. Бройтмана при участии Н.Д. Тмарченко. – М.: Аспект Пресс, 1999. – 334 с.
5. Garry Jane. Archetypes and Motifs in Folklore and Literature: A Handbook. – Great Britain: Routledge, 2017. – 552 p.
6. Чуканина Д.Б. Структурно-содержательная характеристика повествовательного текста / Чуканина Д.Б. Текст: непосредственный // Молодой ученый. – 2020. – № 46 (336). – С. 498-500.
7. Гаспаров Б.М. Литературные лейтмотивы: Очерки русской литературы XX в. – М.: восточная литература, 1994. – 397 с.
8. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – 424 с.
9. Соловьев В.С. Смысл любви: Избранные произведения. – М.: Современник, 1991. – 524 с.
10. Фрейденберг О.М. Поэтика сюжета и жанра / О.М. Фрейденберг; Подгот. текста и общ. ред. Н.В. Брагинской. – М.: Лабиринт, 1997. – 448 с.

С.В. АНАНЬЕВА

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан

Ж.Б. ИБРАЕВА

Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

А.Т. ЖУМСАКБАЕВ

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

ИЛІАС ЕСЕНБЕРЛИННІҢ «ҒАШЫҚТАР» РОМАНЫНЫҢ ӘНГІМЕТТІК ҚҰРЫЛЫМЫНДАҒЫ ДИНАМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ СТАТИКАЛЫҚ МОТИВТЕР

Аңдатпа. Бұл мақалада қазіргі әдебиеттану үшін прозалық мәтіндегі мотивтердің теориясы мен жіктелуіне, мотивтік талдау процедурасына қатысты өзекті тақырып қарастырылады. Мотивтер мәтіннің баяндау құрылымындағы негізгі элемент екенін және оларды талдау мен түсіндіру үшін қолдану өте айқын екенін атап өткен жөн. Шығармадағы қайталанатын элементтер ретінде мотивтер оған мән береді және шығарманың орталық тақырыптары мен идеяларын көрсетеді. Бұл зерттеудің жаңалығы-Илияс Есенберлиннің көркем прозасына, оның «Ғашықтар» романына мотивтік талдау жүргізу. Мақалада қазіргі әдебиеттанудағы мотив теориясы туралы ғылыми әдебиеттерге шолу жасалады, бірқатар ғалымдар жасаған мотивтердің жіктелуі келтірілген. Жұмыстың практикалық бөлігінде мәтіндегі мотивтердің жұмыс істеу ерекшеліктері, олардың сюжетпен, композициямен және көркемдік экспрессивтілік әдістерімен байланысы анықталған.

Мақалада мотивтердің бір-бірін толықтыруға, мәтінде өзара әрекеттесуге және жалпы семантикалық өріс құруға қабілеттілігі анықталды. Илияс Есенберлиннің романында автор үшін маңызды орталық идеялар, негізгі тақырыптар мен құндылықтар анықталған. Мотивтерді талдау және түсіндіру жұмыстың жасырын мағыналарын, субтекстің анықтауға мүмкіндік берді. Мақаланың практикалық құндылығы мотив теориясы, көркем мәтінді мотивтік талдау, XX ғасырдағы қазақ әдебиетінің тарихы және т. б. мәселелерін зерттейтін пәндерде материалдарды пайдалану мүмкіндігіне байланысты.

Түйін сөздер: актер, мотив, актант, композиция, роман, сюжет, әрекет, баяндау.

S.V. ANANYEVA

M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan

Zh.B. IBRAYEVA

Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

A.T. ZHUMSAKBAYEV

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

DYNAMIC AND STATIC MOTIVES IN THE NARRATIVE STRUCTURE OF ILYAS ESENBERLIN'S NOVEL «LOVERS»

Annotation. This article examines a topic relevant to contemporary literary studies, focusing on the theory and classification of motifs as well as the procedure of motif analysis in prose texts. It is essential to emphasize that motifs serve as a fundamental element in the narrative structure of a text, making their use in analysis and interpretation highly indicative. As recurring elements within a literary work, motifs endow it with meaning and reflect its central themes and ideas. The novelty of this research lies in the motif analysis of Ilyas Yesenberlin's artistic prose, specifically his novel "The Lovers". The article provides an overview of scholarly literature on motif theory in modern literary studies and presents classifications of motifs proposed by various researchers. In the practical section, the study identifies the specific functions of motifs within the text, their connections with the plot, composition, and artistic expressive means. The research highlights how motifs complement and interact with one another within the text, forming a unified semantic field. The analysis of Ilyas Yesenberlin's novel reveals its central ideas, key themes, and values significant to the author. Through motif analysis and interpretation, the study uncovers hidden meanings and subtext within the work. The practical significance of the article lies in its potential application in disciplines dealing with motif theory, motif analysis of literary texts, the history of 20th-century Kazakh literature, and related fields.

Keywords: character, motif, actant, composition, novel, plot, action, narration.

References

1. Esenberlin İ. Vlūblennye. – Almaty: Kochevniki, 2002. – 216 s.
2. Veselovski A.N. İstoricheskaia poetika. – Leningrad: Hudojstvennaia literatura, 1940. – 406 s.
3. Silantev İ.V. Poetika motiva / Otv. red. E.K. Romodanovskaia. – M.: İazyki slavяnskoï kŭltury, 2004. – 296 s.
4. Tomaşevski B.V. Teoria literatury. Poetika: Ucheb. Posobie / Vstup. stătä N.D. Tamarchenko; Komm. S.N. Broitmana pri uchastii N.D. Tamarchenko. – M.: Aspekt Pres, 1999. – 334 s.
5. Garry Jane. Archetypes and Motifs in Folklore and Literature: A Handbook. – Great Britain: Routledge, 2017. – 552 p.
6. Chukanina D.B. Strukturno-soderjatelnaia harakteristika povestvovatel'nogo teksta / Chukanina D.B. Tekst: neposredstvennyi // Molodoi uchenyi. – 2020. – № 46 (336). – S. 498-500.
7. Gasparov B.M. Literaturnye leitmotivy: Ocherki ruskoï literatury HH v. – M.: vostochnaia literatura, 1994. – 397 s.
8. Bahtin M.M. Estetika slovesnogo tvorchestva. – M.: İskustvo, 1979. – 424 s.
9. Solovev V.S. Smysl lŭbvi: İzbrannye proizvedenia. – M.: Sovremennik, 1991. – 524 s.
10. Freidenberg O.M. Poetika süjeta i janra / O.M. Freinberg; Podgot. teksta i obş. red. N.V. Braginskoi. – M.: Labirint, 1997. – 448 s.

Авторлар туралы мәлімет:

Ананьева Светлана Викторовна – филология ғылымдарының кандидаты, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қаумдастырылған профессоры, Алматы, Қазақстан.

Ананьева Светлана Викторовна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Института литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан.

Ananyeva Svetlana Viktorovna – candidate of philological sciences, Associate Professor, M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan.

Ибраева Жанарка Бақыбайқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің қаумдастырылған профессоры, Алматы, Қазақстан.

Ибраева Жанарка Бакибаевна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Казахского национального педагогического университета имени Абая, Алматы, Казахстан.

Ibrayeva Zhanarka Bakibaevna – candidate of philological sciences, Associate Professor Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Жумсакбаев Аман Турсунгазыевич – философия докторы (PhD), Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің аға оқытушысы, Астана, Қазақстан.

Жумсакбаев Аман Турсунгазыевич – доктор философии (PhD), старший преподаватель Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Zhumsakbayev Aman Tursungazyevich – Doctor of PhD, senior lecturer, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

*М.С. ЖӨЛЕЛОВА¹
М. АРСЛАН²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан¹Памуккале университеті, Денизли, Түркия²(e-mail: miko.tb@mail.ru¹, marslan@pau.edu.tr²)

**ҚАЛҚАМАН САРИН ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ АУЫЛҒА САҒЫНЫШ:
ПОЭЗИЯДАҒЫ КӨРКЕМДІК ӨРНЕКТЕР («АРҚАТТАҒЫ БІЗДІҢ ҮЙ»
ӨЛЕҢІНІҢ НЕГІЗІНДЕ)**

Аңдатпа. Мақала Қалқаман Сарин поэзиясындағы ауылға деген сағыныштың көркемдік бейнесін талдауға арналған. Ақынның «Арқаттағы біздің үй» өлеңі негізіндегі ауыл өміріне деген сағынышы, балалық шақтың жылы естеліктері, туған жерге деген сүйіспеншілік лирикалық тәсілдер арқылы ашылады. Өлеңдегі поэтикалық тіл, бейнелеу құралдары мен символдар ұлттық болмысты тереңінен тануға жол сілтейді.

Зерттеу барысында салыстырмалы-тарихи әдістер қолданылып, ауыл тақырыбының қазіргі қазақ лирикасындағы көріністері негізінде талдау жасалды. Ауыл тақырыбы отбасы құндылықтары мен ұлттық рухтың негізі ретінде сипатталып, ақын шығармашылығынан нақты мысалдар келтірілді.

Мақалада Қалқаман Сарин поэзиясының ішкі түйсігі мен сезімдік иірімдері, поэтикалық шеберлігі айқындалады. Ақын өлеңдеріндегі ауылға деген сағыныш — дәстүр мен жаңашылдықтың үйлесімді тоғысын көрсететін көркем үлгі ретінде бағаланады. Сондай-ақ, зерттеу барысында әдебиеттанушылардың пікірлері ескеріліп, ақын шығармашылығының қазіргі әдеби кеңістіктегі орны айшықты көрінеді. Поэзиясындағы ауыл адамдарының өмірі, өткенді сағыну сарыны ұлттық сана мен қазақы таныммен астасып жатыр. Ақын өлеңдерінен оқырман туған жерге деген сағынышты ғана емес, ұлттық құндылықтарға деген терең құрметті де сезінеді. Қазіргі қазақ поэзиясының рухани күшінің артуына өзіндік ықпалын тигізген Қалқаман Сарин шығармаларындағы ауыл бейнесі заманауи лирикадағы ұлттық болмысты жаңаша тану үрдісі арқылы көрініс табады.

Түйін сөздер: Қалқаман Сарин, поэзия, ауылғы сағыныш, көркемдік тәсілдер, балалық шақ, табиғат, символика, қазақ лирикасы.

Кіріспе. «Ауыл» концептісі кез келген ұлттың танымында маңызды орын алатыны әуелбастан белгілі. Өйткені адам баласының дүние есігін ашқан, ата-бабасы ғұмыр кешкен жерінен артық мекені жоқ. Қазақ халқы үшін де «ауыл» ұғымы маңызды мәнге ие. Оны біз осыған дейін жазылған көркем туындылардан байқай аламыз. «Атамекен», «ата жұрт», «ата қоныс» ұғымдарының түп төркіні ауылмен сабақтасып жатыр. Осы аталмыш түсініктерді айқындауда зерттеушілер ұғымның мазмұнын нығайта түсетін «толықтырушы» ақын-жыраулар болғанын негіз етеді [1, 45].

Поэзия – адамның жан дүниесіне әсер ететін көркемдікке толы жанр. Поэзия арқылы адамның көңілі шаттанады, тебіренеді. «Поэзия адамның еркін тілімен берілетіндіктен, онда үн де, сурет те және байымды, айқын айтылған түсінік те болмақ» [2, 78].

Ауыл тақырыбы қазақ әдебиетінде маңызды орын алса да, барлық ауылға арналған шығармаларды жоғары дәрежеде жазылған деп біржақты бағалау ғылыми тұрғыдан негізсіз. Әдеби сын мен зерттеулер көрсеткендей, ауыл өмірін суреттейтін кейбір

поэтикалық туындыларда көркемдік тәсілдердің үстірт қолданылуы, символдардың терең мағынамен толық ашылмауы немесе мазмұнның бірсарынды болуы байқалады. Жазушы Оразбек Сәрсенбай осы ой тұрасында «Қазақ поэзиясында ауыл тақырыбын жырламаған ақын жоқтың қасы. Жоқтың қасы емес-ау, жоқ. Ол біз үшін ұлы тақырып, арналы өзек. Амал не, осындай ұлы тақырыпты көбіміз-ақ ұсақтатып барамыз. Қазір қаладан қарыс адым жерден басталатын немесе бірер сағатта-ақ салып ұрып жетіп баратын ауылды аңсап «еңірегенде етегі толатын» жылауық өлеңдердің, бара қалған жағдайда, ана төбесін бір жырлап, мына сайын бір жырлап, ақырында бар болғаны жергілікті ғана мәні бар географиялық атаулардың туристік анықтамалық кітапшасын еске түсіретін топтама жинақтардың, ел аузында айтылып жүрген асыл қазыналарымыз – аңыз-әңгімелерді ешқандай қорытусыз ұйқасқа көшіре салатын, дайындық жауапкершіліктен жұрдай тақпақ тарихшылдықтың шамадан тыс көбейіп бара жатқанын жасыра алмаймыз» [3, 274]. Дегенмен, Қазақ поэзиясында ауыл тақырыбына арналған жоғары деңгейдегі туындылар молынан кездеседі. Ауыл өмірінің шынайы бейнесін, ұлттық болмыс пен рухани құндылықтарды тереңінен суреттеген шығармалар қазақ әдебиетінің алтын қорына енген. Атап айтсақ, Ф. Оңғарсынова, Т. Медетбек, Ұ. Есдәулет, С. Нұржан, Ж. Әсербекқызы, А. Бақтыгереева сынды азулы ақындар ауыл тақырыбын жаңаша бір биік деңгейге көтерді. Д. Кәпұлы, А. Елгезек, Е. Жүніс, Қ. Сарин, Т. Толқынқызы сынды алдыңғы буын толқынның қарымды қуатты поэзиясын ары қарай жалғастырды.

Біз зерттеу мақаламызда қазіргі қазақ лирикасында ауыл тақырыбына жиі қалам тербейтін Қалқаман Сариннің «Арқаттағы біздің үй» өлеңіне назар аудардық. Ақынның тіл шеберлігі мен ұлттық мәдениетке деген құрметі оның поэзиясындағы ауыл бейнесін көркем әрі рухани тұрғыдан жоғары деңгейде жеткізуге мүмкіндік береді. Ақынның шығармасы арқылы қазақ халқының ауыл өміріне деген жанашырлығы мен рухани мұрасын сақтау ұстанымы көрініс табады.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Бұл зерттеу қазіргі қазақ өлеңдеріндегі ауыл өміріне сағыныштың көркемдік сипатын Қалқаман Сариннің «Арқаттағы біздің үй» өлеңі негізінде талдап, саралауға бағытталған.

Зерттеу әдебиеттану ғылым саласының поэтикалық талдау, мәтін талдау және көркемдік әдістерді қолданатын бағыттарына тікелей сүйенеді. Қазақ әдебиетіндегі ауыл тақырыбы структурализм, компаративистика және герменевтикалық талдау тәсілдері басшылыққа алынады. Яғни, лирикалық туындының астарлы мәнін анықтауда герменевтикалық әдіс қолданылды. Басқа да шығармалармен салыстыруда компаративистикалық әдіс назарға алынды. Сондай-ақ туындының адам жанына әсер ететін эмоцияналды жағын анықтауда психологиялық-эстетикалық әдістері қолданылды.

Талқылау мен бақылау. Қалқаман Сариннің «Арқаттағы біздің үй» атты өлеңі туған жерге, туған ауылға деген еш жасандылығы жоқ шынайы сағыныштан ерекше махаббаттан туған. Автордың ауылға деген сағынышы мен ауыл тұрмысын сипаттауы ауыл бейнесін көркем, құнды әрі мағыналы етіп бейнеледі. Ақын өлеңінде ауыл тіршілігінің сұлулығы мен адамдар арасындағы жылылық айтылады. Мысалы, «Түнді жамылып ап, түгел тылсым көшке еретін» деген тармақ арқылы автор ауылдың ерекше мүлгіген тыныштығын, табиғат пен ауылдағы адам өмірінің сөзсіз, қимылсыз үйлесімділігін көрсетеді [4, 66]. Түнмен бірге ауып жүрген тылсым табиғат бейнесі оқырманға ауыл күйінің тыныш әрі қимас келбетін жеткізеді. Қазіргі қазақ поэзиясында «Ауыл» тақырыбы көбіне ойсурет, яғни образды суреттеу арқылы көрініс табады. Бұл ойсуреттер ұлттық мақсаттың, рухани жадтың көркемдік бейнесі ретінде қалыптасқан [5, 41]. Мысалы өлеңде әке мен ананың болмысын суреттегенде «Әкең айт! – деп қорқытып, жүреді Анам жұмсақ ұрсып» тармағы қазақ ауылындағы отбасы құндылықтарының адам санасына сіңіп кеткен заңдылықтарын баяндайды [4, 66]. Бұл жолда қазақ отбасындағы ананың баласына деген ізгілікпен құрылған мейірімді қарым-қатынасы бейнеленеді. Әкенің әр қазақ отбасындағы жоғары орны да бір ауыз сөзбен түсіндіріледі. Осылайша, өлеңнің әр сөзінен ауылдағы қазақы отбасының ұлттық ерекшеліктері байқалады. Өлеңдегі «Кеш батса да жүруші едік, кешіп

бастан күйді осындай» жолдарында ауыл балаларының ойынға деген ынтасы, балалық шақтың табиғи сәттері бүкпесіз суреттеледі [4, 66]. Бұл – ауыл балаларына ғана тән, ерекше әсерлі сәттер. Ақынның «Ай көңілге нұрын сеуіп» тармағы табиғаттың адам баласына қалай әсер ете алатындығы поэтикалық түрде жеткізеді. Айдың жарығы көңілге жылу беретіндей, жүрекке тыныштық сыйлайтындай әсерде қалдырады. Бұл көрініс ауылдың табиғи келбетін ерекше етеді. «Ай көңілге нұрын сеуіп» көркемдегіш құралын әрі қарай зерделей отырып, бұл тармақтың табиғат пен адам арасындағы терең үндестікті көрсетуге бағытталғанын аңғаруға болады. Мұндағы айдың жарығы ауыл өмірінде тек физикалық күйдегі емес, эмоционалдық мағынаға ие. Ай – тыныштық символы. Автор ай жарығының адам көңіліне шуақ шаша алатынын айқындап, табиғаттың жанды жадырататын күйін сипаттайды. Бұл тұста ай ауыл тұрғындарының өміріндегі шынайы тылсым белгісі ретінде көрініс табады. «Ай» концептісі қазақ танымында жарық пен үміттің символикасы. Айдың жарығы – табиғаттан берілген үмітті, жаны жайсаң ауыл тіршілігін, ақкөңіл әрі қонақжай адамдардың жарық көңілін бейнелейді. Қазақ мифологиясында да «ай» бейнесі көбінесе өмірдің жалғастығы мен жаңаруын, тұрақты қозғалыс пен тыныштықты білдіреді. Айдың әр түн сайын аспанда қайта көрінуі – табиғаттағы циклдік заңдылықтардың символы ретінде қабылданады. Ай аспанда жарқырағанда, ол қараңғылықты сейілітіп, үміт пен жарықтың нышанына айналады. Айдың «көңілге нұр себуі» тіркесі осы мифологиялық тұрғыдан алғанда, адамға рухани қолдау көрсететін, жақсылық пен үміттің тұрақты қайнар көзі ретінде қарастырылады. Ауыл тұрғындары үшін айдың жарығы қараңғы түнде қауіп-қатерден қорғаушы күш секілді, табиғаттың мәңгілік циклдерімен бірлікке шақыратын белгі.

Қазақ өлеңдерінде ауылға деген сағыныш, ауылдағы балалық шаққа деген сағыныш табиғат құбылыстары арқылы беріледі. Біз қарастырған «ай» концептісімен қатар жүретін тағы бір табиғи құбылыстың аты – «Күн». Ай мен күн – өмір мен өлімнің, жарық пен қараңғылықтың, қозғалыс пен тыныштықтың пәлсапалық тұрғыда қарама-қарсы әрі бірін-бірі толықтыратын символдары ретінде көпшілікке таныс. Қалқаман Саринмен замандас Ақберен Елгезектің де «Екі ауыл» өлеңіндегі «Бірінде – Ай, бірінде – Күн-шаңырақ...» жолдары осы ұғымдардың өзара байланысын бейнелейді [6, 215]. Ақын Айды – тыныштықтың, өткен өмірдің белгісі, ал Күнді – тіршіліктің, жалғасып жатқан өмірдің символы ретінде сипаттайды. Қазақ лирикасында Ай мен Күннің тақырыптарға арқау болуы және қарсы мәндес ұғымдарды білдіру үшін қолданылатын тұстар кездеседі. Мысалы, Абайдың «Желсіз түнде жарық ай» өлеңінде «ай» табиғаттың тылсымға толы тыныштығын бейнелейді [7, 78]. Мағжанның «От» өлеңінде динамикалық жалындаған өмірдің бастауы ретінде «Күн» беріледі [8, 134]. Сондай-ақ Серікбол Қондыбайдың көшпелі халықтар үшін Күннің рухани танымында үлкен маңыздылығы бар екенін айтады. Күн түркі халықтарында басты құдіретті күш ретінде көрінетіндігін баяндайды [9, 67]. Бұл тұжырым Ақберен Елгезек, Қалқаман Сариннің өлеңдеріндегі тіршілік нышанымен сабақтасады.

Роза Мұқанованың «Мәңгілік бала бейне» туындысында «ай» концептісі терең символдық мәнде құрылған. Әсіресе, радиацияның ауыр зардабын тартқан Ләйләнің ішкі толқынысқа толы әлемі мен оның табиғатпен ғана байланысы арқылы бұл концепт айқын көрінеді. Айдың толықсып тұруы – Ләйләнің жан дүниесінің тереңдігі мен оның рухани ізденісінің жоғары екендігін байқатады [10, 197]. Осылайша «ай» концептісі кейіпкердің ішкі жан әлемін ашудың көркемдік құралы ретінде тақырыпқа арқау болып, оның үміті мен қайғысының символикалық үйлесімін көрсетеді.

Айды қараңғылыққа шапағат төтетін бейне ретінде сипаттау көрінісі – Қалқаман Сариннің туындысындағы үміт пен Роза Мұқанованың кейіпкерінің үзілмес арман-тілегін ұштастырады. Қалқаман Сариннің «Айдың көңілге нұрын себуі» тармағы ауылдағы қарапайым өмірдің жеңілмейтін жігерлі рухын, қиындықтарға берілместен әрдайым бір жарық нүктені іздеуі, сол арқылы өмірге деген құштарлықты ояту идеясын байқатады. Сондай-ақ, өлеңдегі лирикалық кейіпкер ауылға деген сырлы сағынышты және оның әрбір

сәтін жеткізуде маңызды орынға ие. «Біздің үйдің шамы бірақ, бәрінен де кеш сөнетін» деген жолдардағы шамның кеш сөнуі ауылдағы қара шаңырақтың ерекшелігін, оны қимастықпен еске алуын көрсетеді. Өлеңде **эмоционалды ырғақ пен қайталау** басымырақ. Сондай-ақ, кейбір тармақтарда ауылға деген сағыныш сезімі нығая түседі. Ауыл тіршілігінің бір сәтін анығырақ жеткізу үшін ақын қайталау және ырғағы бар тіркестерді шебер қолданады. Бұл оқырманға да сол ауылдың жайдары жағдайына еніп, балалық шаққа саяхат жасауға мүмкіндік береді.

Өлеңнің келесі бір бөлігінде отбасылық қарым-қатынастар мен ауыл тұрмысын сипаттау үшін қарапайым, шынайы ұғымдар қолданылады. Ақын анасы мен әкесінің қарым-қатынасын жеткізуде «Анам – момын, Әкем – қатал, Бір біріне жақын, серік» деп сипаттайды [4, 66]. Мұнда отбасындағы ананың сабырлы және мейірімді келбетін, әкенің қаталдығы арқылы отбасындағы мызғымас тәртіпті көрсету байқалады. Бұл тәсіл отбасылық құндылықтарды қалыптастырады, ауыл баласының бойындағы терең құрмет пен сүйіспеншілік сезімін бейнелейді. Ақын ананы «момын», әкені «қатал» деп сипаттай отырып, олардың баланың тәрбиесіндегі рөлін баяндайды. Бұл контраст арқылы ақын отбасындағы үндестік пен тәртіпті жеткізуге тырысады. Қалқаман Сарин осы өлең арқылы қазақ ауылына тән өмір салты мен ауылдық менталитетті көрсетеді. «Кілең ұлдар қатар-қатар, Кілем үсті жатушы едік» деген тармақ отбасылық бірліктің, туыстық жақындықтың рухани және мәдени көрсеткішін айқындайды [4, 66]. Өлеңде қолданылған синтаксистік құрылымдар, мысалы, қайталаулар мен параллель құрылымдар, өлеңнің ырғақтылығын арттырып, оқырманның назарын негізгі идеяларға аударады. Мысалы, «Кілең ұлдар қатар-қатар, Кілем үсті жатушы едік» жолдары балалық шақтың ұжымдық естеліктерін бейнелейді. Осы тармақтардан сол кезеңге де тарихи және мәдени сараптама жасай аламыз. Өлең тәуелсіздік тұсында жазылғанымен балалық шақтағы сәттерді де ерекше толғаныспен тебірене еске алады. Ауылдағы қара шаңырақтың, отбасының қонақжайлығын, кеңдігін сипаттай отырып, балалардың ортасына тән еркін өмірді ерекше толқыныспен жеткізеді. Автор қазақ ауылдарының тарихи тұрғыда қалыптасқан мәдени болмысын баян етеді. Өлеңдегі «Шілде күні. Өрт айнала, Терезеден түскен арай» жолдары жаз мезгіліндегі ауыл тіршілігін көркемдегіш құралдар көмегімен әсерлі етеді [4, 66]. «Өрт айнала» тіркесі шілде айының қапырық ыстығын білдірсе, «Терезеден түскен арай» балалық шақтағы таңғы шуақты, алаңсыз ойын күндерін еріксіз еске түсіреді. Осы тармақтар арқылы ақын ауыл табиғатының эстетикалық мәнін, ауылдың өзіне тән мінезін ашады. Табиғат бейнесі балалық шақтағы қуаныш пен сағыныш сезімдерін нығайтып, ауыл өмірінің поэтикалық символына айналады. Өлеңдегі «Оянушы ек түске қарай» немесе «Жалаң аяқ жаз өтеді» жолдары ауыл балаларын қала балаларына қарағанда еркін, табиғатқа жақын өмір сүретінін эстетикалық тұрғыда жеткізеді [4, 67]. «Жалаң аяқ жаз өтеді» – табиғаттың баланың өміріндегі орны мен маңызын көрсету үшін көркемдегіш құралдар қолданылған. Нақтырақ айтсақ, «Жалаң аяқ жаз өтеді» тармағы көркемдік тұрғыдан бірнеше бейнелеу құралдарының тоғысын көрсетеді. Біріншіден, бұл жолда **эпитет** қолданылады. Себебі, «жалаң аяқ» тіркесі балалық шақтың еркіндігі мен табиғатпен үйлесімділігін сипаттайды. Екіншіден, бұл жолда **метафора** байқалады. «Жалаң аяқ жаз» тіркесі жаз мезгілін адам бейнесінде елестетіп, оның жеңіл, еркін сипатын көрсетеді. Үшіншіден, бұл жолда **аллитерация** бар. Өйткені, «ж» дыбысының қайталануы өлеңнің дыбыстық үйлесімділігін арттырып, оқырманның назарын аударады. Жалаң аяқ жүріп, бала табиғатпен үндесіп, байланыста болады. Ол байланыс ауыл өмірінің бір бөлшегі. Автор өлеңін әлеуметтік-психологиялық тұрғыда талдап көрейік. Мұнда баланың табиғатпен тығыз байланысы, ауылдағы қарапайым тұрмыс-тіршілік арқылы қалыптасқан өмірге бейімділігі көрініс табады. Сонымен бірге, бұл шумақтарда бала болмысының еркіндігі байқалады, бұл ауылдағы тіршіліктің жайбарақат болмысын бейнелейді. Өлеңнің шумақтарында жаңа киім, мектеп сынды дүниелік қажеттіліктер туралы айтылады. «– Не киеміз? Күзде – мектеп» жолдары ауыл өмірінің материалдық жағын көрсетсе де, ақын оны тым жеңіл, ойнақы қалыпта оқырмандарға ұсынады [4, 67]. Ауылдық жерде материалдық тапшылық

жиі кездессе де, ол ешқашан ауыл баласының рухани байлығына кедергі келтірмейтінін, жүзіне мұң салмайтындығын ұғындырады. Бұл тармақтардан экзистенциалистік сипатты байқаймыз. Осы арқылы ақын материалдық құндылықтардың емес, табиғат пен отбасылық құндылықтардың өмірдегі ең басты керек қажеттілік екенін түсіндіреді. Ақынның әрбір поэтикалық деталі қарапайым ауыл өмірінің сырын аша отырып, ауыл табиғаты мен тұрмысын терең түсінуге үндейді.

Қалқаман Сариннің «Арқаттағы біздің үй» өлеңінің жалғасы ауыл өмірін, оның эстетикасын, балалық шақтың естен кетпес кезеңдерін суреттейді. Ақынның ұсақ детальдарды дәл әрі әсерлі етіп жеткізуі, табиғаттың, отбасының және ауылдық өмірдің рухани мәнін, сырын ұғындырады. Өлеңде метафоралар, символдар және басқа да көркемдегіш құралдардың жүйелі пайдалану арқылы ауыл бейнесі, оның адам өміріндегі орны айқындалады. Өлеңнің тағы бір шумағында балалық шақтың қарапайым, бірақ сонымен бірге жанға жылы, ерекше сәттері көрініс табады. Мысалы, «Ақ көйлекті (ағамдікі), Кетседағы сарғыш тартып», бұл жолда ақ көйлектің тек киім ғана емес, балалық шақтың, отбасылық қарым-қатынастың да символы екенін көруге болады [4, 67]. Ақ көйлек ауыл өмірінің бір қажетті бейнесіне айналады, оның сарғыш тартып, ескіргені де – уақыттың өтуі мен өткен шақтың сағынышын, дәстүрдің құндылығы мен туыстық байланысты бағамдайды. Осылайша, ақ көйлек тек сыртқы киім емес, баланың туған үйіне деген, отбасының қамқорлығына деген қатынастың символына айналады. Өлеңде балалық шақтың қызыққа толы сәттері, оның табиғатпен және тұрмыс-тіршілікпен байланысты кезеңдері ерекше сипатталған. «Таңсәріден, тым тымырсық, Мектеп бардық таласа ерте» деген жолдарында баланың өміріндегі бақыттың шынайы көрінісін, оның таңсәріден мектепке асыққанын, табиғат пен адамдардың үндестігін және күнделікті қарым-қатынасының табиғилығын көрсетеді. Таңғы уақыттың тымырсық болуы баланың өмірін жаңалыққа, ертеңгі күнге деген үмітпен тоғыстырады. Бұл – ауыл баласының қарапайым өмір сүру тәсілінің көрінісі. Өлеңде дыбыстық үйлесімдер арқылы эмоционалды әсер күшейтіледі. Мысалы, «Таңсәріден, тым тымырсық» жолындағы «т» дыбысының қайталануы таңғы тыныштық пен салқындықты сезіндіреді. Туындыда жоғарыда айтқанымыздай көркемдегіш құралдар өлеңнің жаңа бір тынысын ашып тұрғандай [4, 67]. «Қалтамызда – құрт, ірімшік, Арқамызда – ала сөмке» жолдары арқылы ақын ауыл баласының өмірін қарапайым әрі шынайы етіп суреттейді [4, 67]. Бұл жерде тағамның және қарапайым киімдердің, еңбек пен табыс үшін өмір сүрудің символдары ретінде қолданылғанын көруге болады. Құрт пен ірімшік ауыл тұрмысында кәдімгі өнімдер, ала сөмке – оқуға, еңбекке деген бейімділіктің символы. Сондай-ақ «Ауылдағы үй! Бақ, ырысым, Бақытым да – өзінде еді» жолдарында ауылдың мәні мен құндылығы көрсетіледі. Бұл жердегі «бақ» және «ырыс» сөздері тек материалдық байлық емес, сонымен қатар адамның ішкі жан дүниесінің байлығын, рухани қанағат сезімін білдіреді [4, 67]. Ақын ауыл өмірінің қарапайым көріністерін терең мағыналы метафоралар арқылы жеткізеді. Мысалы, «Ауылдағы үй! Бақ, ырысым» жолында үй тек физикалық кеңістік емес, сонымен қатар бақыт пен берекенің символы ретінде көрінеді. Ауылдағы қара шаңырақтың бейнесі бала үшін тұрақтылықтың, тыныштықтың, сүйіспеншіліктің символы болмақ. Өлеңде үй тек физикалық құрылыс емес, бақыт пен шаттықтың ордасы ретінде бейнеленеді. Экзистенциалистік ойлар мен уақыттың өтуі де өлеңде өзіндік астармен беріледі. *Бар байлығым сенде менің, Өтсе дағы уақыт сырғып*» жолдары уақыттың өтуі мен өткінші өмірдің мағынасына пәлсапалық көзқарас ұсынады [4, 67]. Ауылдың қарапайым өмірі мен оның адамға деген әсері уақыттың сырғып өтуіне қарамастан, адамның ішінде тұрақты бақыт, сағыныш және рухани байлық қалатынын білдіреді. Бұл жолдар ақынның ауылға, оның өткен кезеңдеріне деген сағыныш сезімін көрсетеді. Уақыт өтсе де, балалық шағының, ауылдағы өмірінің бағасы мен мәні еш өзгермейді. Сондай-ақ, құндылықтардың символикалық мәнде берілуі де өлеңнің басты идеясына әсер етті. Ақынның «*Жаратқанға тәубе дедім, Жаратпаған бақытсыз қып*» жолдарында адам мен табиғат арасындағы, адамның Жаратқанмен байланысы, сонымен бірге өмірдің мәні мен тұрақтылығы туралы ой толғанады [4, 67]. Өлеңнің соңғы бөлімі діни

және философиялық тұрғыдан терең ойларды білдіреді. Ауыл мен табиғаттың одақтасып, адамның ішкі жан дүниесін тыныштандыратын күш болып табылатыны көрсетіледі. Бұл – ауылдың адам өміріндегі тыныштық, тұрақтылық, бақыты мен өмірдің мәні туралы пікірдің көрінісі. Қалқаман Сариннің «Арқаттағы біздің үй» өлеңі қазақ ауыл өмірінің қарапайым сұлулығын, табиғат пен адамның байланысын, балалардың өміріндегі қуаныштар мен сағыныш сезімдерін терең бейнелейді. Өлеңдегі метафоралар, символдар, көркемдегіш құралдар мен әдеби тәсілдер ауыл өмірінің поэтикалық бейнесін ашып, оқырманды туған жердің, отбасының, балалық шақтың мәнін түсінуге шақырады. Ақынның сөздері арқылы біз ауылдың рухани байлығын, оның адам өміріндегі терең маңызын сезінеміз. Қалқаман Сарин ауыл өмірін, балалық шақты, отбасының құндылығын, табиғаттың адамға әсерін жоғары поэтикалық деңгейде бейнелеген. Ақын метафораларды, символдарды, ритм мен өлшемді шебер пайдаланып, ауыл мен отбасы өмірінің маңызын көрсетіп, оқырманды терең ойларға жетелейді.

Нәтижелер. Қалқаман Сариннің «Арқаттағы біздің үй» атты өлеңін зерттеп, зерделеу кезінде қазіргі кезеңдегі қазақ лирикасында ауыл тақырыбының маңыздылығы айқындалды. Автордың поэтикалық тілі ауылдың тыныс-тіршілігін көрсетуде табиғат құбылыстарымен байланыстыруда ерекше рөл атқарған. Ауыл өмірінің салтын, сипатын көрсетуде көркемдегіш құралдарды шебер пайдаланған. Автор өлеңінде туған ауылға деген сағыныш лирикалық кейіпкерлердің болмысы арқылы беріліп, түрлі көркемдік детальдар мен символдық мәнмен айшықталған. Ауылға деген сағыныш табиғат көріністерімен өрнектеліп, күнделікті ауыл тіршілігі, отбасылық құндылықтар үндестікте суреттелген. Ауылға деген сағынышты өлеңмен өрнектеп жеткізу шебер суреткерліктің белгісі. Сағат Әшімбаев өлең туралы толғанысында: «Өлең әдебиеттің көне жанры ғана емес, көлденең көк атты кимелей алмайтын көш бастаушы көсем жанры. Мәселен, проза әдебиеттің еркін түрі әрі етек-жеңі кең формасы болса, өлең қиюы бөлек қиын саласы» [11, 164], - деп ой толғанысын білдіреді. Қалқаман Сариннің ауыл тақырыбына арналған аталмыш өлеңі ата қоныс, ата жұрт, мәңгілік ел ұғымдарымен сабақтасады. Мәңгілік ел идеясының негізгі тамыры мен тұтқасы туған жер ұғымымен байланысады [12, 10]. Сондай-ақ, автор туған ауылдың тыныс-тіршілігін сипаттаумен ғана шектелмейді, уақыт пен кеңістік арасындағы ішкі үндестікті баяндауда поэтикалық тәсілдерді шебер қолданған.

Қорытынды. Қалқаман Сариннің «Арқаттағы біздің үй» өлеңінде қазіргі қазақ поэзиясындағы ауыл өмірінің сағынышы айқын көрініс тапқан. Ақын ауылдың тұтас болмысын қарапайым, бірақ терең мағыналы поэтикалық өрнектермен жеткізе білген. Өлеңдегі ауыл көріністері, отбасы құндылықтары, табиғат пен адамның үйлесімділігі, сондай-ақ ұлттық болмысқа тән ерекше детальдар шығарманың көркемдік құндылығын арттыра түседі.

Қазіргі қазақ поэзиясында ауыл тақырыбы әртүрлі пішінде айтылып келе жатқаны белгілі. Дегенмен, Қалқаман Сарин поэзиясы бұл тақырыпты тың көркемдік арнаға көтере отырып, оқырманға тек ауылға деген сағынышты ғана емес, сондай-ақ ұлттық болмысты түсінудің ерекше кілтін ұсынады. Автор өлеңіндегі сағыныш пен балалық шақты образды суреттеу мен эмоционалды реңк арқылы ауыл тіршілігінің нәзік иірімдерін сезінуге мүмкіндік береді. Бұл шығарма қазақ әдебиетіндегі ауыл лирикасының көркемдік құндылығы жоғары жанр екенін тағы бір мәрте дәлелдейді. Сонымен қатар, өлеңде қолданылған көркемдік тәсілдер – эпитеттер, метафоралар, аллитерациялар және синтаксистік құрылымдар – шығарманың поэтикалық шеберлігін айқындайды.

Қалқаман Сариннің поэзиясы ауыл тақырыбын жаңаша қырынан қарастырып, ұлттық болмысты тереңінен түсінуге мүмкіндік береді. Оның шығармалары қазақ әдебиетіндегі ауыл лирикасының дамуына елеулі үлес қосып, оқырманның рухани әлемін байытады.

Әдебиеттер

1. Нұрдаулетова Б. Когнитивтік лингвистика. – Алматы: Дәуір, 2011. – 312 б.
2. Белинский В.Г. Поэзияны тегі мен түріне қарап бөлу. – М.: Наука, 1950. – 473 с.
3. Сәрсенбай О. Менің мекенім. – Алматы: Қайнар. – 2002. – 544 б.
4. Сарин Қ. Құс жолындағы керуен. – Астана: Профи Медия, 2014. – 144 б.
5. Карипжанова Г.Т., Абикенова Г.Т., Саликжанова Ш.Б. Қазақ поэзиясындағы «Ауыл» бейнесі // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Филология сериясы №1(130)/2020 – Б. 37-44. DOI: <https://bulphil.enu.kz/index.php/main/article/view/391/238>.
6. Елгезек А. Шексіздік сыртындағы шам. – Алматы : Хантәңірі, 2014. – 315 б.
7. Құнанбайұлы А. Таңдамалы өлеңдер. – Алматы : Жазушы, 1985. – 176 б.
8. Жұмабаев М. Өлеңдер/поэмалар. – Алматы: Ан Арыс, 2009. – 320 б.
9. Қондыбай С. Қазақ мифологиясына кіріспе. – Алматы: Арыс, 2008. – 376 б.
10. Мұқанова Р. Шығармалары. Әңгімелер, драмалар, сұхбаттар. – Алматы: Арда, 2014. – 322 б.
11. Әшімбаев С. Екі томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Астана: Елорда, 2006. – 392 б.
12. Alimbayev A.E., Daurenbekova L.N., Kemenger K.R., Imanberdiyeva S.K., Bashirov N.K. The Idea of Eternal Country in the First Epic Poems of the Turkic People // Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanitiesthis link is disabled, 2020, 12(4). – P. 1–11. DOI: .

М.С. ЖӘЛЕЛОВА

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

М. АРСЛАН

Университет Памуккале, Денизли, Турция

НОСТАЛЬГИЯ ПО ДЕРЕВНЕ В ПОЭЗИИ КАЛКАМАНА САРИНА: ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОБРАЗЫ В ПОЭЗИИ (НА ПРИМЕРЕ СТИХОТВОРЕНИЯ «АРҚАТТАҒЫ БІЗДІҢ ҮЙ»)

Аннотация. Данная статья посвящена анализу художественного образа ностальгии по деревне в поэзии Қалқамана Сарина. Через лирические приёмы стихотворения «Арқаттағы біздің үй» раскрываются ностальгия по деревенской жизни, тёплые воспоминания детства и любовь к родной земле. Поэтический язык, изобразительно-выразительные средства и символика в стихотворении направляют читателя к глубокому пониманию национальной самобытности.

В процессе исследования применён сравнительно-исторический метод; произведён анализ темы деревни на основе её отражения в современной казахской лирике. Деревня рассматривается как основа семейных ценностей и национального духа (с приведением конкретных примеров из творчества поэта).

В статье подчёркиваются интуитивная глубина, эмоциональные переливы и поэтическое мастерство Қалқамана Сарина. Ностальгия по деревне в его стихах оценивается как образец гармоничного соединения традиции и новаторства. Учтены мнения литературоведов, что позволяет более чётко обозначить место творчества поэта в современном литературном пространстве. Жизнь сельских людей, мотивы ностальгии по прошлому в поэзии тесно переплетаются с национальным самосознанием и казахским миропониманием. В стихах Сарина читатель ощущает не только ностальгию по родной земле, но и глубокое уважение к национальным ценностям.

Образ деревни в произведениях Калкамана Сарина, оказавший заметное влияние на укрепление духовной силы современной казахской поэзии, раскрывается через процесс нового осмысления национальной идентичности в современной лирике.

Ключевые слова: Калкаман Сарин, поэзия, ностальгия по деревне, художественные приёмы, детство, природа, символика, казахская лирика.

M.S. ZHALELOVA

L.N. Gumilyev Eurasian national university, Astana, Kazakhstan

M. ARSLAN

Pamukkale University, Denizli, Turkey

**NOSTALGIA FOR THE COUNTRYSIDE IN THE POETRY OF QALKAMAN SARIN:
ARTISTIC EXPRESSIONS IN POETRY
(BASED ON THE POEM «ARQATTAGY BIZDIN UI»)**

Annotation. This article is dedicated to analyzing the artistic portrayal of nostalgia for the countryside in the poetry of Qalkaman Sarin. Based on his poem «*Arqattagy bizdin ui*», the poet's longing for village life, warm memories of childhood, and love for the homeland are revealed through lyrical techniques. The poetic language, imagery, and symbolism used in the poem guide the reader toward a deeper understanding of national identity.

The study employs comparative-historical methods to analyze the representation of rural themes in contemporary Kazakh lyric poetry. The village is described as a foundation of family values and national spirit, with specific examples from the poet's works provided.

The article highlights the intuitive depth, emotional nuances, and poetic mastery of Qalkaman Sarin. The nostalgia for rural life in his poetry is evaluated as a vivid example of the harmonious fusion of tradition and innovation. Literary scholars' perspectives are also considered, making the poet's place in today's literary landscape more evident. The lives of rural people and the theme of reminiscing about the past in his poetry are closely intertwined with national consciousness and Kazakh worldview. Through Sarin's poetry, the reader senses not only a deep nostalgia for the homeland but also a profound respect for national values.

The image of the village in Qalkaman Sarin's works, which has significantly contributed to the strengthening of the spiritual power of contemporary Kazakh poetry, reflects the process of reinterpreting national identity in modern lyrical expression.

Keywords: Qalkaman Sarin, poetry, nostalgia for the countryside, artistic techniques, childhood, nature, symbolism, Kazakh lyric poetry.

References

1. Nūrdauletova B. Kognitivтік lingvistika. – Almaty: Däuir, 2011. – 312 b
2. Belinski V.G. Poeziany tegi men türine qarap bölü. – M.: Nauka, 1950. – 473 s.
3. Särsenbai O. Meniñ mekenim. – Almaty: Qainar. – 2002. – 544 b.
4. Sarin Q. Qūs jolyndaғы keruen. – Astana: Profi Media, 2014. – 144 b.
5. Karipjanova G.T., Abikenova G.T., Salikjanova Ş.B. Qazaq poeziasyndaғы «Auyl» beinesı // L.N. Gumilev atyndaғы Eurazia ülttyq universitetiniñ habarşysy. Filologia seriasy №1(130)/2020 – B. 37-44. DOI: <https://bulphil.enu.kz/index.php/main/article/view/391/238>.
6. Elgezek A. Şeksızdık syrtyndaғы şam. – Almaty: Hantäñiri, 2014. – 315 b.
7. Qūnanbaiūly A. Tañdamaly öleñder. – Almaty : Jazuşy, 1985. - 176 b
8. Jūmabaev M. Öleñder/poemalar. – Almaty: An Arys, 2009. – 320 b.
9. Qondybai S. Qazaq mifologiasyna kırıspe. – Almaty: Arys, 2008. – 376 b.
10. Mūqanova R. Şyğarmalary. Äñgimeler, dramalar, sühbattar. – Almaty: Arda, 2014. – 322 b.
11. Äşimbaev S. Eki tomdyq şyğarmalar jinaғы. Bırınşı tom. – Astana: Elorda, 2006. – 392 b.
12. Alimbayev A.E., Daurenbekova L.N., Kemenger K.R., Imanberdiyeva S.K., Bashirov N.K. The Idea of Eternal Country in the First Epic Poems of the Turkic People // Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanitiesthis link is disabled, 2020, 12(4)7. – P. 1–11. DOI: <https://dx.doi.org/10.21659/rupkatha.v12n4.29>.

Авторлар туралы мәлімет:

Жәлелова Меруерт Серікқызы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, Қазақстан

Жәлелова Меруерт Сериковна – докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Zhalelova Meruert Serikkyzy – doctoral student of L.N. Gumilyov Eurasian national university

Мұстафа Арслан – философия докторы (PhD), Памуккале университетінің профессоры, Денизли, Түркия.

Мустафа Арслан – доктор философии (PhD), профессор университета Памуккале, Денизли, Турция.

Mustafa Arslan – Doctor of Philosophy (PhD), Professor Pamukkale University, Denizli, Turkey.

Б.К. КАЖЫТАЙ

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(e-mail: k_azhytay@mail.ru)

***АСҚАР АЛТАЙДЫҢ «ТУАЖАТ» РОМАНЫНДАҒЫ ОКСЮМОРОНДЫҚ БЕЙНЕЛЕУ ТӘСІЛІ**

Аңдатпа. Бұл мақалада қазіргі қазақ прозасының көрнекті өкілі Асқар Алтайдың «Туажат» романындағы оксюморондық бейнелеу тәсілінің көркемдік қызметі жан-жақты талданады. Автор туындысында қарама-қайшы мағыналы сөздерден құралған тіркестер арқылы кейіпкердің ішкі жан әлемін, оның қайшылықты болмысын, сондай-ақ қоғамдағы рухани дағдарысты терең де әсерлі жеткізе білген. Зерттеу барысында оксюморон ұғымының әдеби-теориялық негіздері, антонимдік құрылымдардың рөлі, көркемдік-поэтикалық қызметі талданып, әлем және қазақ әдебиетіндегі оксюморонды қолданудың ерекшеліктері қарастырылды.

Мақалада «тамұққа түскен сәуле», «өлі тыныштық», «тірі тұлып» тәрізді тіркестерге мәтіндік, семантикалық және прагматикалық талдау жасалып, олардың символдық мәні мен стилистикалық қуаты ашылады. Бұл тіркестер арқылы автор кейіпкердің ішкі арпалысын, рухани күйзелісін, жатсынуын, өмір мен өлім, жарық пен түнек арасындағы күресін шебер жеткізеді. Оксюморон тәсілі романның идеялық мазмұнын тереңдетіп, кейіпкер психологиясын даралауға үлкен үлес қосады.

Зерттеу барысында оксюморон тек стилистикалық құбылыс ретінде ғана емес, сонымен бірге көркем мәтіннің астарлы, философиялық, мәдени кодтарын жеткізетін құрал ретінде қарастырылады. Авторлық қолданыстарда оксюморон кейіпкердің ішкі күйін айшықтап, қоғамдағы кереғарлықтарды көркемдік деңгейде танытуға мүмкіндік береді. Асқар Алтай романына тән оксюморондар поэтикалық тәсіл ғана емес, тұтас шығарманың метафоралық құрылымын құрайтын өзекті элементтер ретінде қызмет атқарады.

Түйін сөздер: оксюморондық бейнелеу, Асқар Алтай, қазақ әдебиеті, оксюморон, контраст

Кіріспе. Қазіргі қазақ қоғамындағы адамдардың жан дүние толғаныстарын бейнелеген туындылардың бірі – Асқар Алтайдың «Туажат» романы. Жазушы Асқар Алтай – тәуелсіздік жылдарында қазақ прозасына өзіндік өрнек қосқан қаламгердің бірі. «Туажат» романы алғаш 2012 жылы «Жұлдыз» журналында жарық көрген, Желтоқсан көтерілісіне қатысқан жастарға арналған шығарма. Роман мәтінінде мифологиялық мотивтер мен архетиптік образдар кең пайдаланылғаны байқалады – бас кейіпкер Байбураның жанында бөрі-ана рухы үнемі бірге жүреді [1]. «Туажат» атауының өзі көне туыстық ұғымнан алынған: «туажат – туыстық қатынас жағынан бір атаның баласы саналғанымен, одан кейінгі ұрпақтардың іргесі бөлініп, туыстық қарым-қатынасы алшақтай бастайды» [2]. Туажат ұғымы қазақ түсінігінде адамның алтыншы ұрпағы, демек, ата-бабасына туыстығы алыстаған ұрпақ, сондықтан туажат ұрпақ – өзінің алтыншы немесе жетінші аталары үшін

* Мақала ҚРҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын AP25795955 «Қазіргі проза жанрындағы оксюморондық бейнелеуді жасанды интеллект негізінде талдау» ғылыми жобасы аясында жазылды.

туыстығынан гөрі бөгде деп саналады. Бұл атау романда адамның атасы тұрмақ өзінің туған әке-шешесі мен бірге туған туыстарынан қарым-қатынасы алыстаған, өзінен басқаны мойындамайтын, жақын тартпайтын эгоистік сананы бейнелеген туынды. Демек, қоғамда адамдардың бір-біріне жат болып бара жатқан бөгде болмысын меңзейді. Автордың айтуынша, «қазір бүкіл қоғам туа жат, ұлттардың өзі бір-біріне бөтен» және ол осы туажат қоғамдағы адамдардың жан дүниесін көрсетуді мақсат еткен [3]. Роман мазмұнында қоғам мен тұлға, өмір мен өлім, ғасырлық дәстүр мен заман мұраты арасындағы кереғарлықтар көркем бейнеленген.

Шығарма мазмұнында кейіпкерлердің бөлек болмысын суреттеуде, ішкі психологиялық қайшылықтарын жеткізуде жазушы түрлі стилистикалық тәсілдерді қолданады. Солардың бірі – оксюморон, яғни мағынасы бір-біріне қарама-қайшы сөздерді бір тіркесте ұштастыра қолданып, заман келбетін, адам табиғатын анық ашатын бейнелеу құралы. Мысалы, әдеби тілде «тірі өлік» (өлі-тірі), «қатал бейіш», «жақсы өлім» сияқты сөз тіркестері оксюморонға жатады. Мұндай қайшылықты ұғымдарды біріккен мағынада қолдану нәтижесінде туындайтын ерекшелік әлем әдебиетінде ежелден белгілі құбылыс. Классикалық шығармалардан бастап қазіргі заманғы әдебиетке дейін оксюморон поэтикада кең орын алып келгені туралы ғылыми еңбектерде жан-жақты айтылған. В.В. Виноградов XX ғасырда оксюморонды стилистикалық құбылыс ретінде ғылыми айналымға енгізіп, оны «заттар мен құбылыстардың сипаттарын айқындаушы жаңа символ» деп анықтаған [4, 385]. Л.Н. Тимофеев А. Блок поэзиясын талдай отырып, контрастық бейнелеудің негізгі тәсілдерінің бірі ретінде оксюморонның тілдегі қарама-қарсылықты біртұтас концепт ретінде беру қасиетіне ерекше тоқталған [5]. Сонымен қатар Л.А. Введенская оксюморонды «логикалық ойлау тұрғысынан бір-біріне сай келмейтін сөздердің тіркесуі арқылы пайда болатын ең тиімді көркем құралдардың бірі» деп есептейді [6, 128]. Яғни, оксюморон құрамдас бөліктерінің мағынасы қарама-қайшы болғанымен, оларды синтаксистік бірлік етіп біріктіру нәтижесінде тұтас тіркес жаңа астарлы ұғым береді. Осы қасиетімен оксюморонды кейде «қарама-қайшылықтың тұтастығы» деп атайтыны да бар.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Мақалада Асқар Алтайдың «Туажат» романындағы оксюморондық бейнелеу тәсілдерін талдауда әдебиеттанулық сипаттағы сапалық талдау әдістері қолданылды. Зерттеу жұмысы сипаттамалық (дескриптивті), контекстуалдық, интерпретациялық және құрылымдық-семантикалық талдау тәсілдері арқылы жүргізілді. Бұл әдістер оксюморондық тіркестердің мәтіндегі қызметін, олардың стилистикалық ерекшеліктері мен идеялық-мағыналық мазмұнын ашуға мүмкіндік берді. Алдымен, оксюморон ұғымының теориялық-методологиялық негіздері анықталып, отандық және шетелдік әдебиеттану ғылымындағы пайымдаулар жүйеленді. Бұл ретте В.В. Виноградовтың «Анна Ахматованың поэзиясы туралы (стилистикалық эскиздер)», Л.Н. Тимофеев пен С.В. Тураевтың «Краткий словарь литературоведческих терминов», Л.А. Введенскаяның «Стилистические фигуры, основанные на антонимах», В.И. Карасиктің «Оксюморон в языковом сознании и коммуникативной практике» және Н.С. Садинованың «Оксюморон as a method of poetic perception of the world» еңбектері ғылыми-теориялық негіз ретінде басшылыққа алынды.

Талқылау мен бақылау. Қазақ әдебиеттануында оксюморон құбылысына назар аударған еңбектер жоқтың қасы. ХХІ ғасырдың соңғы онжылдығында көркем мәтіннің құрылымдық ерекшелігіне мән бере бастағандықтан, оксюморондық бейнелеуге мән беріле бастады. Десек те, кейбір мақалаларда сөз болғанымен, зерттеле қоймағанын айтуға тиіспіз. Қазақтың көркем әдебиеті тілінде, фольклорлық шығармаларда оксюморондық өрнектер ертеден кездесетіні белгілі. Сол сияқты көнеден жеткен қанатты сөздерде де ұшырасады: Алтын Орда дәуірінің ақыны Құтып «Ұқпаған – өлік, түсінген – тірі» деп атап көрсеткен екен [7]. Осы мысалдарда «тірі өлік» тіркесінің адам баласы тіршілігінің мәнін ашатын терең маңызға ие ұғымдар екенін байқаймыз.

Оксюморондар кейде әдеби шығармалардың атауларында да тұрақты орын алғанын байқауға болады. Мәселен, орыс әдебиетінде Н.В. Гогольдің «Өлі жандар»,

Л.Н. Толстойдың «Тірі өлік», В. Вишневскийдің «Оптимистік трагедия», М. Әуезовтың «Сөніп-жану», Ж. Шаштайұлының «Қызыл қар», Т. Нұрмағамбетовтың «Періштелердің өлімі», Т. Ахметжанның «О дүниенің қонағы» сияқты туындыларының атауы кереғар мәнді сөздерден құралған оксюморондар. Бұлардың барлығы туындының идеясын аша түсетін оксюморондық бейнелеу тәсілі ретінде қызмет етеді.

Жалпы, оксюморонды қолданудың әдеби функционалдық мәні зор. Ғалымдардың тұжырымдауынша, оксюморон көркем мәтінде эмоциялық-мағыналық реңкті күшейтуге мүмкіндік береді. Қарама-қарсы құбылыстарды түйістіре отырып, автор оқырман назарын адам мінезіндегі өзгешелікті, қоғамдағы орын алған оқиғаларда ерекше шиеленіске, тосын жағдайға аударуға мүмкіндік береді. Оксюморон арқылы кейіпкер болмысының екіұдай мінезі немесе оқиға желісінде суреттелген жағдайдың шарықтау шегі айқындала түседі. Біз Асқар Алтайдың «Туажат» романындағы осындай оксюморондық бейнелеудің нақты көріністерін талдап, олардың шығарманың тақырыптық-идеялық маңызын ашудағы үлесін қарастырамыз.

Оксюморон – стилистикалық тәсіл ретінде көркем мәтінде бір құбылысты бейнелеудегі қарама-қайшылыққа негізделген ерекше құбылыс. Екі немесе одан да көп мағынасы қайшы сөздерді бір тіркесімде жұмсау арқылы пайда болатын бұл әдіс тілде дайын тұрақты тіркес түрінде де, авторлық жаңа қолданыс түрінде де көрінуі мүмкін. Оксюморон көркем мәтінде көбіне эпитет, теңеу түрінде қысқа сөз тіркесі деңгейінде құралады, бірақ кей жағдайда тұтас бір күрделі сөйлем түрінде де кездеседі. Мағыналық тұрғыдан алғанда оксюморонды құрайтын компоненттер бір-біріне қарама-қайшы болғанымен, олардың қосындысынан туатын негізгі түсінігі жаңа сападағы астарлы мағынаға ие болады.

Оксюморонның көркем шығармадағы қызметі – экспрессивтілікті арттыру, эмоционалды әсерлілік пен қарсылықты бояу арқылы бейнелеу. Контрастіліктің өнердегі рөлі туралы Л.Н. Тимофеев А. Блок поэзиясын талдай келе, ақын шығармашылығындағы басты ерекшелік әлемді қарама-қарсы құбылыстар арқылы поэтикалық игеруінде деп атап өтеді [5, 149]. Сол сияқты кез келген әдеби мәтінде қарама-қарсы ұғымдарды шендестіру идеялық-мазмұндық қатпарларды тереңдетудің бір жолы саналады. Қазақ әдебиеттанушылары да «кейде сөз шеберлері қарама-қарсы ұғымдарды қатар синтаксистік тіркеске түсіріп, оксюморон жасау үшін антонимдерді қолданады. Бұл әдіс көркем әдебиетте айтпақ ойды нақтылап, әсерлі ашуға көмектеседі» деп тұжырым жасаған. Демек, оксюморон – шындықтағы қайшылықты құбылысты тіл арқылы біртұтас образ ретінде танытуға мүмкіндік беретін өте тиімді тәсілдің бірі.

«Оқырман назарын негізгі идеяға аудару – оксюморонның риторикалық құрал ретіндегі басты міндеттерінің бірі», - екенін зерттеуші S.A. Qasim нақты атап өтеді [8]. Бұл – мәтіндегі қарама-қарсы ұғымдар арқылы оқыrmанды селт еткізіп, астарлы мағынаны ой елегінен өткізуге итермелейтін көркемдік тәсілдің прагматикалық қуатын дәлелдейді. «Оксюморондарды түсіну дәстүрлі мағыналар мен шындық арасындағы байланыстар жүйесін қайта қарауды талап етеді» – деп жазады А.А. Черненко [9, 258]. Бұл тұжырым арқылы автор оксюморонды қабылдау барысында оқырман үйреншікті логикалық және семантикалық қатынастардан бас тартып, бейнелі, астарлы деңгейде ойлауға мәжбүр болатынын көрсетеді.

«Оксюморон – мағыналық жарылыс іспеттес, қарама-қарсы ұғымдардың сығымдалған бірлігі, оны интерпретациялау көп жағдайда ашық символдық сипатқа ие» [10, 122]. В.И. Карасиктің бұл тұжырымында оксюморонның тек қарама-қайшылық тудырушы емес, сонымен қатар мағына мен символға айналдырушы қызметі айқындалады. Жазушылар оксюморонды көбіне бейнелеп отырған құбылыстың немесе кейіпкер жағдайының күрделілігін, драматизмін көрсету мақсатында пайдаланады. Көркем проза мәтінінде оксюморондық бейнелеудің эмоциялық-экспрессивтік әсері ерекше көрінеді, өйткені қарама-қайшы ұғымдардың бірлігі оқыrmанды әрі таңғалдырып, әрі ойландырып, кейіпкердің психологиялық күйін терең түсінуге жетелейді. Асқар Алтайдың «Туажат»

романында да автор осындай оксюморондық әдістерді орынды қолданып, шығарма идеясын ашуға атсалысқан.

Оксюморон – поэтикалық мәтінде кейіпкердің ішкі әлемін көркем түрде бейнелеудің әсерлі құралы ретінде сипатталады. Бұл тәсіл арқылы ақын немесе жазушы адамның психологиясын, өзге адамдармен қарым-қатынасын және өмір шындығына қатысты көзқарасын көркем бейнеде ұсынуға мүмкіндік алады. Зерттеуші Н.С. Садинова бұл туралы: «Through oxymoron, the writer draws a picture of the human psyche, creates unique poetic images that stand at opposite points, reflects the various subtle relationships between people, absorbs the contradictory views of reality into the spirit of the work» – деп тұжырымдайды [11, 340]. Бұл пікір оксюморонды тек тілдік немесе стилистикалық құбылыс ретінде емес, адамның рухани болмысын танытатын көркемдік құрал ретінде бағалауға негіз береді.

Асқар Алтай «Туажат» романында кейіпкерлердің жан дүниесіндегі тартысты, айнала әлемнің қасаң халін суреттеу үшін бірқатар оксюморондық бейнелеулерді шебер пайдаланған. Солардың ішіндегі ең алғаш көзге түсетіні – романдағы қосалқы атау іспетті берілген «Тамұққа түскен сәуле» тіркесі. Автор осы фраза арқылы шығарма мазмұнының аңдатпасын жасап отырғандай. «Тамұққа түскен сәуле» – тозақ отына түскен жарық, яғни түнекке енген нұр, қараңғылық құшағындағы сәуле. Мағынасы қарама-қайшы бұл екі ұғымды біріктіру арқылы қаламгер бүкіл шығармаға өзек болатын негізгі идеялық конфликті – жарық пен түнектің бітіспес күресін меңзейді. Романның басындағы эпиграфында да Інжілден «Если виновен народ, значит виновен я» деген, яғни «халқым кінәлі болса, мен де кінәлімін» деген түсінік арқылы қоғамдағы орын алған әділетсіздік, тұрақсыздық сипатталады. Әрі қарай Гётеден «Все, что вышло из-под моего пера, стало быть, лишь фрагменты одной и той же нескончаемой исповеди...» деген жолдар берілуі де бекер емес. Осындай философиялық-мифологиялық астармен басталған романдағы «тамұққа түскен сәуле» оксюморондық бейнелеу бас кейіпкер Байбураның болмысын танытады. Байбура – желтоқсан оқиғасына қатысып, ауыр жарақаттан аман қалған, кейін Ауған соғысын бастан кешкен күрделі тағдырлы жан. Ол кеңес дәуірінің соңғы кезеңінде «жат жерге кетіп, жат жұртта жүріп» тұл болып қалған, өзі туған қоғамына бөтенсініп қайтқан қайғылы кейіпкер. Жазушы оны шартты түрде «Туажат» деп атайды. Туажат – туа сала жаны жат, туысқа бөтен адам. Осы бейне арқылы қаламгер өзі өмір сүрген тамұқ қоғамның адамдық болмысты жатсынтып, рухани құлдырауға ұшыратқанын көрсетеді. Романда Байбура бейнесі бір жағынан тозақ отына түсіп жанған, қайғы-қасіретімен шындалған жан ретінде сипатталса, екінші жағынан ол бойындағы адамдық сәулені сөндірмей алып шығуға тырысқан қайраткер ретінде көрінеді. Демек, «тамұққа түскен сәуле» тіркесі өмір тозаққа айналған замандағы кейіпкерді метафоралық тұрғыда танытатын оксюморондық символ іспетті. Бұл образ романда бірнеше рет әр түрлі жаңа қырынан танылып отырады: бірде Байбураның түсінде көктен түскен Бөрі-Ана бейнесі оны «ажал бұғалығынан алып қалар» құтқарушы сәуле түрінде көрінсе, енді бірде қараңғылық түнек кеулеген әлемді жарып өтер көк мұнарлы боз сәуле ретінде елестейді. Осындай «жарық сәуле – түнек дүние» антонимдік жұбы шығарманың түпкі идеясымен үндес басты лейтмотив ретінде қолданылған.

Романда кездесетін тағы бір оксюморондық қолданыс – «өлі тыныштық» тіркесі. Байбураның Алтай тауындағы орман ішінде егерье жолығып, панта сорпасын ішіп тыныстап алған сәтінен кейінгі табиғат суретінде түнгі орманның ерекше күңгірт күйі бейнеленеді: «Айнала орман да қалғұлы. Дүниені өлі тыныштық билегендей. Осы бір өлі әлемге тігілген сансыз шырақтай жұлдыздар ғана жамырай жылтылдайды». Мұнда автор түнгі табиғат тынысын «өлі тыныштық» деп сипаттау арқылы мүлгіген тау ішінің тылым сәтін әсерлі жеткізген. Өлі тыныштық – дыбыс атаулы жоғалған абсолютті тыныштық күйі. Қазақ тілінде бұл тіркес тіршіліктің нышаны жоқ, өлі әлем деген мағынада қолданылады, яғни метафоралық тұрақты тіркес дәрежесіндегі оксюморон екенін аңғарамыз. Шығармада аталған тіркеспен қатар «өлі әлем», «мәйіттей сірі» деген сөз қолданыстары да қоғамдағы тіршіліктен бейхабар, меңіреу қалпын айқындай түседі. Өлілер әлемінде тыныштық

болмайтыны туралы діни аңыздар, ертегілер өте көп. Сондықтан, тыныштық сөзі өлгендер үшін қолданылатын ұғым емес.

«Үш тәулік бойы ақ түтек боран соғып, қалың қар басқан тау ішіндегі қоршаған дүние тып-тыныш мүлгі қалған. Осы бір сәтте жапан түздегі жалғыз адам – Байбураның да жан дүниесін өлі тыныштық жайлағандай». Автор табиғаттың тылсым бейнесін кейіпкердің ішкі күйімен астастыра суреттеп, оқырманды ерекше эмоциялық әсерде қалдырады. «Өлі тыныштық» оксюморондық эпитеті бір жағынан табиғаттағы тіршіліктің тоқтап қалуын нақты елестетуге көмектессе, екінші жағынан шығарманың психологиялық ахуалын күшейтіп тұр. Қараңғы түн, өлі тыныштық, жапан дала – бұл детальдар Байбураның жанын жайлаған жалғыздық пен тіршіліктен түңілу сарынын аңғартады. Оксюморонның дәл осындай қызметі туралы В.В. Виноградов: «Оксюморонды құрайтын сөздердің бірігуінен туындайтын мағынада эмоционалдық реңк күшейетінін», - айтқан болатын. Шынында да, «өлі» және «тыныштық» сөздері жеке тұрғанда бір-біріне қайшы емес, бірақ біріге келе ерекше күшейтпелі мәндегі бейнелі ұғымды білдіреді. Романда «өлі тыныштық» арқылы бейнеленген сәттегі сурет оқырманды алда болатын тосын оқиғаға алдын ала дайындайды: бұл тыныштық – қауіпті бұрқаныстың алдындағы өлі тыныштық. Шығарма композициясында осы бір баяу тыныш эпизодтан соң оқиға қайта шиеленіседі де, Байбураның Рахман көліне аттануы мен финалдық тартысы басталады.

Романда кейіпкердің өз аузынан айтылатын ең ауыр әрі әсерлі оксюморондық тіркес – «тірі тұлып». Бұл сөзді Байбура монолог түрінде жан серігі Мария-Агатаға өз халін түсіндіру барысында қолданады. Шет жерден Қазақстанға оралған Байбура айналасындағы өзгерістерді көріп күйзеледі. Ел тәуелсіздік алғанымен, өзі күткен әділ қоғам орнамағанын өз көзімен көреді. Алтай тауындағы аңшылық барысында ол өткен өмірін қайта саралап, өзін үлкен қайғылы қателіктің куәсіндей сезінеді. Осы сәтте Байбура: «Жатжанды болып алыппыз. Сонда не үшін тірі жүрміз деген ой келеді маған, Мария?! Тірі тұлыппыз... Тұлып», – деп жан айқайын жайып салады. Тірі тұлып – жансыз киім, ішіне жан бітпеген қуыс дене деген мағынаны білдіретін оксюморондық тіркес. Қазақ тілінде «тұлып» сөзі көбіне «тірі тұлып» түрінде фразеологизм құрамында кездеседі. Мағынасы – сүйегі тірі, бірақ жансыз кеуде, яғни еш қарекетсіз құр сұлдері ғана жүрген адам. Байбура дәл осылай өз замандастарына да, өзіне де ащы сынмен қарайды: күрескерлік рухтан айырылған, әділет үшін күреспек түгілі енді қара басының қамынан аса алмаған жуас жандарға тірі тұлып ретінде қарайды. Бұл арада жанды және жансыз «тірі тұлып» қарама-қайшы ұғымдары тіркесіп келіп, сырт көзге тірі көрінгенмен, іс жүзінде дәрменсіз, өлікпен тең адам халін бейнелейді. Байбураның құр сұлбасы қалуына не себеп болды? Шығармада оның өмір жолына шолу жасасақ, кешегі советтік жүйенің құрбаны болған жастардың бірі екенін көреміз. Желтоқсан көтерілісі кезінде ол алаңда басын қатерге тігіп, жанын шүберекке түйіп шыққан «мыңжылдық сарбаз». Ерлік пен азапты қатар кешіп, тәні шынжырланғанмен жаны азат қалған ол сол күйі 20 жылға жуық жат жерде көшіп-қонып жүреді. Еліне оралғанда оны ешкім құшақ жая қарсы алмайды, түсінбейді, тіпті құжат жасатып, аты-жөнін өзгертуіне тура келеді. Міне, осы қоғамның тасбауырлығы, жақынның жаттығы ауыр күйзеліс тудырып, жүрегінің ыстық жалынын суытып жіберген. Байбура өзін шын мәнінде тірі өлік сезінеді – тіршілігі бар, бірақ қызығы жоқ өмірді сүріп жүргенін түсінеді. Автор осы күйді дәл жеткізу үшін оқырман санасында бұрыннан қалыптасқан «тірі тұлып» ұғымын сәтті пайдаланады. Оның семантикасы жоғарыда айтқанымыздай, тұлғаның рухани өлімімен пара-пар тіршілік иесін көрсету. Бұл тұста шығармадағы «тірі тұлыппыз» деген ауыр сөз тек Байбураның жеке басына ғана емес, тұтас ұлттың сол кездегі жағдайына да қаратылып айтылғандай әсер береді. Өйткені көпшілік тәуелсіздік туралы сенімінен айырылып, алданышпен өмір сүріп келгенін қаламгер тірі тұлып күй кешкен қоғам мен құр сұлдері қалған Байбураның ойлары арқылы алға тартады. Байбура монологынан кейін Мария-Агата оның бұл торығып, өмірден түңілген күйін тоқтатпақ болып жұбата келе, Байбураның соғыссыз өмірде өз орнын таба алмай қиналып жүргенін сезінеді. Байбура бейбіт өмірдің тыныш күйіне шыдай алмай, қайтадан мазасыз күреске

аттануды жөн көреді. Роман финалында оның экстремистік ұйымның жасақшыларына қарсы шайқасқа кіріп кетуі де осы тірі тұлып кейпінен құтылуға ұмтылысы іспеттес. Сөйтіп, шығармада «тірі тұлып» оксюмороны кейіпкер санасындағы тоқырауды ғана емес, оның кейінгі әрекетінің психологиялық себебін де аңғартатын маңызды детальға айналған.

Жоғарыда талданған оксюморондық тіркестерден бөлек, романда сирек те болса өзекжарды ойды өткірлей түсетін кейіпкердің психологиялық ерекшелігін ашатын қарама-қайшы бейнелеулер кездеседі. Мәселен, Байбураның мінезіне қатысты «соғысудан басқа мақсат жоқ, соғыста өлсең де арман жоқ» дейтін ұраны арқылы оның өмірлік ұстанымы айқындалады. Бұл жолдардағы «соғыссыз күн жоқ» тәрізді сөз тіркестері де бейбіт өмір мен соғыс ұғымдарын шендестіре келе, кейіпкер мінезінің ерекше болмысын аңғартады. Сондай-ақ, автор кеңес заманында әділет іздеген жастардың кейінгі мүшкіл халін сипаттау үшін «жатты жақын тұтып, жақынды жат санау» сияқты астарлы тіркестерді қолданады. Романда «Құдіретолла – ажал-пенде» деп аталатын зұлым кейіпкер бар. Ажал-пенде – өлім және адам, яғни ажал кейіпіндегі пенде деген мағынадағы оксюморондық эпитет. Бұл тіркес арқылы автор жауыздың адамгершілік кейіпінен жұрдай, тек адам жанын алатын, өлім сепкіш құбыжық екенін бір-ақ сөзбен түйіндейді. Жалпы, романдағы мұндай мысалдар жиі кездеседі. Бірақ, ана тілінен безінген, маңайына қайырымсыз, жері мен еліне туажат ұрпақ туралы автор позициясын «тамұққа түскен сәуле», «өлі тыныштық», «тірі тұлып», «ажал-пенде» тіркестері төңірегіндегі оксюморондық бейнелеуге топтастыруға болады. Өйткені басқа да қолданыстар осы үлкен оксюморондық бейнелерді толықтырып, солармен мағыналық өріс құрап тұр. Бірінде өмір отқа теңелсе, бірінде өлім тыныштыққа теңелген, ал енді бірінде тірі жан жансыз, құр сұлба түрінде бейнеленіп, жинақтала келе романның идеялық өзегіндегі өмір мен өлім диалектикасын көрсетеді. Әрі осындай кереғар ұғымдарды шебер қиыстыру нәтижесінде туындайтын көркем айшықтар адам жанының терең қатпарындағы жасырын сыры мен күрделі қоғам өмірінен хабар береді.

«Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ прозасының көркемдік ізденісінде жеке тұлғаның ішкі арпалысы, қоғамнан жаттану, рухани күйзеліс, мифологиялық және символдық бейнелеу тәсілдері кеңінен қолданылып келеді. Жаңа заман кейіпкері – санасы ояу, бірақ қоғамда өз орнын таба алмай сенделген тұлға» [12, 27]. Бұл тұжырым Асқар Алтайдың «Туажат» романындағы Байбура бейнесімен толық үндеседі. Романдағы оксюморондық тіркестер – «тірі тұлып», «өлі тыныштық» сияқты бейнелеулер дәл осы ішкі дағдарысты, қоғамнан алшақтаған тұлғаның болмысын нақты әрі әсерлі жеткізеді. Темірболат атап көрсеткен «символдық тәсілдер» оксюморон арқылы көркемдік тұрғыдан тереңдей түседі.

Нәтижелер. Асқар Алтайдың «Туажат» романындағы оксюморондық бейнелеу тәсілі шығарма идеясын ашуда және авторлық позицияны танытуда елеулі қызмет атқарады. Зерттеу барысында анықталғандай, автор тілінде оксюморондық тіркестерді қолдану жиі ұшыраспаса да, сирек кездесетін әрбір оксюморон романда айрықша маңызға ие. Оксюморондар кейіпкер психологиясын, қоғамның ахуалын, табиғат пен тағдыр контрастын дәл әрі әсерлі бейнелеуге мүмкіндік береді. Мәселен, «тамұққа түскен сәуле» образы арқылы жазушы тартысты заманға тап болған басты кейіпкерінің болмысын символикалық түрде көрсетті; бұл образ шығармада жарық пен қараңғылықтың мәңгі бітпес күресін бейнелейтін астарлы мотив ретінде өрбиді. Ал «өлі тыныштық» секілді оксюморондық эпитет қоршаған ортаның көңіл-күйін сездіріп, оқиға өрбуіндегі үрейлі тыныштықты елестетеді; табиғаттағы қасаң тыныштық арқылы кейіпкер жанындағы тоқырау мен жалғыздық күйі берілген. Сондай-ақ, «тірі тұлып» тәрізді образды тіркес кейіпкердің ішкі рухани өлімі мен қоғамға деген күйінішін сипаттайды; физикалық тұрғыда тірі жүргенімен, мақсаты мен мұраты өшкен жанның трагедиясын ашып көрсетеді.

Романдағы оксюморондық сөз қолданыстары негізінен өмір мен өлім, жақсылық пен жамандық, жарық пен түнек арасындағы философиялық қайшылықты паш етеді. Байбура болмысы соғыстан кейінгі бейбіт өмірдің азапты тіршілігінен «тірі тұлыпқа» айналған күрделі бейне. Оның басынан өткен оқиғалар тізбегі (алау отты алаң, қанды соғыс, түнек қоғам) тұтас қазақ қоғамының қилы кезеңінен өткен қатерлі соқпағын аңғартады.

Осыны автор кейіпкер монологы мен суреттеулері арқылы жеткізгенде, оксюморонды өте тиімді тәсіл ретінде пайдалана білген. Оксюморонды қолдану романның стильдік реңкін айқындап, көркемдік қуатын арттырып тұр. Контрастілі бейнелер шығармадағы тартысты күшейтіп, оқырманды катарсис сезіміне бөлейді. Асқар Алтайдың қаламына тән модернистік әдіс, мифологиялық символизммен астасқан астарлы тіл оксюморондық тәсілмен үндесе келіп, «Туажат» романының қазақ әдебиетіндегі өзіндік құндылығын еселей түседі.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, «Туажат» романындағы оксюморондық бейнелеу тәсілі қазақ прозасындағы кейіпкер табиғатын ашатын көркемдік ізденістердің бір қыры ретінде ерекше назар аудартады. Оксюморон арқылы автор заман шындығын, оның қайшылыққа толы болмысын шебер ашып көрсеткен. Кейіпкердің жан күйзелісі мен қоғамның рухани дағдарысы сияқты ауыр тақырыптар қарама-қайшы ұғымдарды тұтастыра суреттеу нәтижесінде оқырманға ықпалды жетеді. Бұл тәсіл романның идеясын тереңдетіп, мазмұнын байыта түскен. Демек, Асқар Алтай шығармашылығындағы оксюморондық көркемдеу әдісі әдебиеттану тұрғысынан маңызды талдау нысаны бола алады және қазақ әдеби тілінің экспрессивтік мүмкіндіктерін саралап-зерделеуге қосқан үлесі де айтарлықтай.

Әдебиеттер

1. Алтай А. «Туажат»: роман // Жұлдыз журналы, 2012. – №1.
2. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 14-том. / Құраст.: М. Малмақов, Қ. Есенова, Б. Хияят және т.б. – Алматы, 2011. – 800 б.
3. Демесінова Л. А. Алтайдың «Туажат» романындағы бөрі архетип образы DOI: https://adebiportal.kz/kz/news/view/aaltaidyn-tuazat-romanyndagy-bori-archetip-obrazy__24800.
4. Виноградов В.В. Анна Ахматованың поэзиясы туралы (стилистикалық эскиздер). Таңдамалы еңбектер. Орыс әдебиетінің поэтикасы. – М.: Наука, 1976. – 511 б.
5. Тимофеев Л.И., Тураев С.В. Краткий словарь литературоведческих терминов. 2-е изд., дораб. [текст] – М.: Просвещение, 1985. – 312 с.
6. Введенская Л.А. Стилистические фигуры, основанные на антонимах // Учебные записки Курского и Белгородского пед. ин-тов. Краткие очерки по русскому языку. – Т. XXV. – Вып. 2. – Курск, 1966.
7. Али-заде А.А.Құтып // Ислам энциклопедиялық сөздігі. – М.: Аңсар, 2007. – 243 б.
8. Qasim S.A. Multi Pragmatic Analysis of Oxymoron in Isha Jalan Photographs. International Journal of Formal Sciences: Current and Future Research Trends. Al-Mustansiriyyah: University of Al-Mustansiriyyah- College of Arts-Iraq. Vol. 15. – №1 (2022) / URL: https://ijfscfrtjournal.isrra.org/index.php/Formal_Sciences_Journal/article/view/744/69.
9. Черненко, А. А. Проблемы понимания оксюморона // Русский язык: система и функционирование: сб. материалов IV Междунар. науч. конф., г. Минск, 5–6 мая 2009 г. : в 2 ч. / редкол.: И. С. Ровдо (отв. ред.) [и др.]. – Минск : РИВШ, 2009. – Ч. 1. – С. 258–261.
10. Карасик, В. И. Оксюморон в языковом сознании и коммуникативной практике // Социальные и гуманитарные знания. 2022. Т. 8, №1. – С. 114–123.
11. Sadinova, N. S. (2020). Oxymoron as a method of poetic perception of the world. Journal of Critical Reviews, 7(7), 340–344. DOI: <https://doi.org/10.31838/jcr.07.07.55>.
12. Темірболат А.Б. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ прозасының даму ерекшеліктері // Керуен ғылыми журналы. – 2023. – №1. – Б. 24–38.

Б.К. КАЖЫТАЙ

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан

ОКСЮМОРОН КАК ПРИЕМ ИЗОБРАЖЕНИЯ В РОМАНЕ АСКАРА АЛТАЯ «ТУАЖАТ»

Аннотация. В статье рассматривается использование оксюморона в романе «Туажат» Аскара Алтая. Автор посредством оксюморонных словосочетаний глубоко и выразительно раскрывает внутренний мир героя, его психологическую раздвоенность, а также духовный кризис в обществе. В исследовании анализируются литературно-теоретические основы оксюморона, его стилистическая и семантическая роль, а также особенности функционирования в казахской и мировой литературе.

На основе текстов произведения проведён структурно-семантический анализ таких оксюморонных выражений, как «свет, упавший в ад», «мёртвая тишина», «живое чучело». Эти образы используются для художественного выражения конфликта между жизнью и смертью, светом и тьмой, традицией и современной реальностью. Оксюморон как стилистический приём выполняет не только экспрессивную, но и символическую функцию в построении образа героя и художественной концепции романа.

Результаты исследования показывают, что оксюморон в романе «Туажат» служит не просто художественным средством, а глубоко метафорическим элементом, отражающим противоречивость времени и человеческой природы. Он усиливает эмоциональное восприятие текста, выявляет философскую глубину авторского замысла.

Ключевые слова: оксюморонное изображение, Аскар Алтай, казахская литература, оксюморон, контраст.

B.K. KAZHYTAY

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

OXYMORONIC IMAGERY IN ASKAR ALTAY'S NOVEL «TUAZHAT»

Annotation. This article explores the use of oxymoronic imagery in Tuazhat, a novel by one of the leading voices in contemporary Kazakh prose, Askar Altay. Through paradoxical word combinations that juxtapose conflicting meanings, the author effectively reveals the protagonist's inner turmoil, psychological complexity, and the broader spiritual crisis pervading society. The study discusses the literary and theoretical foundations of the oxymoron and examines its stylistic and semantic functions in both Kazakh and world literature.

Key oxymoronic expressions such as “a light fallen into hell,” “dead silence,” and “living carcass” are analyzed for their symbolic and compositional value. These expressions help convey the central tensions of the novel—life and death, light and darkness, tradition and modernity. As a stylistic device, oxymoron serves not only to intensify emotional resonance but also to highlight deep philosophical and symbolic layers of meaning.

The findings demonstrate that oxymoron in Tuazhat is more than a rhetorical figure; it is a powerful metaphorical tool that reflects the contradictions of the era and the complexity of human experience. It enhances the emotional impact of the narrative and deepens the novel's conceptual and thematic structure.

Key words: oxymoronic imagery, Askar Altay, Kazakh literature, oxymoron, contrast.

References

1. Altai A. «Tuajat»: roman // «Jūldyz» jurnalı, 2012. – №1.
2. Qazaq әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 14-том. / Qūrast.: M. Malmaqov, Q. Esenova, B. Hinaiat және т.б. – Almaty, 2011. – 800 b.
3. Demesınova L.A. Altaıdyñ «Tuajat» romanyndaǵy bōrı arhetip obrazy DOI: https://adebiportal.kz/kz/news/view/aaltaıdyn-tuazat-romanyndaǵy-bori-arxetip-obrazy__24800.
4. Vinogradov V.V. Anna Ahmatovanyñ poeziasy turaly (stilistikalyq eskizder). Tañdamaly eñbektter. Orys әдеbietiniñ poetikasy. – M.: Nauka, 1976. – 511 b.
5. Timofeev L.İ., Turaev S.V. «Kratki slovär literaturovedcheskih terminov». 2-e izd., dorab. – M.: Prosveşenie, 1985. – 312 s.
6. Vvedenskaia L.A. Stilisticheskie figury, osnovannye na antonimah // Uchebnye zapiski Kurskogo i Belgorodskogo ped. in-tov. Kratkie ocherki po ruskomu iazyku. – T. XXV. – Vyp. 2. – Kursk, 1966.
7. Ali-zade A.A. Qūtyp // İslam ensiklopedialyq sözdıǵı. – M.: Añsar, 2007. – 243 b.
8. Qasim S.A. 2023. Multi Pragmatic Analysis of Oxymoron in Isha Jalan Photographs. International Journal of Formal Sciences: Current and Future Research Trends. Al-Mustansiriyah: University of Al-Mustansiriyah- College of Arts-Iraq
9. Chernenko, A. A. Problemy ponimania oksümorona // Ruski iazyk: sistema i funkcionirovanie : sb. materialov IV Mejdunar. nauch. konf., g. Minsk, 5–6 maia 2009 g. : v 2 ch. / redkol. : İ. S. Rovdo (otv. red.) [i dr.]. – Minsk : RİVŞ, 2009. – Ch. 1. – S. 258–261.
10. Karasik, V. İ. Oksümoron v iazykovom soznanii i komunikativnoi praktike // Sosiälnye i gumanitarnye znania. 2022. T. 8, №1. – S. 114–123.
11. Sadinova, N. S. (2020). Oxymoron as a method of poetic perception of the world. Journal of Critical Reviews, 7(7), 340–344. DOI: <https://doi.org/10.31838/jcr.07.07.55>.
12. Temırbolat A.B. Täuelsızdıq kezeñindeǵı qazaq prozasynyñ damu erekselikteri // Keruen ğylymi jurnalı. – 2023. – №1. – B. 24–38.

Автор жайлы мәлімет:

Кажытай Балнур Кызырбекқызы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің постдокторанты, Астана, Қазақстан.

Кажытай Балнур Кызырбековна – постдокторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан.

Kazhytay Balnur Kizirbekovna – Postdoctoral fellow of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan.

Т. ҚАДЫЛ

Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.
(e-mail: taldaobekashimhan@gmail.com)

МАҒАЗ РАЗДАНҰЛЫ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТЕРЕҢДІК

Аңдатпа. Мақалада Мағаз Разданұлының поэзиясындағы философиялық тереңойлары талданады. Зерттеудің мақсаты – Мағаз жасампаздығының ашылмаған тың қырларын жан-жақты ашып көрсету. Нақтылап айтқанда поэзиясындағы қоғам, заман, адам мінезінің алуан қырларын бейнелейтін өлеңдері зерттеледі. Мәселен, «Өрт», «Оқ даярлаушы» секілді өлеңдерінде қоғам шындығы ашылса, «Айна алдында», «Тар» өлеңінде өзі жасаған дәурдің суреті сызылады. «Күлкі», «Жылау», «Мақтан» қатарлы өлеңдерінде адам болмысы жайында философиялық ойлар ұсынады. Осы мақсатты орындау үшін оның «Асулар толғауы», «Уақытқа жауап», «Босаға», «Ертең» қатарлы жыр кітаптары қарастырылады. Мағаздың 21 жылдық өмірі Қытай түрмесінде өтті. Ақынның түрмеде туып, шындыққа сұғарылған ойлы да, өміршең жырларын зерттеу арқылы біз қоғам мінезі, адам болмысы, заман шындығын танимыз. Зерттеу кезінде мақаланың ториялық негізін бекемдеу үшін отандық сыншы, әдебиеттанушы Р.Сыздықова, З.Серікқалиұлы, Е.Шаймерденұлы, ал шетелдік ғалымдардан Реми Хесс, Ло Гэньзы, Нэн Фань қатарлылардың ғылыми тұжырымдары зерттеудің әдісі ретінде басшылыққа алынды. Мақаланың практикалық маңыздылығы мен құны – ғылыми жұмыстың нәтижелері М.Разданұлының поэзиясы туралы материалдық негізбен қамдайды. Және кейінгі зерттеушілерге жол ашады. Зерттеудің ғылыми жаңалығы мен нәтижесі – біріншіден, Мағаз поэзиясындағы философиялық тереңдік алғаш рет жүйелі зерттелді. Екіншіден, ақынның түрмеде туған тағдырлы жырларының философиялық мәні мен тарихи астары ашылды. Үшіншіден, философиялық мәні терең өлеңдерін талдау кезінде ақын басынан кешкен күрделі өмір шындығы бірлестіре қарастырылды.

Түйін сөздер: Мағаз Разданұлы поэзиясы, философиялық тереңдік, тарихи астары, дәуір суреті, көркемдік шеберлік.

Кіріспе. Мағаз поэзиясы – өз заманы мен тағдырының шындығынан туған. Оның өлеңдерінен екі түрлі стилдік ерекшелік байқалады. Бірі 1958-ші жылдан ілгергі жандүниесінің әлі таза, жара түспеген, еш зианкестікке ұшырамаған кезіндегі арманшыл жырлары. Екіншісі, жалғаннан жалалы болып, бұл дүниенің азабы мен тозағын бір кісідей тартқан, әбден «жаны жара мен бір жан қаны қара» (Абай) болған кезіндегі өлеңдері. Бұл мезгілде ақын көпті көрген, ғасыр жасап қартайған, бәрін де суық ақыл, салқын сабырмен қабылдайтын мінез-күйге ауысқан. Өлеңінің әр жол, әр тынысынан баяғыдай балғындық, өміршіл жалын байқалмайды. Заманның ызғары соғып, қатігез қылығы шаршатқан ақынның рухани әлемі өзгеше байсал күйге көшкен. Оның әрбір өлеңінен тағдырын ғана емес, сол дәуірдің тарихи суретін, адамдардың мінез-болмысын, психологиясын тануға болады. Ақын өз өмірі жайында жазып отырып та, тұтас адамзатқа ортақ ұлы философиялық ойларды шебер жеткізеді. Көбінеки жеке көңіл кірбеңінен гөрі тұтас халық мүддесінен күй толғап, сыр төгетін маңғаз мінезді Мағазды онан ары шиыратып, сомдап шығару үшін өмір дейтін қатал сарапшы – «шыдасаң, міне, көтеріп көр» дегендей ауыр жолға салып жіберген еді. Сол жолдың жемісіндей боп шындығы да, шертер күйі де өзгеше әуенте алмасқан. Шынымен де Мағаздың осы мезгілдегі поэзиясына байыппен

үңілсек, Абайша толғап тереңге тартып отырғанын бірден байқар едік. Нені жазса да, ғасырлар желі құлата алмас салмақты дүние тудыруға тырысқанын өлеңінің тереңдігінен, стиль-өрнегінен анық байқатады. Біз бұл мақаламызда Мағаз поэзиясының философиялық тереңдігін талдауға көбірек көңіл жығамыз. Сондай-ақ ақынның әлеуметтік тақырыптарға кеңінен қалам сілтеген қайраткерлік жағын, гуманистік идеяларын қарастыруға кірісіп көрмекпіз.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Мақаланың материалы ретінде көрнекті ақын Мағаз Разданұлының (1925-1998) «Асулар толғауы», «Уақытқа жауап», «Босаға», «Ертең» қатарлы жыр кітаптары зерттеу нысаны ретінде алынды. Таңдалған тақырыпты жан-жақты ашып кешенді зерттеу үшін, әрі теориялық негіздемесін бекемдеу үшін отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми еңбектеріне сүйене отырып талдаулар, салыстырулар, жинақтаулар жасалды. Мағаз ақынның адам болмысын бейнелейтін «Жылау», «Күлкі», «Мақтан» өлеңдерін талдау кезінде Абай өлеңдері мен қара сөзденінен мысал алынды. Сондай-ақ ақын өлеңдеріндегі философиялық тереңдікті таладап көрсету барысында Сократ, Платон, Шопенхауер қатарлы философтардың адам мінезі туралы афоризмдері, философиялық аңыздар, қанатты сөздер ұсынылатын нәтижеге байланысты орынды пайдаланылды. Әсіресе Мағаз поэзиясындағы философиялық тереңдікті ашу кезінде салыстыра талдау мен жианақтау әдісіне көбірек басымдық берілді.

Талқылау мен бақылау. «Әрбір үлкен жазушы өз туындыларына философиялық тереңдік дарыта білуімен зор атаққа, танымалдыққа жетеді» [1, 83]. Әрі шығармалары арқылы дүниені тануға және оны қалай қабылдап түсінуге жол ашып, бағдар сілтейді. Сократ, Платон, Аристотелден тартып, Абай Құнанбайұлына дейінгі жалғасып жатқан ұлы идеялар жүйесі бізге дүниені тануға көмекші құрал болды. Олардың ақыл-парасатқа толы философиялық ойлары тұтас тіршілік әлемін зерттеп жаңа ғылымдар жасауға мол жәрдемі тиіп келеді. Себебі ақын, жазушы болмысты болған күйінде суреттеп қана қоймайды, ойшыл қаламгерлер шығармаларында өзі өмір сүрген заманға сын көзбен қарап сипаттай отырып та, адам, қоғам, жаратылыс заңдылығы жайында ұлы идеялар – философиялық тұжырымдар (концепсиялар) ұсынады. Қаламгер бұл идеяларын кейіпкер арқылы да, сөз-образбен де бейнелейді. Ақынның «мақсат-мүдделері, арман-тілектері олардың қилы тағдырлары» [2, 64] көрініс табады. Арнаулы тақырыппен зерттеліп отырған Мағаз өлеңдері де осындай астары қалың, мағынасы терең ойларға жүкті. Біздің Мағазды ұлы ұстазы Абайдың жолымен поэзияға философиялық тереңдік әкелген ақын деуімізде де сондықтан.

Мағаз – философ ақын. Оның әсіресе 1979-ші жылдан кейінгі жасампаздық жақтан әбден толысқан шағында жазған өлеңдерінде философиялық толғаныс басымырақ түсіп жатады. Мағаз өлеңінің сырт сымбатын сырлаудан, орынсыз әйміштеп бояу жағудан аулақ. Айтар ойын барынша қысқа, нақты, образбен, символдық бүкпемен жеткізуге күш салады. Сол себепті оның өлеңдері көп сөзділіктен мейлінше таза. Өлеңінде негізгі айтар ойынан, жүктер міндетінен ауаша, алшақ тұрған шумақтар жоқтың қасы. Өлеңдерінің көбінде өте қысқа, шағын сюжетті болып келетіндігі де осындай ерекшелігінен екендігі күмәнсіз.

Суреткердің талант құдыреті – жазған шығармасының көптігімен немесе жанр салмағымен өлшенбесе керек. Өйткені кейде бір дастанның яки романның идеясы шағын өлеңге сыйып кетуі де әбден. Мысалы, Омарғазы Айтанұлының «Бұғы» дастанымен қапталдасарлық шығарма ретінде Мағаздың «Бұлдырлықты көріп» атты өлеңін айтуға болады. Әрине мұның бәрі жазушының шеберлігіне қатысты айтылып тарқатылар көп түйіндердің бірі. Мейлі шағын лирика не эпикаға құрылған көлемді туынды болсын оқырманды ойландырарлық философиялық толғаныстар болуы қажет. Ал философиялық ой – жалаң баяндаумен келер бублистикаға яғни алдамшы фалосқа құрылмайды, ол – көркемдіктің неше алуан компоненттерін іске қоса отырып шеберлік қырларын көрсететін майдан. «Шынында да, ақын қоғамдағы жағымсыз әрекеттерді сынға ала отырып, көпшіліктің көкейіндегіні дөп басып» [3, 395] әдемі жеткізеді. Сонымен қатар бір айта

кететін мәселе: поэзия тілі – ықшам, әсем, образды тіл болып келетіні рас. Алайда солай екен деп идеяға қызмет көрсетпейтін ең сұлу, ең тәтті сөзді үйіп-төгу орынсыз. Және поэзия тілінде де образды көркем тілмен қатар тұрмыстық қарадұрсында сөздер яғни ғылым тілімен айтқанда тура мағынасындағы номативтік сөздер келе беретін жағы тағы бар. Тегінде поэзия тілі – сөзсіз образды көркем сөзбен келуі керек дейтін шарт басты орында тұратындығы шындық. Егер ақынның қажеті түсіп тұрған сөз – тұрмыстық қарапайым атаулар болса, оны қолданудан қашқақтауының керектігі жоқ. Алайда ең ескеретін нұқталы түйін қаламгер сол жай сөздің өзін кетігін тапқызып, дәл өзінің орнына қалап жібере алса одан көркем, одан образды сөз болмақ емес. Мысалы, Абайдың «Күз», «Қараша, желтоқсанмен сол бір екі ай» қатарлы көптеген «өлеңдерінде тұрмыстағы отын, су, жіп, қап, тезек, т.б. бәкін-шүкін атаулар жиы қолданылып жүреді» [4, 68]. Бұған бола Абайды өлең тілін «бөтен сөзбен былғады» дей алмайсыз. Негізінде образды ойын «әдемі тонға» орамай ақ халықтық тілімен (халыққа ұғынықты сөзбен) жеткізу ежелгі фольклорлық және жыраулық әдебиеттен бері жалғасып келе жатқан дәстүр. Бұл – мысал келтіріп сөз ұзартпасақта оқушыға белгілі жай. Демек шеберліктің бір ұшы – сөз саралап қолдануда.

Нәтижелер. Мағаз Разданұлының философиялық өлеңдерінде ақынның гуманистік идеялары біршама айқындалып көрінеді. Гуманизм – ақиқатты жақтап, әділетті дәріптеп адам баласына тән игі қасиеттерді, асыл мінездерді уағыздайтын; адамның еркіндігі мен кісілік құқын, ар-намысын қорғайтын; сондай-ақ барша адами қасиеттерді ұлықтап, өмірдің мәнін дәріптейтін философиялық идеяларға негізделеді десек, Мағаз жырларынан осы сипаттар тегіс көрініс тауып отырады. Қоғамдық өмірдегі туылып жататын түрлі әділетсіздіктерге қарсы азаматтық көзқарасын білдіру – гуманист суреткердің міндеті. Мағаз міне осы үдеден шықты.

Өмірді ақын қиялымен ғана емес, философ көзімен таныған, және танытуға талпынған оның лирикалары (тегі бойынша бөлгенде лирика деп жалпы поэзияны айтамыз) – адами өмірдің биік парасатынан, асыл-асыл сезімдерге жүкті сәулелі тұстарынан, аққа күйе баттап кимелеп келген кесірлі кезеңнің жан мұздатар суреттерінен сомдалып құйылған. Кез келген ақын әрдайым шындық биігінде тұрып сөйлесе, барлық ісін адамгершілікке (гуманистік идеяға) негізделіп жасай білсе – шын құдыреттілік, шын ұлылық биігіне көтеріледі. Мағаз поэзиясын биікке көтеріп, құдырет дарытқан да дәп осы қасиет – философиялық толғаумен келетін гуманизмдік идеялар ағыны болса керек. Ендеше осы көрсеткен теориялық тұжырымдар мен сипаттардың дәлел-дәйегі ретінде Мағаздың философиялық толғаныстар болып келетін өлеңдерін ары қарай таратып талдауға көшейік. Мағаз «Бар ойым» атты өлеңінде лирикалық кейіпкер «мен» арқылы «мейлі қай қоғамда, қандай жағдайда болсын өз ұлттық болмысымызды жоғалтып азғындаудан аулақ болайық» деген философиялық теориясын алға қойып, өз тарабынан үндеу тастайды. Аталған өлеңнен үзінді оқиық:

Бетімді көрпе қалқалап,
Жете алмай төрден есікке.
Қазақ боп жаттым шалқалап,
Шіреніп қойып бесікте.

Кетермін «хош» деп шалқалап,
Жеткенде қонар жеріме.
Бетімді кебін қалқалап,
Қазақ боп кірсем көріме [5, 42].

Осы екі шумақ өлеңде автор жай ғана өмір суретін поэзия тілімен сызып отырған жоқ, қазақтың ұлттық болмысын көрсетіп отыр. «шіреніп қойып бесікте» жатқан сәби де, бетін кебінмен қалқалап шалқалатып есіктен шығарып бара жатқан мәйт те көз алдыға әсерлі образбен орнай қалады. Мағаз қазақ баласының бесікте жатқан шағы мен арғы дүниеге аттанып бара жатқан сәтіндегі суретін яғни өмірдің басы мен соңын бір ойға көгендеп тамаша қабыстыра білген. Осында ақынның алға қойған ойына емес, сол ойды жеткізудегі

шеберлігіне, өмір құбылысын жинақтап көрсете білудегі алымдылығына сүйініш айтпай тұра алмайсыз.

Мағаз бұл өлеңнің әр жолына, әр сөзіне көп мағына сиғызған. Мысалы, «қазақ боп жаттым шалқалап» – деуінде үлкен сыр бар. Өйткені құбылыстың сыртын көрсетуден гөрі ішіне көбірек көз салатын ақынның ойы тереңге тартып алысты аңдатып тұрғаны белгілі. «Шалқалау» сөзін образ тұрғысынан қарасақ, өмірі ат үстінде, биік-биік өлкеде өткен қазақтай халықтың ұрпағының рухы асқақ та, шалқақ болуы заңды. Оның үстіне 21 жыл түрме азабы қырын да сындыра алмаған пипаз жанның жыры да өзі сияқты «шалқалап» аспаншыл кейіп танытып тұрған жоқ па?! Ал, өлеңінің өрнек, құрылымын сөз етпесек те, осы екі шумақтың іші мен сырты бірдей құрыштан құйылғандай ажырамас бүтіндік көрсетіп тұрғаны анық.

Ақын «Күлкі» деген өлеңінде кейде адам өмірінің салқындап бара жатқан шағына жылу жүгіртіп, сәтке болса да сергітіп тастайтын сәттерін еске алады. Алайда тіршілік мәні – арзан күлкіде емес, сыры кетіп сымбаты бұзылмас шын күлкіні табу жолындағы күресте деген көп қырлы ойларының бір шетін шығарады.

Білгенге жылау арзан, күлкі қымбат,
Сенбесең өзіңді-өзің көрші тыңдап.
Туғанда жылап туып, ай өткен соң,
Шақырған шаңырақтан күлкі ымдап [5, 61].

Мағаз осы арада «Күлкі», «Жылау» жайында қандай жұмбақты ойды меңзеп тұруы мүмкін? сол жағына баса назар жығып, өлеңнің мазмұны бойынша ашалап түсіндіріп көрсек, автор «жылау» сөзіне дәл осы бір жерде екі түрлі қызмет жүктеп яғни екі түрлі мағына сиғызып тұрғандай сезіледі. Бірі, адамның өмір есігін іңгалап ашқандағы «ерікті жылауы» да, енді бірі, өмірдің ызғарына ұшырап, қатыгездік көргендегі «еріксіз жылауы». Алдыңғысы физиологиялық ішкі тілек, қажеттен туатын табиғи болмыс болса, соңғысы тағдырдың жанға салған жарасынан, жан ауыртар жазасынан болатын амалсыз жылау.

Ақын философиясына жүгінсек, жылау да, күлкі де өткінші нәрселер. Оның бірінің мөлшері екіншісінен артық түсіп жатса қалыпты тірліктің теңдік салмағын бұзады. Адамның ес кіргенге дейінгі жылауы да мезгілдік. Одан кейін тірліктің қызыл-жасыл қызығы басып адамды «күлкі» жетелеп кетеді. Ақын өз өлеңінде: «Туғанда жылап туып, ай өткен соң, шақырған шаңырақтан күлкі ымдап [5, 61], – деп сәдеттеп отырғаны да осы ойдың ұзақты желісі.

Болғандай сиыр «жолдас» жілқыменен,
Туыпты жылау бірге күлкіменен.
Екеуін қысып екі қолтығына,
Көтеріп жүр емес пе шағын денең.

Сұм жүрек қазір бүтін, қазір жыртық,
Өмірді бітірері хақ жылау құртып.
Дегенмен жанарыңа келген жасты,
Құрғатып кетер күлкі өзі сүртіп [5, 62].

Егер адам өмірін қазақтың шанағынан күй төгілген қоңыр домбырасына ұқсататын болсақ, күлкі мен жылау бейне соған тағылған қос ішек сияқты. Екеуі бірігіп мағына шығарады; екеуі бірігіп өмірге әр кіргізеді. Сондықтан да ақын тек екеуінің біреуін ғана болуын құптап үміт етпейді. Жылаулы өмір сор татиды, ылғи күлкілі өмір су татиды. Автордың «туыпты жылау бірге күлкіменен» дегенінде екеуінің бір денеге қосақталғандай ажырап алыстамас ағайындас халын ұғындырады. Әрі орынды, лайықты күлкі тіршілікке жылу беріп, тамырыңа қан жүгіртеді. Көңілдегі кірді, кірпіктегі жасты бір мезетке болсада құрғатып, жуып-шаяды, – дейді ақын өлеңінің ойы.

Өлеңнің басқы шумақтарында күлкінің адам өміріндегі маңыздылығы айтылса, келесі шумақтарында «өзгенің жақсылығына қуана білу – үлкен кісілік» [6, 172] деген философиялық тұжырымды ойға ауысады.

Тұрлаулы қиянаттан таза жүрек,
Күлкіден айырма деп тілер тілек.
Жаралған күлу үшін дүниенің,
Не керек ту сыртынан қамшы білеп.

Білгенге күлкі орынды өмір үшін,
Ешкім де күлмегеннің жармайды ішін.
Күлмесең күлмей-ақ қой, ауыл-үйдің
Сөндіріме «қар жауғызып» қуанышын.

Деген сөз тегін емес «күлкі – арсыз»,
Алсаңыз арзан күлкі опығарсыз.
Сатсаңыз жалған күлкі жәреукешіл,
Ішінде арсыздардың сіз де барсыз [7, 18].

Көңілі қиянаттан таза, күндестіктен алыса адам әрқашанда өзгенің жақсылығына қуанып, бақытты шағының баянды болуын шын тілейді. Біреудің қуанышына ортақтаспасаң қой, бірақ кесіріңді тигізіп, кесапатты іс қылма. Бұл шумақтарда ақынның дәріптеп отырғаны да осы төңіректегі ойлар екені анық.

Мағаздың «Дос келді» деп аталатын өлеңінде де «күлкі» сөзі кездеседі. Өлеңде «семіз күлкі», «күлкінің көк сорпасы» деген метафоралар қолданылып, «күлкі» сөзі көбірек тілге алынғанымен, ақын ол арада «күлкі» жайында емес, күлкі сөзін басқаша бір бүкпелі ойды аңдатудың құралы ретінде жұмсайды. Өлеңде бірі ашық, бірі көмескіленген екі түрлі астарлы ой бар. Өлеңнің жұмбақтап отырған идеясы – оның жазылған кездегі тарихи жағдайына да байланысты екенін ескеру керек. Өлең – ақынның түрмедегі кезінде яғни 1977-ші жылы жазылған. Өлеңде ашық көрнектіленген идея – заманның ыңғайына бағып, демде құбылып шыға келетін ағайыншылдығы ауызында ғана адамдарды сынға алады. Доспын деп жарқылдап күліп, ішінді біліп алған соң сыртыңнан қастық сайлап, орға жығатын; және басыңа іс түсе қалса көмек көрсетудің орнына пайдасыз құрғақ сөз емізіп, сені күлкіге айналдырып табалайтындарды айыптайды.

Күлкінің көк сорпасы қышқыл, тәтті,
Мөлтілеп ыдысымда жымың қақты.
Ұрттап ем, күлкі қысып шашалдым да,
Күйді ауызым, көзден тарам жастар ақты [7, 19].

Ақынның түрмеге түсуін заманның аумалы-төкпелілігінен, күрделілігінен болды десекте, бірінші болып алдымен айдалып кетуі ағайынның жаласынан, күле тұрып істеген жымсымалығынан болғаны анық. Бұл арадағы күлкі – жалған достың ішкі бетін жасырған бет пердесі. Сондықтан да ақын: – ағайын сыйлады деп сеніп ұрттаған «күлкінің көк сорпасы» ауызымды күйдірді, сорымды қайнатты, – дейді.

Кеткен соң ақыл керіп, баысм ісіп,
Досыма тағы бардым ісім түсіп.
Осыдан басқа ем жоқ деп бір бөрікті,
Кигізді оңай өлшеп, жылдам пішіп.

Тұрсамда, отырсамда бөркімде еркім,
Шекемді емдеймін деп қысады әр күн.
Бөркіндей самай таздың бір шешпейтін,
Келеді әлі түспей осы бөркім [7, 20].

Өлеңнің соңы осылай аяқтайды. Мұндағы «бөрік» – перифраз тәсілімен сәтті жасалған сөз-образ. Ақынның көмескі – жұмбақты ойы осы сөзге жасырылған. Ақын басына тағылған түрлі жалған айыптарды ағайынның «силаған» бөркі деп астарлайды. Жақынның қолымен оңай пішіліп кигізілген сол бөрікті бейне самай таздың кепешіндей басымнан бір тастамай киіп келе жатқаныма жиырма жылға жақындады. Менің қазіргі барлық еркім осы бөркімде, – дейді өлең ойы.

Аталмыш өлеңнен «сенбе досқа тұрса да қанша мақтап» [8, 138] деген Абай философиясының ұшқыны қылаңдайды. Адамдар араысындағы жалған татулық сыңдалады. Тіршілікте ағайынға сеніп арам өлетін жәйттердің жиы туылып тұратыны да табиғи іс. Одан аулақ болу шынында қиын. Қиын болатыны – адам баласы ешкімге сенбей, сенісе алмай жасай алмайды. Сенген досың алдамшы шығып, сені ажалға айдап беріп отырса қорлықтың үлкені сол болмақ. Ақын осы ойларын өз басындағы тағдырымен байланыстырады. Әдетте, «көбінесе лирикалық поэзияда ақынның өз кешірімесі, ішкі жан тебіреністері қабаттаса кіріп отырады» [9, 74]. Әрі ақын суреттеп отырған дүниесінің образына немесе поэтикалық бояуына айналады. Өзі жазып отырған шығармасының кейіпкеріне айналып, өз кешірімесі арқылы дйттеген идеясын жеткізу – лирикалық поэзияның басты бір еркселігі. Мұнда «өмірлік құбылыстардың нақты суретін сызудан гөрі суреткердің айнала болмысқа болған субъективтік көзқарасы – дүниетанымы басым орында тұрады» [10, 86]. Талдап отырған өлеңде автор болмыс ақиқатын бейнелеуде осындай ұтықты тәсілге жүгінген яғни лирикалық поэзияда көп қолданылатын қағидаға арқа сүйеген.

Мағаз разданұлының адам өмірінің сырына бойлатып, тереңіне үңілте түсетін мағыналы өлеңдерінің бірі «Жылау» деп аталады. Ақын мұнда да жоғарыдағы өлеңнің бейнелеу ізімен «жылау» ұғымын төңіректей отырып, іргелі ойларға жетелейді. Жалпы 12 шумақтан тұратын өлеңнің, автордың негізгі ойының желісі толығырақ көрінетін шумақтарды мысалға келтірелік:

Күлмеңдер, ей жарандар, қапалыға,
Қарайды құдай кімнің сақалына?
Тағдыры көзге шұқып жылатпаса,
Сияма пенде шіркін шапанына?!

Үнемі болмаса да аңда-саңда,
Сол үшін түскені жөн етке таңба.
Тоғызы тел болатын дүние жоқ,
Көреміз бір кейісті патшадан да.

Еңкейіп батқанына күн жылайды,
Толған ай орталаса, түн жылайды.
Көшпелі бақ секілді сөткесіне,
Бұл әлем бір күліп, бір тұнжырайды.

Болғанмен бұл жалғанның сырты дүрдей,
Сәт емес жеті күннің бәрі бірдей.
Туада һам сүт емген адамзатты,
Тағдыры қоя бермес имендірмей [7, 27].

Адам баласы қайғыны, жылауды тәңірінен сұрап алмайды. Тіршіліктің қым-қиғаш бұралаң жолы кісінің қалауынсыз өз иіріміне батырады; көлдей тынып тыныш жатқан өміріңе қол сұғып, икеміне көндіреді. Ақынның өлеңінде «тағдыры қоя бермес имендірмей» деп отырғаны да сондықтан.

Өлеңнен ақынның басынан өткен тағдыры, драмалық кешірімесі жатқаны «тағдыры көзге шұқып жылатпаса, сияма пенде шіркін шапанына?!» деген поэтикалық тармақтардан білінеді. Сонымен бірге мысалға келтіріп отырған өлең жолдарынан ақынның адам табиғатындағы ерікті-еріксіз туылып жатқан құбылыстарды терең бақылап, оны тартымды ойларға айналдыра білген шеберлік қырын да байқатады. Ондағы ой мен сөз, сезім мен сурет туындының мазмұнын әрлендіріп, көңіл толқытар әсерлі бейнеге көшеді де, оқушы санасында тың байлам, жаңаша түсінік тудырады.

Өлеңнің әр шумағында айтылған ойлардың басын біріктіріп, қысқаша түйіндесек, ақын «жылау» – адам өміріндегі қалаусыз туылатын құбылыс. Одан адам баласы мәңгі

сақтанып, маңына жолатпай жүре алуы мүлдем мүмкін емес. Қуаныш пен қайғы бейне күн мен түндей алмасып жатады. Қайғысыз-мұңсыз пенде жоқ, сыртынан қарап төрт тұрманы түгел дейтін патшадан да бір кейістік шығады. Қалыбы бүтін дүние қабырдан ғана табылады. Сол үшін адам оқиаттан басқа түскен қайғы мен көңілсіз жайларға ұшырағанда морт кетіп, өзін жоғалтып алмауы тиіс. Өлеңнің философиялық астары осылай сөйлейді.

Мағаздың бейнелеу жағында ұқсастау ситлде жазылған мұндай өлеңдері аз емес. Соның тағы бір мысалы ретінде «Тар» деген өлеңіне талдау жасап көрелік:

Жұмыртқадан шығады құс қыраны,
(Қанат, құйрық зуылдап ысқырады.)
Тар саптаяқ болады ерге жолдас,
«Тар» дегенді кейбіреу басқа ұғады [11, 52].

Өлең осылай басталады. Ақын тар ұғымы турасындағы ойларын заттық дүниенің айналасынан бірер қайырым мысал алып түсіндіреді де, ары қарай адамның мінез-қасиеттеріне байланысты айтылатын мағыналы ойларға көшеді.

Жаратпаған әлемді тәңір тар қып,
Өлшем емес жігітке жоқ пен барлық.
Өзі естіге орын бар мың кісілік,
Жанда қорлық, жалғанда іші тарлық.

Басындағы баспанаң тар болса егер,
Оқасы жоқ, балшықтан мұрат өнер.
«Ары жаттан...» тарылса жар төсегі,
Ғазиз басқа, міне осы қиын келер.

Асың симай жатса егер табағыңа,
Жөнін айтсаң, кешеді қонағың да.
Бірақ сонда, сіңісті іштарлықтың,
Тұрмаса екен белгісі қабағыңда [11, 53].

«Таланытты суреткер көбінде өмір шындығын кішігірім жайлар мен елеусіз құбылыстар арқылы аша біледі» [12, 11]. Ақын ойына өзек, туындысына арқау етіп отырған «тар» сөзін шектілік мәннің шеңберінде ұстап қалмай, онымен өзектес жатқан сабақтас ұғымдармен ұтылап тереңдетіп мағыналылығын мейлінше қомақтырақ көрсетуге әрекет етеді.

Тарлық – әрине, қай жағынан болсын бір жетіспеушіліктің, толымсыздықтың айғағы болатыны ақиқат. Автор көздеген мақсатының мәресінен шығу үшін де көзтаныс заттық ұғымдарды санамалап, сатылап биіктегіп, эстетикалық қуаты күшті дүниеге айналдырады. Автор «тар» деген жалғыз ұғымды жалпы өмір шындығының көзге үйір ұғымдарымен айқындай отырып, оның көркемдік мәнерінің барынша мәнді болуын көздейді. Сондықтан да өлеңнің сырт сипатынан гөрі онда алға қойылар ой, толғандырар тақырып анағұрлым сүбелі болып шыққан.

Ақын, жазушы белгілі бір құбылысты немесе ұғымды таратып жазуда алдына нендей мақсат қойуы мүмкін? әлбетте, бірінші кезекте, өмір құбылысын таныту. Таныту дегенде ол қаламгердің өз топшылауы бойынша бір жақты түсінікке тірмей, ғылыми және көркемдік таным тұрғысынан қарап кең ауқымда көрсетуін талап етеді. «Көркемөнерді сезім шеңберімен шектеп, ал ойлау жүйесін бір жақты ғылым игілігі деп түсіну дұрыс емес. Іс жүзінде дүние сырын игерудің қос тәсілі – көркемдік таным мен ғылыми танымның қай-қайсысында да ой мен сезім мейлінше өзектес, олар бірін-бірі толықтырады, байытады. Ғылыми, көркемдік ұғымдары – әрқайсысы өз алдына тек ғылыми тұрғыдан таным түрлері ретінде сараланғаны болмаса, олар да бәрібір бірінен-бірі қара үзіп кете алған жоқ. Бір медалдың қос беті тәрізді өзді-өзін рухани демейтін, дамытатын біртұтас таным жүйесінің күретамыр қос желісі ғана» [13, 15].

Мағаз өлеңдерінен байқалатын тағы бір ерекшелік – өзі танып білген тіршілік дүниесіндегі алды-алдына шашырап жатқан ұғым-түсініктерді көркемдік таным сүзгісінен өткізіп, өзара бір-бірінен жігі ажырамас етене, бауырлас ұғымға яғни философиялық теорияға айналдырып жіберетін жақтарымен бой көрсетеді. «Дүниені танып-білу, оны көркемдік таным өресінде қабылдап өнер тіліне көшіру – қаламгердің қарымын, шеберлік дарынын сынайды. Әрине болмыс шындығын танумен оны мейлінше көркем, бейнелі дүниеге айналдырудың арасында» [14, 246] көптеген күрделі барыстар бар. Нақтылап айтсақ, ақын өзі сезініп таныған құбылысты көркемдіктің қағидаларымен ғана емес, өзі іздеп тапқан жаңа жолдармен бейнелейді.

Оның «Өрт» (1978 ж.) деген өлеңінде тұрмыстағы қарапайым детал орынды кәдеге асырылып, қоғамдық өмірдің бір қыры, көзтаныс бір өңірі суреттеледі. Әуелі аталған өлеңді оқиық:

Көңілдің жайлауындай күлкі қонған,
Безеніп күн астында тұр еді орман.
Бейуақыттың жез қанатты шапағындай,
Өрт келді қойны-қоншы отқа толған.

Жапырды жалын аунап жас орманды,
(Сындырды бір ажарды бір «ажарлы»).

Таңданып, таңдай қағып болғанымша,
Өрт те жоқ, орман да жоқ, көмір қалды.

Құлағын бір ұршықтың уақыт бұрап,
Жалықпай жыл жасады айдан құрап.
Тірілті жыл жиылып өлі орманды,
Өшкен өрт қалды адыра ойдан жырақ.

Бұл заман әлмисақтан бері қарай,
Әдепсіз ақымақты көрген талай.
Тоқтамай өмір көші ит үргенге,
Білмейді көшерін жел, қонарын сай [15, 122].

Өлеңнің алдыңғы екі шумағында құбылыстың сырт сипаты көрсетілсе, одан кейінгі соңғы екі шумағында мыңдаған адамдардың өмірін ойрандап, ортасын күйреткен сол бір «сүркейлі жылдар» астарлы түрде бейнеленіп, ой ағынын ары қарай қоғамдық эстетиканың биік тұрғысына қарай бұрады.

Қалыптасып қалған таным бойынша, «өрт» – жамандықтың баламасы. Өлеңде ақын осы танымдық негізге сүйеніп, қоғамдық жағдайды образды түрде көрсетудің құралына айналдырады. Себебі болмыс – идеяның туындатушысы. Кез келген дарынды суреткер туындысын өзі өмір сүрген ортаның қоғамдық жағдайымен, ел мен жер тағдырымен сабақтастырып, оны өз сырымен ортақтастыра жеткізеді. Және оған ақынның сезім-тендециясы, ашық көзқарасы сіңіріледі. Дүниені тану, түйсіну қатынасы қашан да уақыт тынысы, қоғамдық ортаның саяси-әлеуметтік атмосферасы арқылы айқындалады. Зор өнер туындысын тудырушы шебер өзін толғандырған ойларын өнердің заңдылықтарына қапсыз сидырып сақтай отырып, дәуір ағымымен сәйкестіреді. Әсте заман талабынан, қоғамдық жағдайдан бейтарап қалмайды. Мағаз өлеңінде тек құбылыстың сырт сипатын қаз-қалпында натурал көрсетуді мұрат тұтпаған. Ақынның жаратылыс құбылысын адам қолымен туындап жатқан қиянаттардың баламасы етуін – парасаттылыққа ұласқан ойшылдық, сыршылдық деп тануға болады. Туындыгер болмыс суретін әдеттегідей барша көрінісімен қаз-қалпында көшіре салып отырған жоқ. Онысы эстетикалық мұратымен астарлас көрсетіліп, әсем жыр тілімен көркем шындыққа айналған.

Қорытынды. Мағаз өз заманының белгілі көреген алдыңғы қатардағы адамы ретінде әлеуметтік өмірдің әр алуан сипатын өз шығармаларына арқау етті. Және оны өз басынан

Т. КАДЫЛ

Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

ФИЛОСОФСКАЯ ГЛУБИНА ПОЭЗИИ МАГАЗА РАЗДАНУЛЫ

Аннотация. В статье анализируются философски глубокие мысли поэзии Мағаз Разданұлы. Цель исследования – раскрыть малоизвестные стороны творчества поэта. Исследуются его стихотворения, отражающие различные аспекты общества, времени и человеческой природы. Например, в стихах «Өрт» («Пожар»), «Оқ даярлаушы» («Оружейник») раскрыта реальность общества, а в стихах «Айна алдында» («Перед зеркалом»), «Тар» («Тесный») отображена картина той эпохи, в которой он жил и творил. В стихах «Күлкі» («Смех»), «Жылау» («Плач»), «Мақтан» («Гордость») автор представляет философские размышления о человеческой сущности. Для достижения данной цели рассматриваются его поэтические сборники «Асулар толғауы» («Гимн перевалам»), «Уақыт» («Время»), «Босаға» («Порог»), «Ертең» («Завтра»). Мағаз 21 год своей жизни провел в китайской тюрьме. Исследуя его произведения, написанные в тюрьме, мы познаем характер общества, сущность человека и истинную правдивость времени. Для укрепления теоретической основы исследования в качестве метода были использованы научные работы отечественных критиков и литературоведов, таких как Р. Сыздыкова, З. Сериккалиулы, Е. Шаймерденулы, а также зарубежных ученых Реми Хесса, Ло Гэньзы и Нан Фань. Практическая значимость и ценность статьи заключается в том, что результаты научной работы обеспечивают материальную основу для дальнейших исследований поэзии М. Разданұлы. Это создает новые возможности для будущих исследователей. Научная новизна и результаты работы заключаются, во-первых, в том, что философская глубина поэзии Мағаз исследована впервые систематически. Во-вторых, раскрыта философская значимость и исторический контекст стихов поэта, написанных в тюрьме. В-третьих, в процессе анализа философски глубоких стихотворений Мағаз рассматривается сложная жизненная реальность, через которую прошел сам поэт.

Ключевые слова: поэзия Мағаз Разданұлы, философская глубина, исторический контекст, картина эпохи, художественное мастерство.

T. KADYL

The R.B. Suleymenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

PHILOSOPHICAL DEPTH OF MAGAZ RAZDANULY'S POETRY

Annotation. The article analyzes the philosophically deep thoughts of Magaz Razdanuly's poetry. The purpose of the study is to reveal little-known aspects of Magaz's work. In particular, his poems reflecting various aspects of society, time and human nature are examined. For example, in the poems "Oert" ("Fire"), "Ok dayarlaushy" ("Gunsmith") the reality of society is revealed, and in the poems "Ayna aldynda" ("In front of the mirror"), "Tar" ("Crowned") the picture of the era in which he lived and worked is reflected. In the poems "Kulki" ("Laughter"), "Zhylau" ("Cry"), "Maktan" ("Pride") the author presents philosophical reflections on human essence. To achieve this goal, his poetry collections "Asular tolgaуy" ("Hymn to the Passes"), "Uakyt" ("Time"), "Bosaga" ("Threshold"), "Erten" ("Tomorrow") are considered. Magaz spent 21 years of his life in a Chinese prison. Exploring his works written in prison and filled with truth, we learn the character of society, the essence of man and the true truthfulness of the time. To strengthen the theoretical basis of the study, the scientific works of domestic critics and literary scholars such as R. Syzdykova, Z. Serikkaliuly, E. Shaimerdenuly, as well as foreign scientists Remi Hess, Lo Genzy and Nan Fan were used as a method. The practical significance and value of the article lies in the fact that the results of the scientific work provide a material basis for further research into the poetry of M. Razdanuly. And this creates new opportunities for future researchers. The scientific novelty and results of the work are, firstly, that the philosophical depth of Magaz's poetry has been systematically studied for the

first time. Secondly, the philosophical significance and historical context of the poet's poems written in prison have been revealed. Thirdly, in the process of analyzing Magaz's philosophically profound poems, the complex life reality that the poet himself went through is considered.

Keywords: Magaz Razdanuly's poetry, philosophical depth, historical context, picture of the era, artistic skill.

References

1. Äşimqan T., Altyn Zhağalay. – Almaty: Arys, 2019. – 168 b.
2. Orda G.Zh., Jüsifbek Aimaýytuly: ulttyq ädebiät fen aǵartý salasyndaǵy izdenister men kózqarastar // M.O. Äuezov atyndaǵy Ädebiät jäne öner institúty, Kerýen ǵylymi jýrnaly. 2024. – No 3 (84 tom). – 64 b. DOI: <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.3-05>.
3. Tleyberdina G.T., Berikbol T., Böken G.S., Kanalina G.M., Qazırgı aıtystyń taqyryftsıq jäne kórkemdik erekşelikteri // Toraıǵyrov ýniversitetiniń qabarşysy, filologialyq seria. 2024. – No 3. – 395 b. DOI: <https://doi.org/10.48081/NNRD1489>.
4. Syzdyqova R., Abaidyń sóz órneǵı. – Almaty: El-şejire, 2014. – 580 b.
5. Razdanuly M., Asýlar tolǵaýy. Óleńde. – Kuytiń: Ile khalq, 1982. – 135 b.
6. Şaimerdenuly E., Qazaq aforizmderi. – Astana: Almatykitap, 2008. – 304 b.
7. Razdanuly M., Yaqtyqa jaýap. Óleńder. – Pekin: Ortalq ulttar, 1984. – 110 b.
8. Qunanbaiuly A., Abai şyǵarmalarynyń eki tomdyq tolyq jınaǵy, 1-tom. – Almaty: Jazýşy, 2005. – 296 b.
9. Luo Genze., Qytai ädebieti synynyń tariqy. – Şañxai: Kitap, 2003. – 274 b.
10. Nan Fan., Ädebiät teorıasy. – Pekin: Pekin Ýniversiteti, 2008. – 306 b.
11. Razdanuly M., Tańdamaly şyǵarmalary. Óleńder. – Urımşı: Şyńjań khalq, 2016. – 420 b.
12. Taldaubek Kadyl., Zhanakul Sametova., Gulzhakhan Orda., Akmaral Otarova., Zhanar Seisembayeua., Rakymberdi Zhetibay., The issue of human and natural ecology in modern Kazakh novels (based on the novel “The Last duty” by A. Nurpeisov) // Journal of Infrastructure, Policy and Development. – 2024. – Vol 8, No 14. – P 11. DOI: <https://doi.org/10.24294/jipd9601>.
13. Serıkqalı Z., Tańdamaly şyǵarmalary. 3-tom. – Almaty: Rariter, 2012. – 431 b.
14. Remi Hess., Filosopianyń tańdaýly 25 kitabı. – Almaty: Ulttyq aýdarma birosy, 2019. – 360 b.
15. Razdanuly M., Bosaq. Óleńder. – Urımşı: Şyńjań khalq, 1998. – 120 b.

Автор туралы мәлімет:

Талдаубек Қадыл – философия докторы (PhD), Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, жетекші ғылыми қызметкер, Алматы, Қазақстан.

Талдаубек Қадыл – доктор философии (PhD), ведущий научный сотрудник Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан.

Taldaubek Kadyl – doctor of Philosophy (PhD), R.B.Suleimenov Institute of Oriental Studies, leading researcher, Almaty, Kazakhstan.

М.Қ. НҰРМАХАНОВА¹**Л.Ж. МҰСАЛЫ²*****З.С. СОВЕТОВА³**

Ғұмарбек Дәукеев атындағы Алматы энергетика және байланыс университеті,
Алматы, Қазақстан^{1,3}

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан²
(e-mail: nurmahanova.marzhan@mail.ru¹, mj_laila@mail.ru², zaure.sovetova@mail.ru³)

БЕЛГІЛІ СЫНШЫ ҚАЛЖАН НҰРМАХАНОВТЫҢ БАҒАЛАУЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ-УКРАИН ӘДЕБИ БАЙЛАНЫСТАРЫ

Аңдатпа. Мақалада белгілі сыншы, драматург, аудармашы Қалжан Нұрмахановтың әдеби қызметі қарастырылған. Ол өз теориялық және эстетикалық ізденістерін қоғамның әлеуметтік қажеттіліктеріне сай шебер үйлестіре білген. Қалжан Нұрмаханов қазақ әдебиетінің украин жазушыларының шығармашылығына әсері мен олардың арасындағы өзара байланыстар туралы көп жазған. Қазақ және украин әдебиеттерінің өзара байланысы мен дамуы үдерісін қарастырып, бүкілодақтық аренада украин әдебиетінің озық үлгілерін насихаттаған.

Сыншы әрі әдебиеттанушы ретінде Қалжан Нұрмахановтың негізгі ерекшелігі – әдебиеттегі өзекті мәселелерді талдау кезінде тарих пен қазіргі заманның бірлігін сақтауында. Ол қазіргі әдеби үдерістерді тек бірегей түрде емес, қазақ және украин мәдениеттерінің өзара ықпалы мен жетістіктері арқылы қарастырған. Сыни пікірлер, өмірбаяндық очерктер және әдеби портреттер арқылы украин жазушыларының шығармашылық даму жолын терең зерттеп, оның логикалық негіздерін ашуға ұмтылған.

Мақалада филология ғылымының өзекті саласы ретінде салыстырмалы әдебиеттануға қысқаша талдау жасалған. Бұл сала қазақ әдебиетіне дүниежүзілік әдебиет аясында өз орнын нақтылап, халықаралық беделін нығайтуға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: қазақ және украин әдебиеттерінің өзара ықпалы, өзара байланысы, сыни пікір, көркем әдеби үдеріс, салыстырмалы әдебиеттану, әлем әдебиеті.

Кіріспе. Мәдени, соның ішінде әдеби құндылықтарды зерттеу мәселесі халықтар арасындағы тығыз ынтымақтастықтың бір немесе бірнеше саласында жүзеге асатын жаңа интеграция кезеңдерінде ерекше маңызға ие болады. Бұл ғасырлар бойы қалыптасқан, қазіргі заман үшін де қызығушылық тудыратын тұтас тарихи құбылыстың ажырамас бөлігі ретінде әдебиеттегі өзара ықпалдастық пен байланыс мәселелері тұрғысынан зерттеудің өзектілігін айқындайды [1].

Қазақ, қырғыз, өзбек, түрікмен және басқа да халықтардың әдебиеттері арасындағы байланыстар аймақтық жақындық, тіл, салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптардың ұқсастығымен түсіндіріледі. Дегенмен де бір әдебиеттің басқа мәдениеттің тәжірибесін қабылдауы ғасырлар бойы біркелкі болмаған, көбінесе әлеуметтік-саяси себептерге байланысты үзіліп отырған.

Әдебиеттердің өзара әрекеттестігі мен байланысы революциядан кейінгі кезеңде аймақтық бірігу және азиялық бауырлас халықтардың тығыз қарым-қатынасы арқылы

күшейе түсті. Бұл байланыстар көпұлтты елдің ортақ мақсаты мен міндеттерін жүзеге асыруға бағытталды. Ұлттық әдебиеттердің өзара тәжірибе алмасуы олардың дамуына, сондай-ақ әрқайсысының кемелденген көпжанрлы әдебиетке айналуына септігін тигізді [2].

Көркем аударма – салыстырмалы әдебиеттанудың қалыптасқан бағыттарының бірі. Компаративистердің пайымдауынша, «Аударма – мәтінді бір мәдениеттен екінші мәдениетке, бір әдеби жүйеден келесі әдеби жүйеге бейімдеу, оны жаңа контексте жаңғырту үдерісі» [3].

Көркем аударма – ұлттық мәдениеттердің өзара ықпалдасуы мен байланысындағы басты тетіктердің бірі. Аударма әдебиеті ұлттық әдебиеттің маңызды құрамдас бөлігі саналады әрі мәдениеттің дамуы мен толығуына оң әсерін тигізеді. Қазіргі аударматану ғылымының өркендеуі аударма шығармасына қойылатын талаптарды күшейтіп, оның тек дәлдігіне ғана емес, эстетикалық сәйкестігіне де баса назар аударуға мүмкіндік береді [4].

Бүгінде салыстырмалы әдебиеттанудың негізгі мектептерінде әдеби байланыстар мен түрлі әдеби дәстүрлердің өзара ықпалдастығын зерттеу компаративистикалық ізденістердің басты бағыты ретінде қарастырылады [5].

Әдістеме және зерттеу әдістері. Қалжан Нұрмахановтың ұлттық әдебиеттердің өзара байланысы негізінде жүргізген зерттеулері жазушының шығармашылық шеберлігін арттыру мен қоршаған шындықты жаңа жанрлық формаларды бейнелеу үшін басқа халықтардың көркемдік тәжірибесіне қанығу, олардың шығармашылықтағы негізгі бағыттарын түсіну және жаңашыл ізденістерін бағалау қажет екендігін айқындады.

Мақаланың әдіснамалық негізін қазақ және әлем әдебиетінің тарихы мен теориясын, қазіргі әдеби үдерістерді зерттеуге арналған отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми еңбектері құрайды.

Зерттеу барысында салыстырмалы-тарихи және компаративистік талдау әдістері қолданылып, қазақ пен украин халықтарының әдеби және тарихи-мәдени байланыстары жан-жақты қарастырылды.

Талқылау мен бақылау. Қалжан Нұрмаханов ұлттық көркемдік дәстүрлердің тек идеялар, әдеби типтер, көркем бейнелеу құралдарын ұстанатын суреткерлердің шығармашылық ізденістері нәтижесінде ғана байланысатынына жазушылардың назарын аудартады. Сонымен қатар дамып келе жатқан ұлттық дәстүрлер әрдайым әртүрлі ұлттық әдебиеттердің өзара байланысы мен өзара ықпалдасуының нәтижелерін қамтиды.

Қазақстандағы салыстырмалы әдебиеттанушылардың назарындағы тағы бір мәселе – әдеби байланыстар. Бұл категорияны қарастырмас бұрын Рене Уэллек пен Остин Уорреннің пікірлеріне тоқтала кетейік. Олардың айтуынша, «салыстырмалы әдебиеттану» термині практикалық қолдануда, біріншіден, ауыз әдебиетін, әсіресе фольклорлық мотивтер мен олардың таралуын зерттеуді білдіруі мүмкін. Екіншіден, бұл термин екі немесе одан да көп әдебиеттер арасындағы зерттеуді білдіреді [6].

Әдетте әдеби байланыстарды зерттеу екі ұлттық әдебиеттің материалдары негізінде жүргізіледі және бұл зерттеу мынадай бағыттарды қамтиды: генетикалық әдеби байланыстар (сыртқы, ішкі, тікелей жанама байланыстар, ықпалдар және т.б.); типологиялық ұқсастық (қоғамдық-тарихи, әдеби және психологиялық алғышарттармен анықталатын ұқсастық, параллельдер), сонымен қатар ұлттық әдебиеттің өзіндік ерешеліктері мен айырым белгілерін анықтау.

Басқаша айтатын болсақ, салыстырмалы әдебиеттану – қазіргі таңда қазақ әдебиетіне ерекше мүмкіндік беретін филология ғылымының негізгі саласы. Бұл сала қазақ әдебиетінің өзін танып, әлемдік көркем әдеби үдерістің контекстінде үйлесімді түрде орын алуына ықпал етеді, сонымен қатар оның дамуындағы әмбебап және ұлттық ерекшеліктерді айқындауға септігін тигізеді. Оларды тиімді пайдалану арқылы қазақ әдебиетінің әлем әдебиетіндегі беделін нығайтуға және ұлттық сана-сезімді күшейтуге мүмкіндік береді [7].

Өкінішке орай, Қ. Нұрмахановтың кең ауқымды қызметі оны салыстырмалы әдебиеттануды терең зерттеп, дамытуға толықтай арнауға мүмкіндік бермеді. Дегенмен,

оның аналитикалық шығармашылығы әдеби компаративизм идеясының үнемі өзекті болып, жаңғыруымен сипатталады [8].

Қ. Нұрмаханов өз заманының әдеби сын үдерісін мұқият зерттеп, көптеген мақалаларын КСРО халықтарының әдебиет мәселелерін талдауға арнады, олардың ішінде ұлттық мәдениеттің өзара ықпалдасуы мен байланысы басты назарда болды. Ол қазақ, орыс, поляк, украин, өзбек, қырғыз баспасөздерінде жарық көрген көптеген шығармалардың авторы және аудармашысы ретінде танылды, кейін олар «Дос лебізі» [9], «Дәстүрлі достық» [10], «Литературные заметки» [11] атты кітаптарда жинақталды. Оның сыншыл және аударматанушылық қызметі республикада сыншыл ой мен аударма шеберлігінің кәсіби деңгейінің айтарлықтай жоғарылауына ықпал етті.

Қалжан Нұрмахановтың шығармашылық зерттеулері әрдайым туған халқының өнерімен тығыз байланысты болды. Ол қарастырған тақырыптарын жан-жақты талдап, материалдарды осы бағытта жинақтаған. Мәселен, Қалжан Нұрмаханов Т.Г. Шевченконың Қазақстандағы шығармашылық кезеңін зерттей отырып, украин ақынының қазақ халқының тұрмысынан шабыттанып, көптеген көркем туындылар жасағанын атап көрсеткен. Сыншының пікірінше, бұл суреттердің құндылығы олардың жан-жақтылығы, реализмге негізделген жоғары көркемдік деңгейі және революциялық-демократиялық идеяларында ғана емес, сондай-ақ қазақ халқының өмірі мен мәдениетін алғаш рет бейнелегенінде жатыр. Қалжан Нұрмаханов өзінің сыни ойларында тек өткен немесе қазіргі жағдайды объективті бағалап қана қоймай, көбінесе белгілі бір құбылыстың болашақтағы даму мүмкіндіктерін де айқындаған. Мысалы, ол Т.Г. Шевченконың қазақ халқы мен Қазақстан табиғаты туралы туындыларын болашақта арнайы зерттеу нысаны болуы қажеттігін айтады. Осылайша Қалжан Нұрмахановтың сыни тұрғыдағы көзқарасы құбылысты уақыт кеңістігінде объективті бағалап, оның болашақтағы даму әлеуетін болжаумен ерекшеленді [11].

Қазақ әдебиетіне қатысты Тарас Григорьевич Шевченконың пікірлерінің маңызы ерекше. «Казахско-украинские литературные связи» мақаласында сыншы Т.Г. Шевченконың қазақ халқының жоғары моральдық және рухани қасиеттеріне сүйсіне отырып жазғанын ерекше атап көрсетеді.

Николаев реакциясы дәуірінің көптеген оппозициялық қайраткерлері сынды Т.Г. Шевченко да өмірінің он жылын қазақ даласындағы айдауда өткізді. Белинский мен Чернышевский дәстүрінде тәрбиеленген революцияшыл ақын Шевченко айдауда жүрген жылдары қазақ халқына ерекше қызығушылық танытып, оның тұрмыс-тіршілігін, әлеуметтік-экономикалық жағдайын, әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлерін, өнері мен ауыз әдебиетін зерттеді. Сонымен қатар ғалым ретінде ол этнографиялық бақылаулар жүргізіп, Қазақстан табиғатын зерттеумен айналысты.

Ұлы украин кобраздың қазақ халқы жайлы ой-пікірлері мен бақылаулары оның поэтикалық шығармаларында, хаттарында және күнделігінде айқын көрініс тапты. Бұл үзінділер Қ. Нұрмаханов тарапынан мұқият жинақталып, түсіндірмелермен толықтырылды.

«...Қазақ даласы ұлы ақынның поэзиясында айқын бейнеленді. 1847 жылдың жазында Орск бекінісіне жеткізілген кейін, ол «Думы моі, думы моі» атты өлеңінде былай деп жырлайды:

«Прилітайте, сизокрилі
Моі голубята,
Із-за Дніпра широкого
У степі погуляти
З киргизами убогими.
Вони вже убогі
уже год ... Та на волі
Ще моляться богу» [11].

Бұл өлеңде ұлы ақын қазақ халқының аянышты да мұңды өмірін терең жанашырлықпен суреттеп, оны украин шаруаларының ауыр тұрмысымен салыстырады.

...1848 жылдың көктемінде Шевченко Орск бекінісінде қазақ аңызының желісінде өзінің әйгілі «У бога за дверью лежала секира» атты өлеңін жазды. Өлең мазмұнында бірде қазақ есіктің артында жатқан балтаны Құдайдан ұрлап алып, оны орман кесуге пайдаланғаны айтылады. Кейіннен балта қазақтың қолынан шығып, өз бетінше ағаштарды шапқан. Сол кезде қазақ даласында жеті жылға созылған алапат өрт басталғаны айтылған. Бұл өлеңнің негізінде ақын Орталық Қазақстан қазақтарынан естіген аңыз жатқандығы анық. Шевченко суреттеген өрт – Кенасары Қасымов көтерілісінің аллегориялық көрінісі. Мұны ақынның өрт жайлаған аймақтарды нақты атап өтуі дәлелдейді:

«I стала тьма, од Уралу
Да до Тангиза, до Аралу
Кипіла в озерах вода,
Палають села, города,
Ридають люди, воють звірі,
Із-за Тобола, у Сибірі
В снігах ховаються...» [11].

Бұл үзіндіде ақын көтерілістің сипатын бейнелі түрде суреттеп, оны қазақ халқына көп қайғы мен қасірет әкелген алапат өртпен салыстырады. Өлең соңында қазақтар зиярат ететін, далада жалғыз тұрған алып ағаш бейнеленеді.

Нәтижелер. Ағаш образы ақынның қазақ ауыз әдебиетінен алынғаны анық байқалады. Мұндай бейне XIX және XX ғасырлардағы поэзияда да кездеседі. Қазақ аңыздары Т.Г. Шевченкоға өзінің ішкі сезімдері мен ойларын жеткізуге мүмкіндік берген. Бұл таңқаларлық жайт емес, себебі революциялық өлеңдері үшін айдалып, патша армиясында қызмет етуге мәжбүр болған, жазу мен сурет салу құқығынан айырылған саяси тұтқын Т.Г. Шевченко ойларын астарлы түрде, аңыздар мен әпсаналар арқылы жеткізуге мәжбүр болған. Ұлы украин ақыны өз өлеңдерінде, күнделіктерінде және суреттерінде қазақ халқының ауыр әрі қайғылы тағдырын бейнелеп, оларға жанашырлық танытты. Сонымен қатар ол қазақ халқын қанаған патшалық шенеуніктерге деген қатты өшпенділік сезімін жасырмады. Ақын өз көргендерін арнайы жоспарлаған «Сатрап и Дервиш» атты поэмасында көсертіксі келді. Алайда бұл ойы іске аспай қалды, бірақ Т.Г. Шевченко өз суреттерінде қазақтың әнші-домбырашы бейнесін бірнеше рет қайта бейнелеп, оны Дервиш ретінде суреттеуге ұмтылды [11].

Бұл үзіндіні толық келтіріп отырмыз, себебі Қ. Нұрмахановтың «Казахско-украинские литературные связи» атты мақаласы мен оның тұжырымдары қазақ өнерін өзге ұлт өкілдері арасында қабылдау және түсіну тұрғысынан зор маңызға ие. Мақала жазар алдында Қ. Нұрмаханов үнемі «контексті зерделеп», жан-жақты зерттеулер жүргізген. Мұндай кең ауқымды, жүйелі білім тек бір автордың шығармашылығын ғана емес, ұлттық немесе аймақтық мәдениеттің дамуын терең түсінуге мүмкіндік берген. Сол себепті оның әдебиеттану саласындағы талдауларында ешқашан қателік болмайтын.

Сыншының байқауы бойынша, украин ақыны қазақ халқын жақсырақ түсініп, олардың ұлттық болмасын ашу үшін қазақ фольклорына үңілген. Сондай-ақ сыншы Т.Г. Шевченконың қазақ аңызын таңдауы кездейсоқтық емес деп есептейді. Украин авторы белгілі бір мағыналық байланыстарды атап өтіп, украин және қазақ халықтарының танымдық ұқсастықтарын, ойлау ерекшеліктері мен дүниетанымдарындағы ортақ тұстарды көрсетуге тырысқан.

Украин жазушылары арасында қазақ халқы туралы ерекше шығармалар жазған Алексей Игнатьевич Десняк (Руденко) айрықша орын алады. Қалжан Нұрмахановтың пікірінше, А.И. Десняк Қазақстан тақырыбында бірнеше тамаша туынды жазған, олардың ішінде ең үздіктері «В гостях у Джамбула» атты очерк пен «Абай Кунанбаев» мақаласы. 1940 жылы А. Десняк Қазақстандағы Кеңес өкіметінің орнатылуына арналған тарихи повесть «Торгайский сокол» атты шығармасын жазды, онда қазақ халқының әлеуметтік және ұлттық азаттығы үшін күрескен Амангелді Имановтың бейнесі жасалған. Сыншы Қалжан Нұрмахановтың байқауынша, жазушы қазақ халқының өмірі, тұрмысы және

ұлттық ерекшеліктері жайлы терең әрі жан-жақты білімге ие болды. А. Десняк «Торгайский сокол» шығармасында украин және қазақ халықтарының достығын дәріптеп, екі халықты халықаралық бірлікке шақырған [11].

Қазақ және украин халықтарының достығы тақырыбы жазушы Олесь Донченко шығармашылығында да маңызды орын алады. Оның өмірі мен шығармашылығы Қазақстан халқымен тығыз байланыста болды.

Сыншының пікірінше, О. Донченко 30-жылдардың басында жазған «Аул Иргиз» повесінде қазақ халқының өміріне алғаш рет ден қойып, оларға ерекше ықылас танытады. Ол қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрлерін, ауыз әдебиетінің байлығын және Қазақстан табиғатын нақышына келтіріп, шынайы бейнелейді.

Ұлы Отан соғысы жылдарында О. Донченко Қазақстанда тұрып, алдымен, «За большевистские темпы» газетінде әдеби қызметкер болып, кейіннен «Угольная магистраль» газетінде арнайы тілші болған. Осы жылдары ол көптеген мақалалар мен очерктер жазып, болашақ үлкен шығармалары үшін материал жинаған. Соғыс уақытындағы украин және қазақ халықтарының достығына арналған очерктері арасында «Дружба», «Письмо другу», «Сердце беркута» повесі мен «Карборундовый камень» романы бар [11].

Әлеуметтік контекст, социалистік пафос және идеологиялық интерпретация, сыншының өз қорытындыларын осы қағидаттар негізінде жасауы, XX ғасырдың 50-60-жылдары кеңінен тараған және міндетті болып табылған. Мұндай «дұрыс» түсініктемелерсіз сыни мақалалар жарияланбайтын, бұл кеңес цензурасының талабы еді. Алайда Қалжан Нұрмаханов кеңес идеологиясынан асып, тек сыртқы, стилистикалық көріністерін ғана сақтап, тереңірек әдеби талдау жасайды. Ол Украина мен Қазақстан арасындағы әдеби байланыстардың түпкі негізіне терең бойлайды.

Қалжан Нұрмаханов Абайдың, М. Әуезовтің шығармаларында украин халық әнін тыңдаған кездегі таңданысын сипаттайды. Абайдың ұлы Әбдірахман Санкт-Петербургтен демалысқа ауылға келгенде, осы әнді скрипкада ойнаған болатын. Сыншы Абайдың украин халық әндері негізінде шығарған музыкалық шығармаларын мысалға келтіріп, бұл әндерді қазақ халқы ерекше ықыласпен қабылдағанын көрсетеді. Осылайша, сыншы қорытындылай келе, «эта связь и идейно-художественное воздействие украинской культуры на казахскую имеют столетнюю историю» [11], - дейді.

Әдебиет сыншысы Қалжан Нұрмаханов Жамбыл Жабаевтың шығармашылығын талдай отырып, украинның ұлы ақыны Павло Тычинаға арналған өлеңі мен 1939 жылы жазылған «Тарас» өлеңіне айрықша мән береді. Жамбыл былайша жырлаған:

«Слушал я звонкий запев соловьиный,
Слушал я песни твои, Украина.
В степи летали они по утрам,
Плыли, как лебедь, по водам Днепра.
Песни твои, мой любимый Тарас,
Вместе с народом я слушал не раз;
Горы склонялись, и степи внимали
Голосу гнева, страданий, печали» [11].

Қазақ ақыны украин кеңес әдебиетінің көрнекті өкілдерін жақсы танып, Т.Г. Шевченконың өмірі мен шығармашылығын терең түсінген. Қалжан Нұрмаханов украин халқына арналған өлеңдерді, сондай-ақ Қазақстанның ақындары Ж. Саин, Ә. Сәрсенбаев, Ж. Молдағалиев поэзиясы мен прозаиктер М. Әуезов, Ғ. Мұстафин, Ғ. Мүсіреповтің туындыларын да ерекше назарға алған.

Кеңестік жүйемен байланысты көптеген теріс пікірлерге қарамастан, сол кезеңде оң өзгерістер де орын алды. Соның ішінде көршілес ұлттар мәдениеті өзара байланысып, қазақ мәдениетінің аймақтық шектеулерден біртіндеп шығып, КСРО құрамындағы түрлі халықтардың әдебиетімен танысуы ерекше маңызды болды.

Сол кезеңде Қалжан Нұрмаханов ұлттық әдебиеттер арасындағы өзара байланыстардың қарқынды даму үдерісінде жазушы, аудармашы және әдеби сыншының атқаратын рөлін

анықтай отырып, 3 негізгі аспектіні ерекше атап өтті: 1) жазушы шығармаларының жеке байланыстарының өзіндік ерекшеліктері; 2) олардың басқа жазушылардың ұстанымдары контекстіндегі орны; 3) жазушының әдебиеттерді байланыстыруға шығармашылық ықпалының сипаты [12].

Мәдени өзара ықпалдастықтың негізгі бағыттары белгілі бір әдебиеттер арасындағы қатынастардың ерекшеліктеріне, табиғатына және олардың даму шарттарына байланысты өрбиді.

Қорытынды. Әдебиет сыншысы Қалжан Нұрмаханов аударма теориясы мен практикасына қатысты өзекті мәселелерді шешуден тыс қалмады. Оның әдеби шығармашылығының әртүрлі қырларының ішінде әдеби-аударма қызметі ерекше орын алады.

Әдебиетаралық интернационалдық байланыстар жеке құбылыстар арқылы жүзеге асады: жазушылардың өзара оң қарым-қатынасы, аударма тәжірибесінің ұлттық ерекшеліктеріне сай бейімделуі, өз халқының рухани өміріне басқа мәдени құндылықтарды енгізу қажеттілігі, сондай-ақ аударма қызметінің нәтижелерін ұлттың мәдени мұрасына қосу. Басқа әдебиеттердің эстетикалық тәжірибесіне көңіл бөлу қажеттілігі ұлттық әдебиеттің дамуының ішкі заңдылықтарына байланысты болады және әр тарихи кезеңде әртүрлі формада көрінеді [13].

Компаративистердің пікірінше, аударма үдерісі – бұл мәтіннің бір мәдениеттен екінші мәдениетке, бір әдеби жүйеден екінші әдеби жүйеге ауысуы, оны жаңа контексте енгізу. Аудармадағы басты мақсат – әдеби байланыстарды орнату мен әдебиеттерді жақындату, ал аудармашы тек тіл мен мәдениетаралық делдал ғана емес, мәтінмен жұмыс істей отырып, оны өз көзқарасымен түсіндіріп, ерекше сыншы рөлін атқарады [14].

Қалжан Нұрмахановтың әдеби сыншы ретінде кәсіби интуициясы жоғары болған. Ол түпнұсқаның ішкі мәніне үңіліп, сөздердің стилистикалық мәнін және реңктерін дәл тауып, оларды өз тілінде дәл бейнелеуге тырысты. Мысалы, ол украин жазушысы Иван Рябоклячтың «Золототысячник» атты повесін қуана аударды [15].

Аудармашы өз ана тілін жетік білуі тиіс, себебі ол бөтен тілмен үнемі байланыста болады. Тілдің дамуы оның ішкі мүмкіндіктері арқылы, яғни шет тілдердің формаларын көшірумен емес, тілдің өз формалары мен нюанстарын түсіну арқылы жүзеге асады.

Ана тілінде ойлауға дағдыланған адам мәдениеттің тек жартысын ғана бойына сіңіреді. Аудармашы үшін мәтіннің ұлттық ерекшелігін жеткізу қиындық туғызады. Бұл мақсатқа идиомаларды, жергілікті терминдерді және ұлттық тұрмыс ерекшеліктерін көрсететін сөздермен жұмыс істеу арқылы жетуге болады. Кейде шет тілінің синтаксисі мен интонациясын тек ұқыпты және тактикалық тұрғыдан беру талап етіледі.

Аудармашы шет тіліндегі сөздер мен тіркестерді қолдануға мәжбүр болады, бірақ оны екі түрлі қырынан қарастыру қажет: бір жағынан, стильдік ерекшеліктерді жеткізу тәсілі, екінші жағынан, ұлттық ерекшелікті көрсету құралы. Бұл түпнұсқаның ұлттық ерекшеліктеріне толық бейімделу немесе оны сөзбе-сөз көшіру арқылы емес, шынайы үйлесімділікке қол жеткізу арқылы іске асады: қажетсіз шындықтарды шамадан тыс қосу оқырманды түпнұсқаға жақындатудың орнына, керісінше, одан алыстатып, түсінікті қиындатады. Мәтіннің ұлттық ерекшелігін бұзбай, тек оның құрылымын айқындай отырып, түпнұсқаны сақтап көрсету өте маңызды.

Сонымен, Қалжан Нұрмахановтың әдеби-сын еңбектерінде Қазақстан мен Украина халықтарының ортақ идеялық және көркемдік байланыстары кеңінен қамтылып, олардың шынайы достығы мен мәдени байланыстардың жақындасуы жан-жақты әрі дәйекті түрде бейнеленген.

Әдебиеттер

1. Ауэзов М.О. Мысли разных лет. – Алма-Ата: Казахское государственное издательство художественной литературы, 1961. – С. 29-34.
2. Нурмаханов К. Традиции нерушимой дружбы // Литературные заметки: Сборник критич. и литературных заметок. – Алма-Ата: Казгослитиздат, 1961. – С. 105-114.
3. Pageaux D.-H. La literature generale et comparee. – Paris: Colin, 1994. – 192 p.
4. Daurenbekova L.N., Zhumatayeva Z.N., Kartayeva A.M., Bekenova G.S., Nurlanova A.N. The first educational directions and issues of literary translation in the Kazakh steppe // Cadernos De Tradução 2024, 44(1). – P. 1-12. DOI: <https://doi.org/10.5007/2175-7968.2024.e95583>.
5. Catford J. C. Linguistic Theory of Translation. – Oxford: Univ Press, 1965. – 103 p.
6. Уоолек Р., Уоррен О. Теория литературы. – М.: Прогресс, 1978. – 67 с.
7. Джуанышбеков Н.О. Проблемы современного сравнительного литературоведения. – Алматы: КазГУ, 2000. – 287 с.
8. Нұрмаханова М.Қ., Мұсалы Л.Ж. XX ғасырдың 50-60 жылдарындағы Қазақстандағы балалар әдебиеті (белгілі сыншы Қалжан Нұрмахановтың жазбалары бойынша) // Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. – 2019. – № 4 (176). – Б. 60-65. DOI: <https://doi.org/10.26577/EJPh-2019-4-ph8>.
9. Нұрмаханов Қ. Дос лебізі. – Алматы: Жазушы, 1962. – 210 б.
10. Нұрмаханов Қ. Дәстүрлі достық. – Алматы: Жазушы, 1978. – 204 б.
11. Нурмаханов К. Украинско-казахские литературные связи // Литературные заметки: Сборник критич. и литературных заметок. – Алма-Ата: Казгослитиздат, 1961. – С. 115-131.
12. Нұрмаханов Қ. Сын дәлелді де дәл болсын // Қазақ әдебиеті. № 32. 17 тамыз. – 1962. – Б. 3.
13. Дауренбекова Л.Н. Ш.Айтматов әңгімелері Қ. Нұрмахановтың аудармасында // Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. – 2013. – №2 (156). – Б. 225-232.
14. Нұрмаханов Қ. Аударма саласы жоғары болсын // Жұлдыз. № 7. – 1960. – 155 б.
15. Рябокляч И.А. Золототысячник. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1951. – 151 б.

М.К. НУРМАХАНОВА, З.С. СОВЕТОВА

Алматинский университет энергетики и связи имени Гумарбека Даукеева,
Алматы, Казахстан

Л.Ж. МУСАЛЫ

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

КАЗАХСКО-УКРАИНСКИЕ ЛИТЕРАТУРНЫЕ СВЯЗИ В ОЦЕНКЕ ИЗВЕСТНОГО КРИТИКА КАЛЖАНА НУРМАХАНОВА

Аннотация. В статье рассматривается литературная деятельность известного критика, драматурга, переводчика Калжана Нурмаханова, который умело коррелировал свои эстетико-теоретические поиски с социальными требованиями времени. Калжан Нурмаханов много писал о влиянии казахской литературы на произведения украинских писателей, рассматривал процессы взаимообогащения казахской и украинской литературы, пропагандировал на всесоюзной арене лучшие образцы украинской литературы.

Отмечается главное качество критика и литературоведа – единство истории и современности в анализе насущных, злободневных литературных задач. Современный литературный процесс исследовался критиком не изолированно, а в тесной связи с достижениями украинской и казахской культур. Благодаря тонкому соединению критической рецензии и очерка биографии, элементов литературного портрета, критику удавалось наиболее полно проследить логику эволюции творчества украинских писателей.

Дан краткий анализ сравнительному литературоведению как самой актуальной отрасли филологической науки, которая предоставляет уникальный шанс казахской литературе, а именно: способствует более точному самоопределению и органичному вхождению в контекст мирового художественного процесса, помогает повысить авторитет казахской литературы в рамках всемирной литературы.

Ключевые слова: взаимообогащение, взаимовлияние казахской и украинской литературы, критическая рецензия, художественный процесс, сравнительное литературоведение, всемирная литература.

M. NURMAKHANOVA, Z. SOVETOVA

Almaty University of Power Engineering and Telecommunications named after Gumarbek Daukeyev, Almaty, Kazakhstan

L. MUSALY

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

KAZAKH-UKRAINIAN LITERARY RELATIONS IN THE VIEW OF RENOWNED CRITIC KALZHAN NURMAKHANOV

Annotation. This article examines the literary contributions of the renowned critic, playwright, and translator Kalzhan Nurmakhanov. He adeptly aligned his aesthetic and theoretical explorations with the sociocultural demands of his time. Nurmakhanov extensively analyzed the influence of Kazakh literature on Ukrainian writers and explored the dynamic interactions between the two literary traditions. He emphasized the processes of mutual enrichment between Kazakh and Ukrainian literature, actively promoting the finest examples of Ukrainian literature on the all-Union stage.

A defining characteristic of Nurmakhanov's critical and literary approach was his ability to integrate historical context with contemporary relevance in addressing pressing literary issues. His analysis of the modern literary process was not isolated but intricately connected to the cultural achievements of both Ukrainian and Kazakh traditions. Through a nuanced blend of critical review, biographical sketch, and elements of literary portraiture, Nurmakhanov comprehensively traced the evolution of Ukrainian writers' creative trajectories.

The article also provides a concise analysis of comparative literature as a pivotal branch of philological science. This field offers significant opportunities for Kazakh literature, including a clearer articulation of its identity and an organic integration into the global literary discourse. Furthermore, it facilitates the elevation of Kazakh literature's stature within the framework of world literature.

Keywords: mutual enrichment, mutual influence of Kazakh and Ukrainian literature, literary criticism, artistic process, comparative literature, world literature.

References

1. Auezov M.O. Mysli raznyh let. – Alma-Ata: Kazahskoe gosudarstvennoe izdatelstvo hudojestvennoi literatury, 1961. – S. 29-34.
2. Nurmahanov K. Tradisii nerušimoi drujby // Literaturnye zametki: Sbornik kritich. i literaturnyh zametok. – Alma-Ata: Kazgoslitizdat, 1961. – S. 105-114.
3. Pageaux D.-H. La literature generale et comparee. – Paris: colin, 1994. – 192 p.
4. Daurenbekova L.N., Zhumatayeva Z.N., Kartayeva A.M., Bekenova G.S., Nurlanova A.N. The first educational directions and issues of literary translation in the Kazakh steppe // Cadernos De Tradução 2024, 44(1). – P. 1-12. DOI: <https://doi.org/10.5007/2175-7968.2024.e95583>.
5. Catford J. C. Linguistic Theory of Translation. – Oxford: Univ Press, 1965. – 103 p.
6. Uoolek R., Uorren O. Teoria literatury. – M.: Progres, 1978. – 67 s.
7. Juanyşbekov N.O. Problemy sovremennogo sravnitel'nogo literaturovedenia. – Almaty: KazGU, 2000. – 287 s.

8. Nürmahanova M.Q., Mūsaly L.J. HH ғасырдың 50-60 жылдарындағы Қазақстандағы балалар әдебиеті (belgili synsy Qaljan Nürmahanovtyñ jazbalary boiynsa) // Äl-Farabi atyndaғы Qazaq ultiq universitetiniñ Habarsysy. Filologia seriasy. – 2019. – № 4 (176). – Б. 60-65. DOI: <https://doi.org/10.26577/EJPh-2019-4-ph8>.
9. Nürmahanov Q. Dos lebizı. – Almaty: Jazuşy, 1962. – 210 b.
10. Nürmahanov Q. Dästürlı dostyq. – Almaty: Jazuşy, 1978. – 204 b.
11. Nurmahanov K. Ukrainsko-kazahskie literaturnye sväzi // Literaturnye zametki: Sbornik kritich. i literaturnyh zametok. – Alma-Ata: Kazgoslitizdat, 1961. – S. 115-131.
12. Nürmahanov Q. Syn дәлді de дәл bolsyn // Qazaq әдебиеті. № 32. 17 tamyz. – 1962. – Б. 3.
13. Daurenbekova L.N. Ş.Aitmatov äñgimeleri Q. Nürmahanovtyñ audarmasynda // Eurazia gumanitarlyq institutynyñ habarsysy. – 2013. – №2 (156). – 225-232 bb.
14. Nürmahanov Q. Audarma salasy joğary bolsyn // Jüldyz. № 7. – 1960. – 155 b.
15. Răboklăch İ.A. Zolototsächnik. – Almaty: Qazaqtyñ memlekettik körkem әдебиет baspasy, 1951. – 151 b.

Авторлар туралы мәлімет:

Нұрмаханова Маржан Қалжанқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Ғұмарбек Дәукеев атындағы Алматы энергетика және байланыс университетінің қауымдастырылған профессоры, Алматы, Қазақстан.

Нурмаханова Маржан Калжановна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Алматинского университета энергетики и связи имени Гумарбека Даукеева, Алматы, Казахстан.

Nurmakhanova Marzhan Kalzhanvna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of Almaty University of Power Engineering and Telecommunications named after Gumarbek Daukeyev, Almaty, Kazakhstan.

Мұсалы Ләйла Жұматайқызы – филология ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің қауымдастырылған профессоры, Алматы, Қазақстан.

Мусалы Лайла Жуматайқызы – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Mussaly Laila Zhumataikyzy – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor at Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Советова Зәуре Советқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Ғұмарбек Дәукеев атындағы Алматы энергетика және байланыс университетінің қауымдастырылған профессор, Алматы, Қазақстан.

Советова Зәуре Советовна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Алматинского университета энергетики и связи имени Гумарбека Даукеева, Алматы, Казахстан.

Sovetova Zauze Sovetovna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of Almaty University of Power Engineering and Telecommunications named after Gumarbek Daukeyev, Almaty, Kazakhstan.

*С.А СЕРАЛИМОВА¹

Ж.С БЕЙСЕНОВА²

Евразийский национальный университет имени Л.Н Гумилева,

Астана, Казахстан^{1,2}

(e-mail: seralimovasaule@gmail.com¹, zhaina_b@mail.ru²)

КУЛЬТУРНЫЕ КОДЫ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПЕРЕВОДЕ

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию вопроса передачи культурных кодов в трилогии Ильяса Есенберлина «Көшпенділер» при переводе на русский и английский языки. Актуальность исследования определяется современными тенденциями к универсальному отражению культурного пространства в литературном произведении. В центре внимания находятся элементы жизни и быта кочевых народов, их традиции и ценности.

Цель исследования заключается в выявлении и анализе способов передачи культурных кодов казахского этноса, представленных в трилогии Ильяса Есенберлина «Көшпенділер», а также в определении эффективности используемых переводческих стратегий для сохранения культурной специфики оригинала.

Культурный код в трилогии позволяет кодировать и декодировать поведенческие модели, ценностные ориентиры и мировосприятие. Национальные культурные коды используются писателем как литературный прием для введения читателя в специфическую семантику казахской культуры. Они придают произведению многослойность и глубину, способствуя более глубокому пониманию культурного контекста и взаимодействию с его ценностями и идеалами. В работе применен комплексный подход, включающий описательный метод для идентификации и классификации культурных кодов, сравнительно-сопоставительный анализ для оценки их передачи в переводах, метод контекстуального анализа для определения значений культурных реалий и их эквивалентов, а также элементы переводческого анализа для оценки адекватности переводческих решений. В работе рассматривается, каким образом перевод способен не только передать смысл текста, но и сохранить культурный код, формирующий идентичность героев и нации в целом. Обсуждаются трудности и вызовы, с которыми сталкиваются переводчики при передаче не только лексического значения, но и культурных оттенков оригинала. Анализ применения различных методов и приемов перевода демонстрирует возможность достижения высокой степени адекватности и выразительности, что делает перевод более приближенным к авторскому замыслу и культурному наполнению оригинала.

Статья будет полезна исследователям, студентам и практикующим переводчикам, интересующимся вопросами культурной адаптации и межкультурной коммуникации в литературе, а также спецификой передачи культурных реалий в художественном переводе.

Ключевые слова: культурный код, художественный перевод, идентичность, быт, обычаи, эпоха.

Введение. Культурные коды в художественном переводе играют ключевую роль в процессе передачи текста из одной языковой и культурной среды в другую. В каждом произведении заключены уникальные элементы, отражающие мировосприятие, традиции и ценности народа, которому оно принадлежит. Перевод всегда представляет

собой процесс (нового) «переписывания» оригинала. Он играл и продолжает играть ключевую роль в становлении систем художественной литературы. Перевод — это культурно-историческая деятельность, в которой преобладают диахронические, а не синхронические аспекты развития. Переводчик, выступая в роли посредника между культурами, участвует в сложном процессе «распределения» сфер их влияния [1]. Переводчик, выступающий в роли посредника между культурами, стоит перед сложной задачей: не просто воспроизвести текст, но и донести до нового читателя все тонкости и нюансы, заложенные в первоисточнике. Цель данной статьи состоит в сравнительном анализе передачи культурных кодов в русском и английском переводах трилогии Ильеса Есенберлина «Көшпенділер» [2].

Национальный код культуры можно определить как набор стереотипов, который складывается в сознании определенной нации под влиянием ее культуры. Этот комплекс представляет собой единый набор понятий и значений, позволяющий людям идентифицировать друг друга как соотечественников. Национальный культурный код образует «основу» национально-культурного менталитета, который является синтезом психологических и мировоззренческих установок, формирующих социально-культурное пространство общества [3]. Кандидат филологических наук В.А. Разумовская пишет о культуре в своей статье «Переводимость культурной информации и стратегии художественного перевода»: «Отражаясь в тексте как культурная информация, в контексте художественного перевода культура становится объектом, а также и единицей перевода. Так, с позиции «культурного» направления в переводоведении С. Басснетт и А. Лефевр приходят к новаторскому выводу о том, что именно культура становится операционной единицей перевода, а не слово или текст» [4, 110].

Методика и методы исследования. Большинство исследователей, Казначеева Т.А., Кольцова О.Н. и Клотер Рапай изучали культурный код с литературной перспективы. Рапай, как один из пионеров в области теории и практического анализа культурного кода, подчеркивает, что культурный код представляет собой область культурного бессознательного. Он определяется образами, которые ассоциируются с определенными концепциями в сознании человека. Это не относится к сфере общения или к осознанному, а, скорее, отражает то, что индивид не может полностью понять и выразить, но тем не менее проявляется в его действиях [5, 130]. Согласно Ю.М. Лотману, культура есть универсальная знаковая система, где специализированные системы знаков (индексов, икон и символов) находятся в постоянном взаимодействии, преобразовании и взаимном исключении. Одним из важнейших элементов семиосферы культуры выступают культурные коды [6]. В аспекте семиотики культура представляет собой совокупность знаковых систем, через которые человечество или конкретный народ сохраняет единство, защищает свои ценности, уникальность своей культуры и её взаимодействие с окружающим миром [7, 257]. Американский философ Пирс и швейцарский филолог и антрополог Фердинанд де Соссюр первыми предложили изучение культуры. Анализируя культуру де Соссюр сосредотачивается на знаках, анализируя феномены культуры в качестве текстов, сформированных при помощи определенных кодов, которые передают факты, доступные членам общества [8].

Исследователи Хазбулатов А. и Султанова М. акцентировали внимание на том, что анализ культурного кода, являющегося основой культурной парадигмы нации, играет значительную роль в подготовке стратегических документов на уровне государства. Они подчеркнули, что разработка концепции культурной политики является важным и ожидаемым шагом для Казахстана. Ключевым моментом в этой концепции является ясное видение того, как развивать неисчерпаемый творческий потенциал казахского народа через призму культурного кода нации [9, 36]. Культурный код нации отражает ее менталитет. Он формируется на основе национальных символов, языка, духовных убеждений, традиций и ценностей народа. Этот код представляет собой структуру, которая определяет сущность нации и включает семь ключевых компонентов, каждый из которых

является независимым культурным явлением: наследие, традиции, обычаи, язык, семья, способы ведения хозяйства (образ жизни) и праздники [10, 97]. Исследованию народных традиций, их роли в современной культуре, а также взаимодействию наследуемых ценностей и духовных инноваций, соотношению традиционных подходов и новых идей, а также связи между традициями и творчеством уделяют внимание такие ученые, как Н.С. Сарсенбаев, В.Б. Власова, Ж.К. Хайрушин и другие. Н.С. Сарсенбаев анализирует термины «обычаи» и «традиции». По его определению, обычаи представляют собой сложившиеся на протяжении времени нормы поведения и образа жизни людей, которые передаются от поколения к поколению и поддерживаются общественным мнением. Они обозначают устоявшиеся правила общественных отношений в повседневной жизни. Традиции же можно рассматривать как более обобщенные и устойчивые нормы и принципы взаимодействия между людьми, которые также передаются через поколения и охраняются общественным поведением [11].

Обсуждение и наблюдение. В трилогии Ильяса Есенберлина национальные культурные коды занимают центральное место в передаче авторского видения и формировании восприятия читателей. Они придают произведению многослойность и глубину, что позволяет глубже понять казахскую культуру и взаимодействовать с её ценностями и идеалами. Таким образом, трилогия превращается не просто в литературное произведение, а в инструмент для осмысления культурной идентичности и поиска смыслов в историческом контексте. Центральные образы трилогии связаны с жизнью кочевников и их взаимодействием с природой. Образы степи, юрты, коней и традиционных обрядов не только создают яркую картину жизни, но и символизируют независимость, свободу и связь с предками. Эти элементы культурного кода активизируют у читателя восприятие казахской идентичности, подчеркивают духовную глубину и силу народа. Рассмотрим как эти образы могут быть адаптированы в процессе перевода. Степь в казахской культуре — это не просто природное пространство, это символ свободы, предков и духовной силы. Она ассоциируется с образом жизни кочевников и представляет собой место, где разворачиваются все ключевые события их жизни.

Результаты. В Таблице 1 и 2 приводим передачу образа «степи» в переводах М. Симашко и О. Чоракаева.

Таблица 1 - Передача культурного кода: образ «степи» с казахского языка на русский и английский языки

Казахский язык (оригинал)	Перевод на русский язык (М.Симашко)	Перевод на английский язык (О.Чоракаев)
Бір шеті мен екінші шеті ат шаптырым күміс толқындарға толы Ақкөлдің кең жазиралы даласы ат бауырынан келген көк шөппен көмкерілген [2, 38].	Изумрудно-серебристые волны трав колышутся под ветром до самого горизонта... [12, 37].	As far as the horizon does the grass rock gently in the emerald-silvery waves of the steppe... [13, 61].

В английском переводе «Emerald-silvery waves» сохраняет образ из оригинала. «As far as the horizon» подразумевает бескрайние просторы, что ведет к сохранению масштаба, хотя фраза в оригинале «ат шаптырым» в английском переводе не упоминается. Выбор перевода «rock gently» придает живость описанию, что важно для передачи динамики. Переводы на русский и английский языки позволяют сохранить основные элементы культурного кода, оба перевода успешно передают общее настроение и образы для читателя.

Таблица 2 - Передача культурного кода: образ «степи» с казахского языка на русский и английский языки

Казахский язык (оригинал)	Перевод на русский язык (М.Симашко)	Перевод на английский язык (О.Чоракаев)
...сұрғылт өңірді ежелгі замандардан бастап Түркістан деп атайтын. Кейде мұнда арпаған, қияқ, қау шөптері, кейде тек сарған өсетін құмай, ал иногда тіпті аппақ сор мен тақыр дала кездесетін... [2, 160].	...бескрайний серый край с колючими травами, который с давних времён именуют Туркестаном. Песчаные дюны сменяются просолёнными равнинами, потрескавшимися от солнечного зноя... [12, 164].	Overgrown with various prickly grasses, somewhere between Abulkhair's Horde, Mogolistan, and Maverannakhr, there spread a boundless grey country which had long been known as Turkestan. Sand hills alternated with saline and sun-scorched plains [13, 250].

В оригинале присутствует множество образов и метафор, которые создают яркий образ пейзажа казахской степи. Кроме того, географические названия, такие как Түркістан, акцентируют внимание на исторической и культурной значимости этого региона. Казахский оригинал передает образ огромной и суровой местности — «сұрғылт өңір» (серый край) с «қияқ, қау шөпті» (колючими травами), а также детали, которые создают ощущение исторического и культурного контекста. В русском варианте переводчик использует фразы «бескрайний серый край» и «колючими травами», что сохраняет общий смысл и атмосферу оригинала. Замечается образ «песчаные барханы» и «равнинами» — это конкретизация и визуализация пустынного пейзажа, что позволяет русскоязычному читателю легче представить местность. Оба перевода (русский и английский) успешно передают географическое и историческое значение Туркестана, однако русский перевод делает это более поэтично, в то время как английский перевод больше ориентирован на описание. В русском переводе сохраняется больше мелких нюансов и метафор, что придает тексту более литературную форму. Русский перевод, ориентируясь на метафоричность и образность, сохраняет ощущение величия и исторической глубины, тогда как английский перевод более прагматичен и предоставляет дополнительный контекст, но рискует потерять поэтическую составляющую.

В трилогии «Көшпенділер» великолепно отражены традиции и обычаи казахского народа, служа важным культурным кодом, позволяющим читателям глубже понять образ жизни степняков. Так, в описании свадебного торжества хана Хакназара запечатлена яркая и насыщенная атмосфера, которая отражает богатство казахских традиций. Этот момент наполнен радостью и торжественностью, когда собираются многочисленные гости, каждый из которых приносит свои дары и поздравления. Вокруг раздаются звуки музыки и смеха, а традиционные наряды участников праздника придают особый колорит и великолепие событию. В нижеприведенной таблице рассмотрим варианты перевода:

Таблица 3 - Передача культурного кода: традиции свадебного торжества с казахского на русский и английский языки

Казахский язык (оригинал)	Перевод на русский язык (М.Симашко)	Перевод на английский язык (О.Чоракаев)
Хақназар мен Ақторғынның үйлену тойы бүгін таңертең басталды. Күншығысын қоршаған қалың әскер Сарайшықтың бір түнде өзгеріп кетуіне себеп болды. Қыздар мен бозбалалар жаңбырдан кейін гүлдеген қызғалдақтай әсемденіп шықты [2, 280].	Сегодня утром начались свадебные празднества. Сарайчик напоминал растревоженный улей. Разодетые в шелка девушки и джигиты выглядели как невиданные цветы. В соответствии со старинной традицией жениху полагалось исполнять шутовскую роль в игре «түйебас» — «верблюжья голова» [12, 286].	In the morning, the wedding ceremony began. Saraichik looked like a disturbed beehive. The girls and horsemen, all dressed up in silk, looked like unusual flowers. According to an ancient custom, the groom had to play the role of a fool in the game "Tyuiebas" - Camel's Head [13,53].

В русском переводе М. Симашко сохраняется общий смысл и атмосфера текста оригинала. Описание города Сарайчика как «растревоженного улья» эффективно передает чувство волнения и активности, которое царит на празднике. Однако использование фразы «невиданные цветы» несколько теряет связь с метафорой «қызғалдақтай» (как весенние цветы). В английском переводе О. Чоракаева также содержится отражение настроения оригинала. Фраза «disturbed beehive» сохраняет аналогию с бурлящей жизнью вокруг свадьбы, а образ «unusual flowers» также передает красоту нарядов девушек. Упоминание о «ancient custom» и роли жениха в игре «Tyuiebas» сохраняет важный элемент культурного кода, однако описание могло бы быть более детализированным, чтобы подчеркнуть значение этого обряда. Следует отметить, что в оригинальном тексте на казахском языке не содержится упоминания о ритуале с «верблюжьей головой» (түйебас). Это означает, что М. Симашко фактически добавил этот элемент в русский перевод, что может быть связано с попыткой сделать текст более понятным для русскоязычного читателя или с желанием подчеркнуть значимость традиций.

Охота играла значительную роль в культурном коде кочевых народов, и в трилогии «Көшпенділер» эта тема проникает во множество аспектов жизни и традиций казахского народа. Охота служила не только источником пищи, но и символом храбрости, умения, силы и связью с природой. Также в трилогии описана ханская охота. Варианты перевода приведены ниже:

Таблица 4 - Передача культурного кода: «ханская охота» с казахского на русский и английский языки

Казахский язык (оригинал)	Перевод на русский язык (М.Симашко)	Перевод на английский язык (О.Чоракаев)
Хандардың аңға шығуы ғасырлар бойы халық үшін үлкен мереке болып саналады. Бұл жерде жұрт жақсы аттар, қыран құстар, сәнді қару-жарақ және ер-тұрмандарын көрсетеді. Сонымен қатар, ерлердің батырлығы, шеберлігі мен мергендігі де мұнда байқалады... [2, 14].	С древних времен ханская охота в степи считалась величайшим праздником. Одновременно она воспринималась как военное состязание, на котором каждый мог продемонстрировать свое мужество, храбрость, находчивость и точность стрельбы [12, 13].	Historically, royal hunts in the steppe were organized as major feasts. Simultaneously, they served as a form of military display, showcasing each participant's bravery, heroism, ingenuity, and shooting skills [13, 23].

В исходном тексте это не просто охота — это праздник, на котором демонстрируются богатство (отличные лошади, оружие, снаряжение) и качества, такие как мужество и ловкость. В обоих переводах теряется часть культурного контекста, специфичного для казахского языка. Перевод О. Чоракаева более нейтральный, теряется оригинальная красота и колорит текста. Например, использование фразы «major feasts» может не совсем передать ту устойчивую традицию, которая существует вокруг охоты в казахском обществе. Орлы, особенно беркуты, занимают важное место в жизни кочевников, и их дрессировка считается искусством, требующим терпения, знаний и глубокого уважения к птицам. Орлы и их дрессировка в трилогии символизируют более глубокие аспекты жизни кочевников — взаимосвязь человека с природой, уважение к миру животных и культуру, передающуюся из поколения в поколение. Рассмотрим переводы на русский и английский языки в Таблице 5:

Таблица 5 - Передача культурного кода: «дрессировка орла для охоты» с казахского на русский и английский языки

Казахский язык (оригинал)	Перевод на русский язык (М.Симашко)	Перевод на английский язык (О.Чоракаев)
Кереге қыранды томағалап, алтыбақанда әткеншек тепкізіп, ат үстіндегі қозғалысқа жаттықтыратын. Кейін оны суға салып, ақ жеммен тамақтандыруды бастайтын. Алғашында үйрене алмаса да, ашыққан қыран біртіндеп осы ақ жемге де икемделетін. Осылайша, бірте-бірте асау бүркіт жуасып, иесінің әміріне бағына бастайды. Содан соң ғана бүркіттің томағасын шешіп, қызыл жегізеді [2, 14].	На голову гордой птицы надевали кожаный колпак, известный как томага, и садили ее на качели, чтобы она привыкала к конной езде. Затем начали медленно подкармливать ее обескровленным мясом, замоченным в воде, прямо из рук. Лишь через значительное время хозяин снимал повязку с глаз орла и начинал кормить его уже красным мясом [12, 14].	They would place a leather hood, known as a tomagu, over the head of a majestic bird and set it on a swing to help it become familiar with riding on horseback. Gradually, they would start feeding it bloodless meat from their hands, soaked in water. Only after a significant period would they remove the cloth from the eagle's head, at which point the master would begin providing it with red meat [13, 25].

Оригинальный текст демонстрирует традиционные методы дрессировки орла. Казахи уважают и заботятся об орлах, обучают их охоте и взаимодействию с человеком. В оригинале используются казахские реалии например, «томаға» и «алтыбақан»), которые могут быть не совсем понятны для русскоязычных и англоязычных читателей. Переводчики (М. Симашко и О. Чоракаев) пытаются сохранить значение оригинала, передавая смысл фраз. Однако, например, «алтыбақан» не переведен в текстах, и остается в контексте как «качели», что может дать представление о действии, но не объясняет культурные или традиционные особенности. Стиль оригинала богат описанием и метафорами, что создает яркий образ процесса приручения орла. Переводчики стремятся сохранить этот стиль, создавая аналогичные изображения в русском и английском языках. Оба перевода сохраняют культурный контекст.

Обряд провозглашения хана имеет глубокие исторические корни, восходящие к временам монгольской империи и традициям кочевых народов Центральной Азии.

Одним из внешних атрибутов султанского достоинства была белая кошма. На общих собраниях и в других торжественных мероприятиях все представители высшего сословия — султаны, сайиды и ходжи — занимали места только на белых кошмах. Эта традиция восходит к древнему обряду поднятия хана на белую кошму [14]. Когда кандидат на престол получал одобрение большинства султанов и знати для царствования, самые влиятельные представители ханства среди султанов и биев сообщали ему об этом. Затем они садили его на «тонкий белый войлок» и трижды приподнимали край войлока, восклицая: «Хан! Хан! Хан!» [15].

Таблица 6 - Передача культурного кода: «обряд провозглашения хана» с казахского на русский и английский языки

Казахский язык (оригинал)	Перевод на русский язык (М.Симашко)	Перевод на английский язык (О.Чоракаев)
Қос қолы қызыл қанға толы болса да, он жеті жастағы Әбілқайырды оның мықты жақтастары Дәшті Қыпшаққа хан етіп ақ кигізге көтерді [2, 9].	В семнадцать лет был поднят на белой кошме Абулхайр в знак провозглашения его ханом [12, 8].	At seventeen, Abulkhair was lifted up on a white felt mat to be proclaimed Khan [13, 14].

В трилогии упомянута символика белой кошмы и жертвоприношение белого верблюда, что является важным элементом казахских традиций. Использование фразы «в знак провозглашения его ханом» достаточно точно отражает содержание оригинала, однако потеряно важное значение фразы о «крови» – это метафора, показывающая сложные обстоятельства, в которых происходило провозглашение. Оба перевода сохраняют общий смысл и ключевые культурные коды казахского текста, но понимание этих элементов может меняться. Перевод на русский язык сохраняет национальные традиции путем прямого использования казахских реалий, в то время как перевод на английский язык все же утрачивает часть культурных особенностей из-за использования более универсальных понятий.

Казахские жузы играют ключевую роль в конституционном строе Казахстана, аннотация уникальными особенностями и универсальным значением. Они представляют собой своеобразный социальный институт, который помогает поддерживать баланс и гармонию в казахском обществе. Деление на жузы - важный культурный код казахов, который демонстрирует общественную организацию, социальную структуру и историческую идентичность. Эти большие родовые объединения существенно влияли на формирование социальной иерархии, а также на управление и взаимодействие между различными группами [16, 84].

Таблица 7 - Передача культурного кода: «деление на жузы» с казахского на русский и английский языки

Казахский язык (оригинал)	Перевод на русский язык (М.Симашко)	Перевод на английский язык (О.Чоракаев)
Бұл кезеңде «Үлкен Орда» ханы ретінде Жәнібек ханның кенжесі, Тәуке ханның бәйбішесінен туған Болат отырған. Ол ұзақ уақыттан бері науқас болғандықтан, көптеген міндеттерді немере інісі Сәмеке атқарады. Кіші жүздің ханы Абдолла сұлтанның ұлы Әбілқайыр, Ұлы жүздің ханы Жолбарыс — Әбілқайырмен әкесі бір, аналары бөлек [2, 260].	На тот момент ханом всех трех жузов, известных как Большая Орда, числился Булат, третий сын хана Тауке и внук Есим-хана. Фактическим ханом среднего жуза был его младший брат Самеке. В это же время старший, или Большой, жуз возглавлял Жолбарыс-султан, старший брат Абулхайра, который также не пользовался большим авторитетом [12, 257].	True, Bulat, the third son of Khan Tauk and the grandson of Yesim-Khan, was considered the khan of all three zhuzes- the so-called Big Horde-by that time... Actually, the khan of the Middle Zhuz was Samek, his younger brother. At that time, the Senior Zhuz was ruled by Zholbarys –Sultan, who also did not have much authority [13, 13].

Русский перевод передает основное содержание текста оригинала, сохраняя ключевые элементы. В результате проведенного анализа можно заключить, что оба перевода сохраняют основное содержание оригинального текста, однако подходы к передаче культурного кода различаются. Русский перевод более точно передает сложный политический контекст и культурные значения, в то время как английский перевод несколько упрощает и иногда искажает исторические связи и нюансы, что может затруднить полное понимание казахской культурной идентичности и структуры общества англоязычным читателем.

Заключение. В ходе исследования культурных кодов в художественном переводе трилогии Ильяс Есенберлина «Көшпенділер» мы пришли к выводу, что успешная передача культурных аспектов требует не только точности в лексическом переводе, но и глубокого понимания контекста, традиций и ценностей, присущих оригинальному тексту. В процессе перевода трилогии на русский и английский языки обоим переводчикам удается передать основные элементы культурного кода, однако некоторые специфические детали и метафоры теряются или трансформируются, что может влиять на общее восприятие казахской культурной идентичности. Каждый культурный код, представленный в произведении, является неотъемлемой частью казахской идентичности и наследия, и его адекватная передача в переводе имеет решающее значение как для сохранения эстетической сущности текста, так и для обеспечения культурного контекста для целевой аудитории. Переводчики сталкиваются с множеством вызовов, стремясь передать как смысловые, так и культурные нюансы. Применение разнообразных методов перевода позволяет не только сохранить глубину оригинала, но и адаптировать его для более широкой аудитории. Однако, важность внимательного подхода к выбору слов и идей не может быть недооценена, поскольку даже небольшие изменения могут значительно изменить восприятие произведения. Таким образом, художественный перевод выступает важным инструментом не только для передачи подобного опыта, но и для повышения межкультурного понимания и диалога. Результаты нашего анализа подчеркивают необходимость дальнейшего изучения культурных кодов и их роли в переводческой практике, что, несомненно, будет способствовать развитию теории и практики перевода в свете растущей глобализации и культурного взаимодействия. Исследование, которое мы представили в данной статье, надеется внести свой вклад в эту важную область, предоставляя полезные выводы и рекомендации как для литературоведов-исследователей, так и для практикующих переводчиков.

Литература

1. Bassnett S. Translation studies (3rd ed.). – London: Routledge, 2002. – 67 p.
2. Есенберлин І. Көшпенділер. – Алматы: Книжный клуб, 2021. – 792 с.
3. Худoley Н.В. Национальный код культуры и его актуализация в пословицах, поговорках и классических литературных текстах // Полилингвильность транскультурные практики. – 2017. – №4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/natsionalnyy-kod-kultury-i-ego-aktualizatsiya-vposlovitsah-pogovorkah-i-klassicheskikh-literaturnykh-tekstah>.
4. Razumovskaya V.A. Cultural Information Translatability and Strategies of Literary Translation. Vestnik SPbSU. Series 9. Philology. Asian Studies. Journalism, 2016. – P. 110–121. DOI: 10.21638/11701/spbu.09.2016.409.
5. Rapaille K. The Culture Code. – New York: Crown Publishing, 2007. – 130 p.
6. Юань Мэнмэн бестиарий как культурный код в русской и китайской культуре // Философская антропология, философия культуры. Диссертация. Екатеринбург, 2023. – 220 с.
7. Махлина С.Т. Семиотика культуры и искусства : Опыт энцикл. слов. / С.Т. Махлина. М-Я / 20 см. – СПб: Петерб. гос. ун-т культуры и искусств, 2000. – С. 257-552.
8. Шипилова Е.А. Современный подход к изучению костюма как культурного кода // Аналитика культурологии. – 2015. – №1 (31). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennyy-podhod-k-izucheniyu-kostyuma-kak-kulturnogo-koda>.
9. Хазбулатов А., Султанова М. Культурный код нации в концептуальном понимании современной культурной политики Казахстана // Философский и общественно-гуманитарный журнал. – №4 (66). Адам әлемі, 2015. – С. 36-46.
10. Дуктова Л.Г. Обращение к понятию «культурный код» в русско-белорусском гуманитарном дискурсе. – Беларусь: Минский государственный ун-т, 2023. – С. 97–108. DOI: <https://doi.org/10.37816/2073-9567-2023-70-97-108>.
11. Тлеубаева Б.С., Лес М.К., Ауелбекова Г.С., Ибрагимова Э.А., Тогаев Б.Б. Традиционная культура казахского народа // Достижения науки и образования. – 2017. – №6 (19). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/traditsionnaya-kultura-kazahskogo-naroda>.
12. Есенберлин І. Кочевники. – Алматы: Книжный клуб, 2021. – 784 с.
13. Esenberlin I. The Nomads: a novel-trilogy \ transl. from Russian by O. Chorakaev. – Almaty: Association of publishers, printers and booksellers, 2015. – 787 p.
14. Кокумбаева В.Д. Культ предков у казахов: Аруахи, Коркыт Ата, Төре // Concorde. – 2020. – №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kult-predkov-u-kazahov-aruaхи-korkyt-ata-t-re>.
15. Султанов Т. Поднятые на белой кошме. Ханы казахских степей. – Астана: Астана Даму-21, 2006. – 256 с.
16. Оразбаева А.И. Жузовая структура казахов как социокультурный код нации Отан тарихы. – №2 (90), 2020. – С. 84-96.

С.А СЕРАЛИМОВА, Ж.С БЕЙСЕНОВА

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

КӨРКЕМ АУДАРМАДАҒЫ МӘДЕНИ КОДТАР

Аңдатпа. Бұл мақала Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясындағы мәдени мұраларды орыс және ағылшын тілдеріне аударған кезде көшіру мәселесін зерттеуге арналған. Зерттеудің өзектілігі әдеби шығармадағы мәдени кеңістікті әмбебап бейнелеуге бағытталған заманауи тенденциялармен анықталады. Көшпелі халықтардың тұрмысы мен тұрмыс-тіршілігінің элементтеріне, олардың салт-дәстүрлері мен құндылықтарына баса назар аударылады.

Зерттеудің мақсаты – Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясында берілген қазақ этносының мәдени мұраларының берілу тәсілдерін анықтау және талдау, сонымен қатар түпнұсқаның мәдени ерекшелігін сақтау үшін қолданылған аударма стратегияларының тиімділігін анықтау.

Трилогиядағы мәдени мұра бізге мінез-құлық үлгілерін, құндылық бағдарларын және дүниетанымдық көзқарастарды қайта қалпына келтіру, мәліметтерді жаңартуға мүмкіндік береді. Ұлттық мәдени мұраларды жазушы оқырманды қазақ мәдениетінің нақты семантикасымен таныстырудың әдеби құралы ретінде пайдаланады. Олар шығармаға құндылық пен тереңдік қосады, мәдени контекстті тереңірек түсінуге және оның құндылықтары мен идеалдарымен араласуға ықпал етеді. Жұмыста мәдени мұраларды анықтау мен жіктеудің сипаттамалық әдісін, олардың аудармалардағы берілуін бағалау үшін салыстырмалы талдауды, мәдени шындықтардың және олардың баламаларының мағыналарын анықтауға арналған контекстік талдау әдісін, сондай-ақ аударма шешімдерінің сәйкестігін бағалау үшін аударма талдауының элементтерін қамтитын кешенді тәсіл қолданылады. Мақалада аударма мәтіннің мағынасын беріп қана қоймай, сонымен қатар кейіпкерлер мен жалпы ұлттық болмысын қалыптастыратын мәдени мұраны қалай сақтай алатынын зерттейді. Түпнұсқаның лексикалық мағынасын ғана емес, мәдени реңктерін де жеткізуде аудармашылардың кездесетін қиындықтары мен тосқауылдарын талқылауға өз үлестерін қосады. Аударманың әртүрлі әдістері мен тәсілдерін қолдануды талдау сәйкестік пен айқындықтың жоғары дәрежесіне жету мүмкіндігін көрсетеді, бұл аударманы авторлық ниет пен түпнұсқаның мәдени мазмұнына жақындатады.

Мақала әдебиеттегі мәдени бейімделу және мәдениетаралық коммуникация мәселелеріне, сондай-ақ көркем аудармада мәдени шындықты жеткізудің ерекшеліктеріне қызығушылық танытатын зерттеушілер, студенттер және тәжірибелік аудармашылар үшін пайдалы болады.

Түйін сөздер: мәдени мұра, көркем аударма, сәйкестілік, тұрмыс, әдет-ғұрып, дәуір.

S.A SERALIMOVA, Zh.S BEISENOVA

L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

CULTURAL CODES IN LITERARY TRANSLATION

Annotation. This article is devoted to the study of the issue of transferring cultural codes in Ilyas Esenberlin's trilogy «Koshpendiler» when translated into Russian and English. The relevance of the study is determined by modern trends towards the universal reflection of cultural space in a literary work. The focus is on the elements of life and everyday life of nomadic peoples, their traditions and values. The purpose of the study is to identify and analyze the methods of transferring cultural codes of the Kazakh ethnic group, presented in Ilyas Esenberlin's trilogy «Koshpendiler», as well as to determine the effectiveness of the translation strategies used to preserve the cultural specificity of the original.

The cultural code in the trilogy allows encoding and decoding behavioral patterns, value orientations, and worldview. National cultural codes are used by the writer as a literary device to introduce the reader to the specific semantics of Kazakh culture. They add layers and depth to the work, promoting a deeper understanding of the cultural context and interaction with its values and ideals. The paper uses a comprehensive approach, including a descriptive method for identifying and classifying cultural codes, a comparative analysis to assess their transmission in translations, a contextual analysis method to determine the meanings of cultural realities and their equivalents, as well as elements of translation analysis to assess the adequacy of translation decisions. The paper examines how translation can not only convey the meaning of the text, but also preserve the cultural code that shapes the identity of the characters and the nation as a whole. The difficulties and challenges that translators face when conveying not only the lexical meaning, but also the cultural nuances of the original are discussed. An analysis of the application of various translation methods and techniques demonstrates the possibility of achieving a high degree of adequacy and expressiveness, which makes the translation closer to the author's intention and the cultural content of the original.

The article will be useful for researchers, students and practicing translators interested in issues of cultural adaptation and intercultural communication in literature, as well as the specifics of conveying cultural realities in literary translation.

Keywords: cultural code, literary translation, identity, everyday life, customs, era.

References

1. Bassnett S. Translation studies (3rd ed.). – London: Routledge, 2002. – 67 p.
2. Esenberlin I. Köspendiler. – Almaty: Knijnyi klub, 2021. – 792 s.
3. Hudolei N.V. Nasionälnyi kod kültury i ego aktualizasia v poslovisah, pogovorkah i klasicheskikh literaturnykh tekstah // Polilingviälnöst transkülturñepraktiki. – 2017. – №4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/natsionalnyy-kod-kultury-i-ego-aktualizatsiya-vposlovitsah-pogovorkah-i-klassicheskikh-literaturnykh-tekstah>.
4. Razumovskaya V.A. Cultural Information Translatability and Strategies of Literary Translation. Vestnik SPbSU. Series 9. Philology. Asian Studies. Journalism, 2016. – P. 110–121. DOI: 10.21638/11701/spbu.09.2016.409.
5. Rapaille K. The Culture Code. – New York: Crown Publishing, 2007. – 130 p.
6. İuän Menmen bestiari kak külturñyi kod v ruskoï i kitaïskoï külture // Filosofskaia antropologia, filosofia kültury. Disertasiia. Ekaterinburg, 2023. – 220 s.
7. Mahlina S.T. Semiotika kültury i iskustva : Opyt ensikl. slov. / S.T. Mahlina. M-İa / 20 sm. – SPb: Peterb. gos. un-t kültury i iskustv, 2000. – S. 257-552.
8. Şipilova E.A. Sovremennyy podhod k izucheniu kostüma kak külturnogo koda // Analitika külturologii. – 2015. – №1 (31). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennyy-podhod-k-izucheniyu-kostyuma-kak-kulturnogo-kovada>.
9. Hazbulatov A., Sultanova M. Külturñyi kod nasii v konseptuälnom ponimanii sovremennoi külturnoi politiki Kazahstana // Filosofski i obşestvenno-gumanitarnyy jurnal. – №4 (66). Adam älemi, 2015. – S. 36-46.
10. Duktova L.G. Obraşenie k ponätii «külturñyi kod» v rusko-belorusskom humanitarnom diskurse. – Belarüs: Minski gosudarstvennyi un-t, 2023. – С. 97–108. DOI: <https://doi.org/10.37816/2073-9567-2023-70-97-108>.
11. Tleubaeva B.S, Les M.K., Auelbekova G.S., İbragimova E.A., Togaev B.B. Tradisionnaia kültura kazahskogo naroda // Dostijenia nauki i obrazovania. – 2017. – №6 (19). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/traditsionnaya-kultura-kazahskogo-naroda>
12. Esenberlin İ. Kochevniki. – Almaty: Knijnyi klub, 2021. – 784 s.
13. Esenberlin I. The Nomads: a novel-trilogy \ transl.from Russian by O. Chorakaev. – Almaty: Association of publishers, printers and booksellers, 2015. – 787 p.
14. Kokumbaeva B.D. Kült predkov u kazahov: Aruahi, Korkyt Ata, Töre // Concorde. – 2020. – №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kult-predkov-u-kazahov-aruahi-korkyt-ata-t-re>.
15. Sultanov T. Podnätie na beloï koşme. Hany kazahskih stepei. – Astana: Astana Damu-21, 2006. – 256 s.
16. Orazbaeva A.İ Juzovaia struktura kazahov kak sosiokülturñyi kod nasii Otan tarihy. – №2 (90), 2020. – S. 84-96.

Авторлар туралы мәлімет:

Сералимова Сәуле Амантайқызы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетің докторанты, Астана, Қазақстан.

Сералимова Сауле Амантаевна – докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Seralimova Saule Amantaevna – doctoral student of L.N. Gumilyov Eurasian national university, Astana, Zkakhstan.

Бейсенова Жайнагул Сабитқызы – филология ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетің профессоры, Астана, Қазақстан.

Бейсенова Жайнагуль Сабитовна – доктор филологических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Beisenova Zhainagul Sabitovna – doctor of philology, professor of L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

*Б.Т. ТЛЕУБЕКОВА¹А.Д. ИБРАЕВА²Г.Қ. ҚИАРЫСТАНОВА³

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы,
Қазақстан^{1,2}

А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Астана,
Қазақстан³

(e-mail: biko.1972@mail.ru¹, Ibraevaizat@mail.ru², gulzhan.kiarystanova@gmail.com³)

КӨРКЕМДІК ӘДІСТІҢ ӘДЕБИ АҒЫМДАРЫ МЕН БАҒЫТТАРЫ

Аңдатпа. Мақалада көркемдік әдіс және оның әдеби ағымдар мен бағыттардағы орны мен рөлі жан-жақты талданады. Әдебиеттануда көркемдік әдіс – шығарманың мәні мен мазмұнын ашу үшін автор қолданатын белгілі бір принциптер мен тәсілдердің жүйесі ретінде анықталады. Бұл мақалада көркемдік әдістің әдеби ағымдар мен бағыттармен өзара байланысы, сондай-ақ әр ағымның ерекшеліктері мен шығармашылық ерекшеліктері зерттеледі және әдеби ағымдардың қалыптасу тарихы мен олардың өзара байланысы қарастырылады. Әрбір ағым белгілі бір тарихи және әлеуметтік жағдайларға жауап ретінде туындайды және өзіне тән көркемдік әдістерді қолданады. Мысалы, романтизм ағымы жеке тұлғаның ішкі дүниесіне, эмоцияларына басымдық берсе, реализм қоғамдық шындықты нақты бейнелеуді мақсат тұтты. Мақалада осы ағымдардың көркемдік әдістерін салыстыру арқылы олардың бір-бірінен айырмашылығы мен ортақ тұстары көрсетіледі. Сонымен қатар, символизм мен импрессионизм сияқты бағыттардың көркемдік тәсілдері, олардың табиғат пен адам өміріне деген жаңаша көзқарасы талданады. Әдеби ағымдардың дамуында қоғамның саяси және әлеуметтік жағдайы маңызды рөл атқарады. Әрбір жаңа бағыт қоғамдағы өзгерістерді, мәдениет пен философиядағы жаңалықтарды бейнелейді. Мысалы, модернизм мен авангардизм сияқты бағыттар XX ғасырдың басында қоғамдағы түбегейлі өзгерістер мен революциялық көңіл-күйді көрсетуге ұмтылды. Бұл ағымдар өздерінің көркемдік әдістері арқылы дәстүрлі әдебиетке қарсы шығып, эксперименттік тәсілдер мен жаңа формаларды енгізді. Көркемдік әдістердің әдеби процестегі өзгерістер мен жаңалықтарды қалай бейнелегені туралы да айтылады. Әдеби бағыттар мен ағымдардың өзара ықпалы мен олардың жаңа эстетикалық құндылықтарды қалыптастырудағы рөлі талданады. Сонымен қатар, шығармашылық процесіндегі жаңашылдықтар мен стильдер арқылы әдебиеттегі өзгерістер, жанрлық түрлердің жаңаруы көрсетіледі.

Түйін сөздер: көркемдік әдіс, көркемдік ойлау, әдеби ағым, әдеби бағыт, типология, аспект, құбылыс.

Кіріспе. Әдеби ағымдар мен бағыттар, өз кезегінде, қоғамның әлеуметтік, мәдени, саяси және философиялық жағдайларына жауап ретінде туындап, әрбір тарихи кезеңнің ерекшелігін бейнелейді. Әдеби шығармашылықта көркемдік әдіс – бұл жазушының шығарманы жазу барысында қолданатын шығармашылық тәсілдер мен принциптердің жиынтығы. Әрбір ағым немесе бағыт өзіне тән әдіснамалық негіздер мен эстетикалық қағидаларға сүйенеді.

Әдеби ағымдар мен бағыттар уақыт өте келе өзгеріп, жаңа идеялар мен көркемдік тәсілдер арқылы әдебиеттің дамуына әсер етеді. Мысалы, романтизм ағымы адамның ішкі дүниесіне, сезімдеріне басымдық берсе, реализм қоғамдық өмір мен әлеуметтік шындықты нақты бейнелеуге бағытталды. Ал модернизм мен авангардизм сияқты бағыттар дәстүрлі көркемдік әдістерге қарсы шығып, эксперименттік тәсілдер мен жаңа формаларды енгізді.

Біз көркемдік әдістің табиғатын танытатын негізгі-негізгі деген белгілерін саралай көрсететін болсақ, көркемдік құралдар жүйесіндегі басқа категориялардан бөлектеп тұратын әдістің басты-басты белгі-сипаттары мынадай деуге болады:

- Біріншіден, әдіс қаламгерлердің идеялық-көркемдік концепциясының тіні болып табылады;
- Екіншіден, мазмұн мен түр элементтерінің қарым-қатынасында алып қарағанда, көркемдік әдіс – мазмұнның негізгі мәселесі. Алайда әдістің түрге әсер еткіштік күші жоққа шығарылмайды;
- Үшіншіден, бірнеше қаламгерлердің белгілі бір әдіс аясында топтасуына олардың дүниетанымдық қырларындағы сәйкестіктер басты ролдердің бірін атқарады;
- Төртіншіден, әдісті тануда суреткердің көркем мазмұнды түзетін объективті фактор мен субъективті фактордың қарым-қатынасы аса маңызды, яғни жазушының болмыстың жалпы заңдылықтарын игеру деңгейі мен өзінің жеке қоғамдық санасынан туындайтын идеялық-эстетикалық принципіне орай өмір шындығын таңдаудағы, оны бейнелеудегі ұстанымы айқындалады;
- Бесіншіден, көркемдік ойлау типтері әдісті туғызатын басты факторлардың бірі. Көркемдік ойлаудың ұқсас типтері қаламгерлерді бір әдістің төңірегіне топтастыруға негізгі себептердің бірі.

Сонымен қатар, көптеген ғалым негіздеген «көркемдік әдіс қоғамдық-тарихи дамудың белгілі бір кезеңдеріне байланысты пайда болатыны» турасындағы көзқарас ұлттық әдебиеттануымызда әбден орнығып қалды.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Мақалада көркемдік әдістің әдеби ағымдар мен бағыттардағы ролін талдау үшін бірнеше негізгі әдістер мен материалдар пайдаланылды. Алдымен, тарихи-талдамалық әдіс қолданылады, себебі әрбір әдеби ағым мен бағыт белгілі бір тарихи және мәдени кезеңде қалыптасып, сол дәуірдің ерекшеліктерін бейнелейді. Әдеби ағымдардың пайда болу себептері мен олардың шығармашылық тәсілдері әлеуметтік-саяси жағдайларға байланысты зерттеледі. Осыған орай, әрбір ағымның қоғамдық өмірге, философиялық көзқарастар мен мәдениетке қалай әсер еткені қарастырылады. Сонымен қатар, салыстырмалы талдау әдісі қолданылды. Романтизм, реализм, символизм, импрессионизм, модернизм сияқты әдеби бағыттардың көркемдік әдістерін салыстыра отырып, олардың ерекшеліктері мен ортақ тұстары анықталды. Әр ағымның көркемдік тәсілдері мен философиялық тұжырымдамаларының әдебиеттегі маңызы зерттелді.

Қосымшатүрде, аналитикалық әдіс пайдаланылып, әрбағыттың шығармашылығындағы негізгі стильдер мен жанрлық ерекшеліктер талданды. Мақалада әдеби шығармалардың нақты мысалдары арқылы теориялық тұжырымдар нақтылауға тырысты, осылайша, көркемдік әдістің әдеби процестегі орны мен мәні айқындалды.

Талқылау мен бақылау. «Көркемдік әдіс нақтылы бір тарихи жағдайларда пайда болады, яғни қандай да бір көркемдік әдісті ұстанған суреткерлерді идеал жайындағы түсінік, сол идеалға сәйкес келетін (немесе керісінше) қаһармандар типі, соған орай туындайтын сюжет мәселелері біріктіреді. Қоғамдық-тарихи жағдайлардың алуан түрлілігі көркемдік әдістің де алуан түрін туғызады» [1, 143] деген тұжырым ең кейінгі деген теориялық еңбектерімізде де айтылды. Әдістің тарихи құбылыс екендігіне де кезінде әжептәуір ғылыми пікірталастар туып, әр түрлі теориялық тұжырымдар жасалған болатын. Ленинград университетінен «Шет ел әдебиеті. Әдіс мәселесі» деп аталатын сериалы жинақты шығарушы ғалымдар көркемдік әдістің әдістемелік қырларына терең мән беріп, көркемдік әдісті статикалық категория ретінде қарастыруға болмайтынына,

оны тарихи-әдеби тұрғыда қарау бірнеше мәселелердің туындауына алып келетініне көңіл аударды. «Смоллеттің сентиментализмін, Байронның классицизмін, Диккенс пен Бальзактың романтизмін, Золя мен Норристің реализмін қайда қоюға болады? Вальтер Скотт реалист пе, романтик пе? Фицджеральд пен Вульфтың романтикалық стилистикасын немесе Фолкнердің модернистік тәсілін қалай түсіндіруге болады?» деген сұрақтарды алға тарта отырып, «Әдісті динамикалық және диалектикалық категория ретінде мойындау – үлкен және кішігірім тұйықтардан шығудың, әдістемелік псевдомәселелерді жоюдың жалғыз жолы. Бұл жол – ауыр, әрі аз игерілген, ең бастысы – үйреншікті жол емес» [2, 3], – деп жазды Ю.В. Ковалев. Бұл көбінесе көркемдік әдіс пен әдеби ағым, бағыттардың байланысы мәселесінен келіп шығып жатты. Осы ғылыми мәселе, яғни әдіс пен ағымның және бағыттың бір-бірімен қарым-қатынасы, олардың байланыс сипаттарын таныту біздің негізгі көңіл аударатын нысандарымыздың бірі. Г.Н. Пospelов: «өмірді көркем бейнелеу принциптері» дегеніміз – типологиялық ұғым да, ал әдеби бағыттар мен ағымдар – нақты тарихи ұғымдар...Көркем мазмұнның типологиялық қырлары өздігінен туып, өздігінен өмір сүрмейді. Олар қашанда тарихи ерекшеліктерден туындайды да, оларды ғылыми тұрғыдан түсіну және түсіндіру осы ерекшелігімен тығыз байланыста ғана мүмкін болады» [3, 22] дейді. Аталмыш ұғымдардың ішінара байланыстары мен күрделі қарым-қатынастарын зерттеудің әдістемелік түйткілдерін шешуде Пospelов ұсыныстары әлі де маңызын жойған жоқ. «Жазушылардың идеологиялық танымдары мен теориялық көзқарастары олардың өмірді бейнелеу принциптерінде ғана емес, бүткіл шығармашылығында, суреткер туындыларының көркем мазмұны мен формасының нақты құрамында көрініс береді. Сондықтан да бұл орайдағы мақсатымызға ең алдымен әдеби ағымдар мен бағыттарды зерттеу процесі кезінде ғана жете аламыз. Әсіресе маңыздысы – ағымдар, өйткені, бағыттар - тарихи тұрғыдан алып қарағанда кеш туған және бағдарламаланған әдеби ағымдар» [3, 22] – деген тұжырым жасайды.

Жалпы, кеңес әдебиеттануында осы мәселе жайында, яғни әдеби-тарихи үдерістегі әдіс пен ағымдардың, бағыттардың ара-салмағы төңірегінде әр түрлі көзқарастар болғанын аңдаймыз. Әсіресе кең тарағаны деп мына екі ұстанымды айтуға болады: Біріншісі – әдіс пен бағытты бір-бірімен тығыз байланыста қарап, әдісті бағыттың негізі, бағытты қалыптаушы фактор деп қарастыру. Мұндай көзқарасты жақтаушылар А.Н. Соколов, И.Ф. Волков, Л.И. Тимофеев, Ю.И. Суровцев т.б. болды. Олардың концепциясы бойынша әрбір әдеби бағыттың өзіне тән көркемдік әдісі болады да, қандай да бір әдіс белгілі бір бағыттың ауқымында өмір сүреді. Мәселен, А.Н. Соколов: «Әдіс пен бағыттың ара-қатынасы мынадан көрінеді: шығармашылықтың әдісі идеялық-эмоционалдық мазмұнмен, образдық түзіліспен бірге әр түрлі деңгейдегі өнердің барлық жақтарын қамтитын әдеби бағыттың аса маңызды бөлігі» [4, 77] дегенді айтса, Ю.И. Суровцев: Әдісті бағыттан бөлуге болмайды. Әдіс – ол бағыттың әдісі» [5, 117] деген түйінге тоқтайды.

Екіншісі – Г.Н. Пospelов негіздеген көзқарас. Ол әдіс пен бағытты бір-бірінен айыра қарастырады. Ғалымның пікірінше әдісте қаламгерлердің өмірді бейнелеуінің белгілі принциптері бар, ал әдеби бағыттар белгілі бір елдердегі және түрлі дәуірлердегі нақты бір әдеби бағдарлама айналасына біріккен жазушылар тобы. Демек, бұл категориялар поэтикалық шығармашылықтың бір-бірінен бөлек жатқан қырлары. Сондықтан да Пospelов үшін әдіс пен бағыттардың қарым-қатынасы нақты емес. Оның дәлелдеуінше, әдеби бағыттар – тарихи қайталанбайтын құбылыстар. Ал әдіс болса, түрлі дәуірлер мен халықтар әдебиетінде, түрлі бағыттар мен ағымдар ішінде қайталануы мүмкін [3].

Сонымен, көркемдік әдіс және әдеби бағыт, ағымдардың қарым-қатынасы хақындағы екі түрлі ұстанымда да оларды «нақты-тарихи» немесе «типологиялық» белгілеріне қарай анықтауға тырысушылық байқалады. Оның зерттеудегі басты нысаны – шығарма, яғни көркем шығарманың идеясын тереңдете зерделеп, автор құпиясын ашу барысында заманауи қажеттіліктерді өтеу [6]. Бұл дәйектемелердің екеуінде де рационалдық негіз жоқ емес. Аталмыш көзқарастардың бір тоқтамға келетін тұсы - әдеби бағыттардың нақты-тарихи құбылыс екендігі. Мұндай пікір тоқайластығы күрделі проблеманы

шешудегі аса маңызды қадам еді. Ал әдіс турасына келгенде ғылыми ой-пікірлер екі түрлі бағытта өрістеді. Бір ғалымдар (И.Ф. Волков, Л.И. Тимофеев және т.б.) оны нақты-тарихи, басқалары (П.А. Николаев, Г.Н. Пospelовтар) типологиялық сипатқа ие ұғымдар ретінде дәлелдеді.

Бұл тұжырымдардың қайсын алып қарасақ та, оларды бір-бірін жоққа шығаратын тоқтамдар деп айтуға болмайды. Қайта бір-бірін толықтыратын концепциялар дегеніміз дұрысырақ. Өйткені ғалымдар көркемдік әдіс құрамын түрлі аспектіде алып қарастырды. Пospelовтың «әдіс – типологиялық құбылыс» дегеніне келісетін себебімізді тарата айта кетейік. Шындығына келгенде, «сыншыл реализм», «ағартушылық реализм», «социалистік реализм», «неореализм» әдістері делінетін принциптерді өмірді және адам мінездерін бейнелеудің жалпы реалистік принципі біріктіреді. Мысалы, сыншыл реализм мен социалистік реализмдегі адам мінездерінің реалды өмір қатынастары мен нақты қоғамдық-әлеуметтік шарттылықтар заңдылығына бағындырла бейнеленуі реалистік принциптер талаптарына сәйкес, яғни реалистік принцип бірнеше әдістердің жүйесін құрап, бірнеше әдістердің негізі, темірқазығы болып отыр. Айналаны образды тұрғыда игерудің реализм сияқты жалпы ұстанымы суреткерлердің дүниетанушылық типтеріне сай әр түрлі көркемдік әдістерде әр түрлі пайдаланылады. Реализм өзінің жалпы масштабында қолданылмай жекелеген принциптермен араласып әрі қарай дамуы мүмкін немесе керісінше сыңаржақтанып, жұтаңданып кетуі де мүмкін. Кеңестік дәуір әдебиетінде социалистік реализмді «реализмнің ең жоғарғы, жаңа сатысы» деп жар салудан да осы ерекшеліктерді байқауға болады. Мұнда көркем ойлаудың реалистік типі жаңа әрі тосын идеялық-эстетикалық талаптарға сай өмір шындығын басқаша игерудің тегеурінді және қасаң ұстанымдарымен «байытылды». Бұл әдіс табиғатының типологиялық мәні нақты-тарихи сипатқа қарай ауысты деген сөз. Демек, өмірді бейнелеудің реалистік және реалистік емес принциптеріне қосымша мағына үстейтін жекелеген принциптер сыншыл реализм, соц. реализм т.б. әдістерді қалыптастырып, нақты-тарихилық мәнге ие болады. Сондықтан да өмір құбылыстарын көркем игерудің негізгі, жалпы принципі белгілі бір әдістерге айналмай тұрып-ақ таным үрдісі, тенденция ретінде өмір сүреді. Реализм әдістері пайда болмаған кезеңдердің өзінде реалистік принциптердің өмір сүруі соның айғағы. Тіпті модернистік, постмодернистік деген шығарманың өзінен реалистік бейнелеу сипаттарын аңғаруға болады. Керісінше, реалистік бағыттағы шығармаларға реалистік емес бейнелеу ерекшеліктері кірігіп кетуі бек мүмкін. Ондай белгілерді ХХ ғасыр басындағы әдебиетімізден де көруге болады. М. Әуезовтің «Қорғансыздың күні», «Жетім» әңгімелеріндегі таным бағдары М. Хайдеггердің «адамның жапандағы жалғыздығы, панасыздығы» идеясымен, экзистенциалистік әдебиеттің аса көрнекті өкілі Ж.П. Сартрдың «дүние – бос» қисынымен қойындасып жатыр. «Әдебиет тарихына жаңа көзбен назар аударған уақытта біздің көптеген реалистік туындыларымыздың модернизммен тамырласып жатқанын байқаймыз. Ол М. Әуезов, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев, тіпті, С. Сейфуллин мен С. Ерубаев шығармаларынан да кең орын алады. 1960 жылдардан бергі «жылымық» дәуірінде мұндай әдеби-танымдық дискурс Р. Тоқтаров, С. Мұратбеков, М. Мағауин, Ә. Кекілбаев, Т. Әбдіков, Ә. Тарази, Қ. Ысқақов, А. Нұрманов, Д. Досжанов, Р. Сейсенбаев, М. Қабанбай т.б. жазушылардың көркемдік тәжірибесінен анық аңғарылады» [7, 8] деген Б. Майтанов пікірі де айтар ойымызды қуаттай түседі.

Жоғарыда айтқандардан шығатын қорытынды: әдіс типологиялық та, нақты-тарихи да құбылыс. Өйткені, типологиялық ерекшеліктер әдістердің бастау көзі, іргетасы болып, өмір шындығын бейнелеудің жалпы принциптері бойынша бірнеше әдістердің басын біріктіре алады және әр түрлі әдеби ағым-бағыттарда қайталана алады. Алайда, бұл реализм әдістеріне көбірек қатысты. Пospelов идеясын жақтаушылар осы мәселені ескермегенге ұқсайды. Неге десек, әдебиет дамуында реализмнен бұрын пайда болған романтизмнің бірнеше үлгілері болғанымен, романтизм дербес әдістер туғызған жоқ. Романтизм бағыты, ағымдары және ілкі романтизм (предромантизм) болғаны факт. Еуропа әдебиетінде көрініс беріп, мықты тенденцияға айналған прогресшіл, төңкерісшіл

т.б. романтизмдер – романтизмнің ішкі ағымдары ғана. Әдіс өзінің нақты-тарихи мағынасында өмір құбылыстарын көркем игерудің жиынтық ұстанымдары ретінде бағыттың құрамына кіріп, оның қалыптастырушысы болады. Реализм терминінің екі түрлі мәнде, яғни, реализм бағыты, реализм әдісі ретінде қолданылатыны сондықтан. Реализм аталған екі түрлі мағынасын да зерттеушілер әрқалай түсіндіріп келеді. Реализмнің түп бастауларын көркемдік дамудың антикалық кезеңдерімен байланыстыратындар да, Қайта өрлеу эстетикасының жемісі деп қарайтындар да бар. Еуропа елдерінің әдебиетінде XIX ғасырдың алғашқы ширегінен кейін реализм бағыт ретінде романтизммен бәсекелесе отырып, басты бейнелеу ұстанымына айналған деген тоқтамға келісер болсақ, оған дейінгі байқалған реалистік бейнелеу белгілерінің көрінісі реализмнің даму сатылары деп қарастырылады. Реализм бағыт ретінде XIX ғасырда пайда болып, тарихи-нақты мәнге ие болды. Реализмнің тарихи мәнге ие болуы жаңа эстетикалық сапаның қажетті болуымен қатар, өз дәуірінің әлеуметтік міндеттерімен де тығыз байланысты.

Осы мәселеге кеңірек тоқталудағы себебіміз де көркемдік әдіс пен әдеби бағыт, ағымдардың ара-салмағын таразылап көру, бұл ұғымдар теориясының кейбір тұстарын сөз ете отырып, олардың айырмашылықтары мен үндестіктерін бажайлау. Бұл турасындағы бірнеше көзқарастарды екшей отырып, негізгі-негізгі деген тұжырымдарды айрықшалауға болады. Сонымен, әдеби бағыттың көркемдік әдістен басты айырмашылығы – бағыт – нақты-тарихи мәнді білдіретін, әрқилы тарихи жағдайларда пайда болатын, алдын-ала дайындалған шығармашылық бағдарламаға негізделетін және мақсатты түрде нақты бір теориялық-эстетикалық ұстаным астына біріккен жазушылар тобы. Бағыттың әдеби топ, әдеби мектеп сияқты ұғымдарға сәйкесетін тұстары болғанымен, бағыттың оларға қарағанда ауқымы анағұрлым кең. Бағыт көбінесе қоғамдық-әлеуметтік, мәдени-тарихи қажеттіліктер тоғысында туып, ол қажеттіліктер өз актуалдылығын жоғалтқанда бірге жоғалып отыратын қасиетке ие. Дәуірдің жаңа идеялық эстетикалық сұраныстарына сай басқа бағыттар мен ағымдар дүниеге келеді де, үстем бағытты ығыстырып шығармай қоймайды. (Еуропа құрлығында көктеген классицизмді сентиментализмнің алмастырғаны сияқты). Әдеби бағыт ұғымы бірқатар зерттеушілерге әр тараптағы елдердің даму сатыларын, ұлттық ерекшеліктерін ашып көрсетуде маңызды ролдердің бірін атқарды. Сонымен бірге бірнеше елдер әдебиетіндегі ортақ белгілерді көрсетуге септігін тигізді. Әдеби бағыттарды халықаралық құбылыс дәрежесіне көтере отырып, оларды ұлттық әдебиеттердің басты сатылары деп қарастыратын және әдебиет тарихын кезеңдерге бөлуді тікелей бағыттарға тәуелдейтін Жирмунский концепциясы толығымен қабылданып кетпесе де әдебиеттану ғылымында өзіндік орны бар. Мұнда да бағытты тарихи дәуірлермен сабақтастыру сипаты танылады.

Ал әдіс болса тарихи алуан жағдайларда пайда болып, әр түрлі ағымдар мен бағыттар туғыза береді. Шығарма авторының өмір құбылыстарын образды игеру арқылы қайта түлету ерекшелігі оның таңдаған әдісіне тікелей қатысты. Бағыт пен ағымда бірнеше жазушылардың көркемдік-идеялық ұстанымдары алдыңғы қатарға шықса, кейбір әдістер жекелеген қаламгерлерге ғана тән болуы да мүмкін. Бұл дегеніміз әдіске тарихи нақтылықпен қатар, типологиялық та мағына үстейді. Өйткені әдіс категориясы - әрекеттік категория. Қандай да болмасын әрекеттің өзіне тән әдісі болады. Мысалы, адамның танымдық әдістері, практикалық әдістері, ғылыми жобалау әдістері, практикалық әдістері т.с.с. «Көркемдік әдіс пен әдеби бағыттар әдебиеттің түрлі жақтары мен түрлі аспектілеріне жататын категориялар. Әдеби бағыт әдебиеттің түгел ерекшелігін қамтитын әдеби процестің қозғалыс формасы болғандықтан әдеби дамуға жатады, ал әдіс – шығармашылық процестің құбылысы. Ол көркем шығарманың ішкі әлемін қалыптастыру мен өмір шындығын образды бейнелеудегі әрекеттер жүйесінде өмір сүреді» [8, 47] деген тұжырым жасайды Курилов.

Нәтижелер. Тарихи кезеңдер мен дәуірлердегі көркемдік құбылыстардың ортақ сипаты мен қаламгерлердің салыстырмалы түрдегі идеялық-эстетикалық бірлігінен келіп шығатын әдеби бағыттар мен ағымдардың көркемдік әдістен айырмашылығын,

субодинациялық ара-қатынасын әркім әрқилы түсіндіріп келе жатыр. Бұл орайдағы тәжірибелерге қарап отырсақ, бір ғалымдар бағытты тектік сипаты бар ауқымды категория деп қарастырады да ағымдар олардың түрлері деп айқындайды. Енді бір ғалымдар тектік қасиетке ағымдар ие екенін дәлелдей отырып, ағымдар тарихын бағыттардан бұрын қарастырады. Бағыттардың бір-бірінен айырмашылығы оларға тән көркемдік әдістерінде, яғни бағыт діңгегі болатын әдіс көркем мазмұнның бірнеше жазушыларға ортақ типін жасақтайды. «Тұтас қадамгерлер шоғырының бір бағытты құрауы олардың адам өмірінің жоғарғы, негізгі мәнін немесе оның қайғы-қасіретін қайдан, қалай көретініне байланысты», - деп есептейтін Ф.И. Волков: «Бұл тұрғыдан келгенде бағыттың негізгі көрсеткіші – идеялық-эмоционалдық бағыттылығында, яғни көркем шығарманың пофосында» [9, 126] – дегенді алға тартады. Тіпті А.Н. Соколов «тұтас романтизмнің өзін тарихи нақты құбылыс ретінде «бағыт» деген терминмен айғақтауды» ұсынғаны белгілі [4]. Оны М. Каган да жақтап романтизмнің бір-бірімен кереғар түсіп жататын түрлерін «ағым» терминімен белгілейді.

Қарастырылып отырған категорияларға қатысты түрлі-түрлі пікірлерді шексіз келтіре беруге болады. Енді сол концепциялардың қайсына іш тартатынымызды, бүгінгі таңдағы әдеби-теориялық таным тұрғысынан біздіңше қайсы дұрыс деп танитынымызға келейік. Қалай десек те бұл жерде біз Г.Н. Пospelовтың «әдеби бағыт» ұғымына берген терминологиялық анықтамасын қолдайтынымызды білдіреміз. Өйткені аталмыш ұғымның ерекшеліктері мен элементтерін түгендеген сайын пікір қайшылықтары көбейіп, адасушылықтар тереңдей беретініне көзіміз жетіп отыр. Олай етпейінше бағытты әдіспен, стильмен, ағыммен, поэтиканың басқа да ортақ құбылыстарымен шатастыру жалғаса бермек. Кейінгі кезеңдегі алыс және жақын шет елдерде жарық көріп жатқан теориялық еңбектерде «әдеби бағыт» деп аталатын категорияны мансұқтау байқалады. Бұл ұғымның болшағы аса «жарқын» болмай, келешекте ғылыми айналымнан шығып қалуы мүмкін екенін айтып жүрген ғалымдар бар. Олардың сөздерінің де тым негізсіз деп кесіп тастауға болмайтын сыңайлы. Неге дейтін болсақ, біз әр елдегі әдебиеттер даму үрдісінен ХХ ғасырдың орта шенінен бері нақты бір бағдарлама, я болмаса әдеби манифест астына саналы түрде бірігіп, белгілі ережелерге қатаң бағынған, алдарына ортақ проблема қойып, соны біріге шешуге ұмтылған қаламгерлер шоғырын көре кою қиын. Пospelовтың теориясы осы ұғымнан бас тартпай, әдебиеттанудың ғылыми аппаратында сақтап қалу үшін де керек. Біз жоғарыда айтып кеткендей, бұл теория бойынша «әдеби бағыт – ауқымды шығармашылық мақсатқа сай жасалған нақты бір әдеби-теориялық ортақ бағдарламаны ұстанған жазушылар қатары және де бұл нақты тарихи құбылыс». Мысалы, ғалымның тұжырымдамасына сәйкес, ең алғашқы әдеби бағыт – классицизмді дүниеге келтірушілер Малерб, Корнель, Расин, Буало, Шаплен тағы басқалары өз шығармашылықтарының заңдылықтарын белгілейтін ережелер табуға, айқын бағдарлама қалыптастыруға ұмтылды. Ақырында Ж. Шапленнің «үш бірлік», П. Домьенің «нақты ережелерді ұстану» идеялары Н. Буалоның «Поэтикалық өнер» (1674) трактатына ұласып, аяқталған бағдарлама жасалды. Бағдарламадағы ережелерге сай классицистер антикалак өнерді үлгі ретінде ұсынып, асқақ азаматтық идеяларды насихаттап, рационалистік ойлауды бірінші қатарға қойды. Классицизм тудырған көркем шығармалардың образдары да бағдарламадағы ережелерге сай мүсінделіп отырды. Бағдарлама талаптары классицизм туындыларының жанрлық жүйесіне де әсер етті де «жоғарғы жанрлар» (трагедия, эпопея, ода), және «төменгі жанрлар» (комедия, сатира, мысал) сынды ұғымдар пайда болды.

ХХ ғасырдың 20-жылдарында Батыс мәдениеті мен өнерінде бағыт ретінде пайда болған экспрессионизмнің де теориялық тұғырнамасы «Штурм» және «Акцион» журналдарында негізделді. Экспрессионизм терминін «Штурм» журналының шығарушысы Х. Вальденом 1911 жылы ұсынды да, бұл журналдар экспрессинистердің негізгі мінбері болды. Экспрессионистердің алдына қойған мақсаттары дүниетанымдық терең өзгерістерге сай дәстүрлік негіздерден бас тартып, бейнелеу тілін түбегейлі өзгертуге бағытталды. Сонысымен олар авангард деп аталатын ауқымды көркемдік қозғалысқа енді.

Ал енді бірде бағыт, бірде ағым, бірде жалпылама мәдени құбылыс деп атап жүрген символизмге келер болсақ, оның арнайы жасалған теориялық тұғырнамасының бар екеніне қарап бағыт ретінде қабылдауымызға болады. Поэтикалық тілді жаңарту идеясын көтеріп шығып, ең алғаш Францияда пайда болған символизм ұстанымдарына арналып, атақты «Фигаро» басылымында 1886 жылы Ж. Мореастың «Әдеби манифест. Символизм» атты еңбегі жарық көрді. Сол сияқты бастауында Э. Золя тұрған натурализмді де осы тұрғыдан алып қарау дұрысырақ көрінеді.

XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиетінің даму ерекшелігіне үңілсек, ондағы екі бағытты айрықшалап айтуға болады. Бірі – бұқарашылдық бағыт, екіншісі – тапшылдық-төңкерісшілдік бағыт. Бұларды бағыт деп айқындауымыздағы басты критерий – екеуінің де бағдарламалық сипаты бар. Бұқарашылдық бағыттың негізінде қазақ зиялылары 1925 жылы жария еткен «Алқа» ұйымның жарғысы жатыр. «Бұқарашылдар» деген атауды алғаш кім қолданғанын анықтау мүмкін емес. «Ұлтшыл» атанғандар мен «жолбикелер» өздерін бұқарашыл ақын-жазушылармыз деп санаған. Бұл атау 20-жылдардың орта шенінде болған көркем әдебиет туралы айтыста теориялық мәнге ие болып, сын мен әдеби-теориялық ой-пікірде берік орын тапты. Біздің ойымызша, бұл атаудың пайда болуы «Алқа» ұйымын құру идеясына тығыз байланысты» [10, 167] дегенді зерттеуші Ж. Смағұлов та айтқан болатын.

«Алқалықтардың» көздегені - әдебиетті үгіт пен насихат құралына айналдыруға, әдебиетке дендей еніп бара жатқан ташылдық синдромына қарсы тұру. Көркем әдебиетті классикалық дәстүр аясында дамыта отырып, ұлттық сөз өнерінің өзіндік сыр-сипатын сақтап қалу. Әдебиеттің көркемдік-эстетикалық бағдары «бір езу» болмай, өнердің әу бастағы миссиясына сәйкес әр тараптағы ізденістеріне тосқауыл болмау. Тапшылдық-төңкерісшілдік тенденцияның бағыт ретінде күш алуы РКБ(б) Орталық Комитетінің 1925 жылғы 18 маусымдағы «Партияның көркем әдебиет саласындағы саясаты туралы» қаулысынан кейін біржола кеңестік идеологияны насихаттауға көшкен ҚазАППтың (Қазақстанның пролетар жазушылар ассоциациясы) құрылуымен тығыз байланысты. Әдебиетті шынайы көркемдік әлемінен аулақтатып әкетіп, оны саясаттың үгіт-ұранына айналдырушылықтың қандай салдары болғанына көзіміз бүгін жетіп отыр, яғни таптық көзқарас әдебиеттің эстетикалық нысанасы туралы жалпы-халықтық түсінікті адастырып жіберді.

Бұл әдеби бағыттардың өзіне тән көркемдік әдістері де болды. Көркем шығарманы талдауда идеядағы автор құпиясын ашудың соны методологиялық ұстанымдарын арнайы назарға ала отырып, әдебиеттану ғылымының негізінде шығарманы қазақи, заманауи таным тұрғысынан терең талдау мәселелерін қарастыру әрине қажеттілік туғызып отыр [11, 197]. Бұқарашылдық бағыттағы қаламгерлер шығармаларында сыншыр реализмге, романтизмге іш тартса, тапшылдық-төңкерісшілдік бағыт натуралистік бейнелеу ұстанымынан бірте-бірте социалистік реализмге ауысып алды. Келтірілген мысалдар арқылы біз көркемдік әдіс пен әдеби бағыттың қарым-қатынастық жүйесі мен айырмашылықтары біршама айқындалды деп ойлаймыз. Әрине, бұл мәселеге келгенде біздікі соңғы пікір емес.

Ал әдеби ағымдар мен әдіс арасындағы байланысқа келетін болсақ, бір әдістің, әдеби бағыттың аясында біріккен қаламгерлер түрлі ағымдарды қалыптастыра алады. Мағжан шығармашылығының мысалында қазақ әдебиетіндегі романтизм әдісін ғылыми тұрғыда қарастырған Е.Тілешев романтизмнің бірнеше ағымдарын (дәлірек айтсақ бесеу) табады. Олар: ілгерінді романтизм, әлеуметтік-консервативті, элегиялық-философиялық, діни-өсиетшіл, индивидуалдық романтизмдер [12].

Н.А. Гуляевтің «Реализмге қарағанда романтикалық өнер белгілі бір өмір сфераларын бейнелеуде анағұрлым көркемдік эффект бере алады. Бұлай болмаған жағдайда романтизм өзін-өзі ақтамаған әрі қажетсіз болып шығар еді» деген пікірі де қуаттайды [13, 230]. Реализм әдісі романтизммен қоян-қолтық және қантаса дамыған әдіс болды. Суреткерлер ағымға негізінен әлеуметтік-идеологиялық ұстанымдардың ұқсастығы арқылы бірігеді.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, әдеби ағымдар мен бағыттардың тарихи-мәдени контексте қалыптасып, дамуы көркемдік әдістің табиғаты мен қызметін терең түсінуді талап етеді. Зерттеу барысында көркемдік әдіс пен әдеби ағымдардың, бағыттардың өзара байланысы мен айырмашылықтары анықталды. Көркемдік әдіс – дүниетанымдық және эстетикалық принциптердің жиынтығы ретінде, қаламгердің өмір шындығын бейнелеу тәсілін белгілейтін типологиялық құбылыс. Ал әдеби ағымдар мен бағыттар тарихи-нақты сипатта көрінеді және белгілі бір дәуірдің рухани-мәдени талаптарына сай туындайды.

Әдіс пен бағыттардың қарым-қатынасында екі түрлі ғылыми ұстаным байқалады: біріншісі, әдісті бағыттың ішкі негізі ретінде қарастыру, екіншісі, оларды бір-бірінен дара құбылыстар ретінде түсіну. Бұл көзқарастардың екеуі де әдеби үдерістің күрделі табиғатын ашуға өз үлесін қосады. Әдіс пен бағыттардың өзара байланысы әдебиет дамуының нақты-тарихи және типологиялық қырларын тұтастықта қарастыру қажеттігін көрсетеді. Сонымен қатар, әдеби даму барысындағы реализм әдісінің рөлі ерекше екені байқалды. Реализм – бір жағынан бейнелеу принципі ретінде түрлі дәуірлер мен ағымдарда көрініс тапса, екінші жағынан, ХІХ ғасырда дербес әдеби бағыт ретінде тарихи мәнге ие болды. Бұл құбылыс көркемдік әдістердің тарихи жағдайларға байланысты нақтыланып, түрленетінін дәлелдейді. Көркемдік әдіс әдеби үдерістің динамикасын айқындайтын негізгі факторлардың бірі ретінде көрініс береді және оның табиғатын тану әдебиетті тереңірек түсінуге жол ашады. Әдеби ағымдар мен бағыттардың көркемдік әдіспен сабақтастығын зерттеу – әдебиеттанудың өзекті мәселелерінің бірі ретінде алдағы уақытта да кешенді ғылыми талдауды қажет етеді.

Әдебиеттер

1. Ахметов К. Әдебиеттану әліппесі. – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2000. – 184 б.
2. Ковалев Ю.В. Проблемы эволюции метода в зарубежных литературах. // Зарубежная литература. Проблемы метода. Вып.2. Вопросы эволюции метода. – Ленинград: Ленингр. ун-та, 1984. – С. 3-7.
3. Пospelов Г.Н. Взаимодействие литературных направлений и художественных методов. // Творческие методы и литературные направления. – М.: МГУ, 1987. – С. 17-28.
4. Соколов А.Н. Теория стиля. – М.: Искусство, 1968. – 152 с.
5. Суровцев Ю.И. Социалистический реализм как литературное направления. // Социалистический реализм: Проблемы и суждения. – М.: Худ. лит., 1977. – 395 с.
6. Kleszcz L. Hermeneutic reason as the “Art of understanding” // Vestnik of Saint Petersburg University. Philosophy and Conflict Studies. – 2021. – Vol. 37. – Issue 3. – pp. 441-448. DOI: <https://doi.org/10.21638/spbu17.2021.306>.
7. Майтанов Б. Қазіргі қазақ прозасындағы модернистік және постмодернистік ағымдар // «Қазақ әдебиеті» газеті. – №43. – Алматы, 2004. – Б. 8-9
8. Курилов В.В. Направление и метод: к проблеме их соотношения. // Творческие методы и литературные направления. – М.: МГУ, 1987. – С. 41-51.
9. Волков Ф.И. Литература как вид художественного творчества. – М.: Просвещение, 1985. – 192 с.
10. Смағұлов Ж. Ұлттық әдебиеттану әлемі. – Қарағанды: Болашақ-Баспа, 2005. – 317 б.
11. Шормакова С.М., Бейсенұлы Ж., Абдимомынов Е.Б. Әдеби-герменевтикалық талдау – көркемшығармаларды зерттеудің тиімді әдісі // Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы. №3. – 2024. DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-3.18>.
12. Тілешев Е. Суретке және көркемдік әдіс. – Алматы: Арқас, 2005. – 278 б.
13. Гуляев Н.А. Теория литературы. – М.: Высш.школа, 1977. – 278 с.

Б.Т. ТЛЕУБЕКОВА, А.Д. ИБРАЕВА

Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан

Г.К. КИАРЫСТАНОВА

Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова, Астана, Казахстан

ЛИТЕРАТУРНЫЕ ТЕЧЕНИЯ И НАПРАВЛЕНИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОГО МЕТОДА

Аннотация. В статье подробно рассматриваются художественный метод и его роль и место в литературных направлениях и течениях. В литературоведении художественный метод определяется как система определённых принципов и приёмов, которые автор использует для раскрытия смысла и содержания произведения. В статье исследуется взаимосвязь художественного метода с литературными течениями и направлениями, а также особенности каждого течения и его творческий подход. Рассматривается история формирования литературных течений и их взаимосвязь. Каждое течение возникает в ответ на определённые исторические и социальные условия и использует свои специфические художественные методы. Например, романтизм уделяет внимание внутреннему миру личности, эмоциям, в то время как реализм стремится к объективному изображению общественной действительности. В статье проводится сравнение художественных методов этих течений, выявляются их сходства и различия. Также анализируются художественные приёмы символизма и импрессионизма, их новое восприятие природы и человеческой жизни.

В развитии литературных течений важную роль играют социальные и политические условия времени. Каждое новое направление отражает изменения в обществе, новшества в культуре и философии. Например, модернизм и авангардизм стремились передать революционное настроение и глубокие изменения, происходившие в начале XX века. Эти течения, используя свои художественные методы, шли вразрез с традиционной литературой, внедряя экспериментальные приёмы и новые формы.

В статье также рассматривается, как художественные методы отражают изменения и новшества в литературном процессе. Исследуется влияние литературных направлений и течений друг на друга и их роль в формировании новых эстетических ценностей. Кроме того, через творческий процесс и стиль исследуется, как происходят изменения в литературе, обновление жанровых форм.

Ключевые слова: художественный метод, художественное мышление, литературное течение, литературное направление, типология, аспект, явление.

B.T. TLEUBEKOVA, A.D. IBRAEVA

Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan

G.K. KIARYSTANOVA

A.K. Kusainov Eurasian Humanitarian Institute, Astana, Kazakhstan

LITERARY CURRENTS AND DIRECTIONS OF THE ARTISTIC METHOD

Annotation. The article provides a comprehensive analysis of the artistic method and its role and place in literary movements and trends. In literary studies, the artistic method is defined as a system of specific principles and techniques that the author uses to reveal the meaning and content of a work. This article explores the relationship between the artistic method and literary movements and trends, as well as the unique features and creative approaches of each movement. The article also examines the history of the formation of literary movements and their interconnections. Each movement arises in response to certain historical and social conditions and employs its own distinct artistic methods. For example, the Romantic movement emphasizes the inner world and emotions of the individual, while Realism seeks to depict the objective reality of society. The article compares the artistic methods of these movements, highlighting their similarities and differences. Additionally, the

artistic approaches of movements such as Symbolism and Impressionism, with their new perspectives on nature and human life, are analyzed.

The development of literary movements plays a significant role in reflecting the social and political conditions of the time. Each new direction mirrors societal changes and innovations in culture and philosophy. For instance, Modernism and Avant-garde movements in the early 20th century sought to convey the profound changes and revolutionary mood in society. These movements, through their artistic methods, opposed traditional literature, introducing experimental techniques and new forms.

The article also discusses how artistic methods reflect changes and innovations in the literary process. It analyzes the mutual influence of literary movements and their role in shaping new aesthetic values. Additionally, through the creative process and styles, the article demonstrates how literature evolves, with the renewal of genre forms.

Keywords: artistic method, artistic thinking, literary movement, literary direction, typology, aspect, phenomenon.

References

1. Ahmetov K. Ädebiettanu älippesi. – Almaty: QAZaqparat, 2000. – 184 b.
2. Kovalev İu.V. Problemy evolüsii metoda v zarubejnyh literaturah. // Zarubejnaia literatura. Problemy metoda. Vyp.2. Voprosy evolüsii metoda. – Leningrad: Leningr. univ-ta, 1984. – S. 3-7.
3. Pospelov G.N. Vzaimodeistvie literaturnyh napravleni i hudojestvennyh metodov. // Tvorcheskie metody i literaturnye napravlenia. – M.: MGU, 1987. – S. 17-28.
4. Sokolov A.N. Teoria stilä. – M.: İskustvo, 1968. – 152 s.
5. Surovsev İu.İ. Sosialisticheski realizm kak literaturnoe napravlenia. // Sosialisticheski realizm: Problemy i sujdenia. – M.: Hud. lit., 1977. – 395 s.
6. Kleszcz L. Hermeneutic reason as the “Art of understanding” // Vestnik of Saint Petersburg University. Philosophy and Conflict Studies. – 2021. – Vol. 37. – Issue 3. – pp. 441-448. DOI: <https://doi.org/10.21638/spbu17.2021.306>.
7. Maitanov B. Qazırgı qazaq prozasındaǵy modernistik jäne postmodernistik aǵymdar // «Qazaq ädebieti» gazeti. – №43. – Almaty, 2004. – B.8-9
8. Kurilov V.V. Napravlenie i metod: k probleme ih sootnoşenia. // Tvorcheskie metody i literaturnye napravlenia. – M.: MGU, 1987. – S. 41-51.
9. Volkov F.İ. Literatura kak vid hudojestvennogo tvorchestva. – M.: Prosveşenie, 1985. – 192 s.
10. Smaǵulov J. Ülttyq ädebiettanu älemi. – Qaraǵandy: Bolaşaq-Baspa, 2005. – 317 b.
11. Şormakova S.M., Beisenuly J., Abdimomynov E.B. Ädebi-germenevtikalyqtaldau – körkemşyǵarmalarydy zertteudiñ tiimdi ädisi // Eurazia gumanitarlyq institutynyñ Habarşysy. №3. – 2024. DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-3.18>.
12. Tileşev E. Suretke jäne körkemdık ädis. – Almaty: Arqas, 2005. – 278 b.
13. Guläev N.A. Teoria literatury. – M.: Vyssşkola, 1977. – 278 s.

Авторлар туралы мәлімет

Тлеубекова Ботакоз Тургамбаевна – филология ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан.

Тлеубекова Ботакоз Тургамбаевна – кандидат филологических наук, старший преподаватель Казахского национального педагогического университета имени Абая, Алматы, Казахстан.

Tleubekova Botakoz Turgambaevna – Candidate of Philological Sciences, senior lecturer of the Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan.

Ибраева Айзат Дүйсенқызы – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а., Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

Ибраева Айзат Дюсеновна – кандидат филологических наук, и.о. ассоциированного профессора Казахского национального педагогического университета имени Абая, Алматы, Казахстан.

Ibraeva Aizat Dusenovna – Candidate of Philological Sciences, Acting Associate Professor, Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan.

Қиарыстанова Гүлжан Қанатқызы – педагогика ғылымдарының магистрі, А. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының аға оқытушысы, Астана, Қазақстан.

Киарыстанова Гүлжан Канатқызы – магистр педагогических наук, старший преподаватель Евразийского гуманитарного института имени А.К. Кусаинова, Астана, Казахстан.

Kiarystanova Gulzhan Kanatkyzy – master of Pedagogical Sciences, senior lecturer of the Eurasian humanitarian institute named after A.K. Kusainov, Astana, Kazakhstan.

ГРНТИ 16.31.51

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2025-2.17>

Ф.К. ИСЕНОВА¹

А.О. КАУДЫРОВА²

Г.Н. ДҮКЕМБАЙ³

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана,
Казахстан¹

Казахский национальный университет искусств имени К. Байсеитовой,
Астана, Казахстан^{2,3}

(e-mail: fatima_9@mail.ru¹, akaudyrova@gmail.com², gulzhannat0609@gmail.com³)

РОЛЬ РЕФЛЕКСИИ В ФОРМИРОВАНИИ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ СТУДЕНТОВ

Аннотация. В условиях интенсификации образовательных процессов и повышения требований к качеству подготовки специалистов особую актуальность приобретает проблема формирования языковой личности студентов. Под рефлексией понимается способность субъекта к самонаблюдению, анализу, значению и оценке естественных мыслей, действий и речевых причин, направленных на достижение коммуникативной цели. Рефлексия способствует более глубокому пониманию и освоению знаний, развитию критического мышления и формированию активной позиции обучающегося.

Целью исследования является выявление рефлексивных процессов в трансформации языковой личности студентов и определение эффективных педагогических условий, способствующих развитию данных способностей студента в образовательном процессе. Данный процесс рассматривается как неотъемлемый компонент учебной деятельности, способствующий формированию осознанного и мотивированного отношения к обучению. Отмечается, что развитие рефлексивных умений помогает студентам осмысливать собственные учебные цели, оценивать результаты, выявлять трудности и находить эффективные стратегии их преодоления. Рефлексия способствует формированию автономности, критического мышления и устойчивой учебной мотивации, что, в свою очередь, повышает эффективность овладения языком. В статье также подчеркивается необходимость создания педагогических условий, стимулирующих рефлексивную активность студентов. Междисциплинарный подход к проблеме рефлексии означает рассмотрение этого научного понятия в нескольких аспектах: в собственно психологическом как способности индивида к рефлексивной деятельности и в лингвистическом аспекте как условий для создания, как отдельных высказываний, так и письменных текстов. В центре внимания оказываются результаты эмпирического исследования, а также описание конкретных речевых стратегий в создании рефлексии.

В статье анализируются научные подходы к пониманию «языковой личности», раскрывается ее структура и взаимосвязь с компонентами речевой, когнитивной и эмоционально-оценочной сферы. Особое внимание уделяется формам и уровням рефлексии, возникающим в процессе обучения иностранному языку, а также их влиянию на осознанное языковое поведение учащихся.

Результаты исследования показывают, что система развития рефлексивной активности студентов способствует не только повышению уровня речевой квалификации, но и формированию устойчивой внутренней мотивации, способностей к саморегуляции и адаптации в межкультурной среде. Сделан вывод о том, что рефлексия является обязательным условием формирования полноценной языковой личности и должна рассматриваться как приоритетное направление в практике обучения языкам.

Ключевые слова: рефлексия, рефлексивная деятельность, письменная компетенция, язык, языковая личность студента

Введение. Современное языковое образование не может рассматриваться нами как процесс простой, механической передачи определённого набора знаний о языке, и связано это в первую очередь с требованиями современного общества [1, 33]. Ориентация на формирование полноценной языковой личности, способной эффективно коммуницировать в поликультурном пространстве, является, на наш взгляд, важнейшей частью и главным результатом его языковой подготовки, поскольку «... образ и сущность духовного богатства каждого народа заключены в фонде его национального языка» [2, 177]. В этом контексте особое значение приобретает рефлексия – осознанное осмысление студентом своих знаний, трудностей и достижений в процессе изучения языка.

В научной литературе последних лет *рефлексия* рассматривается в кругу важнейших вопросов теоретической и практической психологии, о чём свидетельствует развитие «психологии рефлексии» И.Н. Семёнова, «рефлексивной психологии творчества», акмеологии, персоналогии, педагогики [3, 3] исследуется роль рефлексивной психологии в активизации творческого начала личности, в частности, «когнитивного стиля и способностей» [4, 65].

Как показывает опыт работы учителей среднего и высшего казахстанского образования, рефлексия рассматривается отечественными педагогами как способность осознавать учащимися собственную действительность, в первую очередь её результаты и способ, а в лингвистике и жанроведении *рефлексия* представляет собой особый вид текста, основным содержанием которого становится описание человеком собственных переживаний, источника этого переживания и степени воздействия на субъекта рефлексии.

Целью статьи становится попытка осмыслить результаты эмпирического исследования о готовности к рефлексивной деятельности студентов, а также рассмотреть отдельные приёмы рефлексии в качестве эффективного метода обучения языку.

Интерес к рефлексии и рефлексивной деятельности стал прямой реакцией на вызовы современности: именно дистанционный формат общения со студентами выявил уязвимость и хрупкость психики студента, и то неимоверное количество энергии, которое было затрачено преподавателями во время отсутствия непосредственного общения со студентами.

По мнению О.И. Лаптевой, исследование «интеллектуального аспекта» рефлексии «явно преобладает в общем объёме публикаций, отражающих проблематику рефлексии в психологии» [5, 14].

В психологии рефлексия понимается с точки зрения онтологии как «единство сознания, мышления, деятельности и личности» [6, 8]; или «механизм творческого мышления и характеризуется как процесс, связанный с внутренними преобразованиями – осмыслением и переосмыслением окружающей действительности» [7, 77].

Рефлексивная компетентность как результат рефлексивной деятельности определяется как «профессиональное качество личности, позволяющее наиболее эффективно и адекватно осуществлять рефлексивные процессы, реализацию рефлексивной способности, что обеспечивает процесс развития и саморазвития» [5, 15]; или «умение личности быть открытой опыту, осознавать собственное состояние, собственные действия, а также

состояние и действия других людей; умение выделить позицию другого как отличную от своей; согласование в совместной деятельности своей роли и роли другого; перестройку своих действий с учётом действий партнёра» [7, 77].

В научной литературе существуют довольно подробно описанные методики определения уровня развития рефлексивности А.В. Карпова, В.В. Пономарёвой [8, 1], рефлексивной деятельности субъекта [9, 1].

В педагогике описываются различные виды рефлексивной деятельности: «образовательная», «ретроспективная», но для эффективного обучения языку, в том числе и иностранному, в студенческой аудитории, на наш взгляд, необходимо развивать навыки рефлексии, связанной с эмоциональным и интеллектуальным «переживанием» информации [9, 56]. Она «является основой различных видов деятельности студентов в процессе изучения им дисциплин. Это может быть слушание лекций, чтение текстов, анализ литературных источников, написание эссе, конспектов, но способы включения рефлексивных механизмов сугубо индивидуальны [10, 56].

По мнению А.С. Шарова, рефлексия может быть оперативная (повседневная) и перспективная, которая определяется дальними целями; рефлексия также разделяется на когнитивную (познавательную) и эмоциональную, в общем, рефлексия является, прежде всего, основой развития и изменения человека [11, 359].

Обращение к исследованию роли рефлексии в ходе обучения языку обусловлено тем, что, во-первых, традиционные методики преподавания языка могут не способствовать развитию межкультурной компетентности учащихся в достаточной мере и не подготовить их к реальному общению в многокультурной среде. Во-вторых, по мнению ученых К. Бейли [12, 12], А. Фукуды и К. Чуджо [13, 15], и В. Вэй [14, 23], рефлексивная практика оказалась эффективным средством развития межкультурной компетентности и улучшения результатов обучения языка. Наконец, эффективно интегрируя рефлексивную практику в развитии многоаспектной и многомерной языковой личности студента, преподаватели языковых дисциплин могут помочь студентам развить необходимое самосознание, метакогнитивные навыки и мотивацию, чтобы стать более эффективным коммуникаторами в многокультурной среде. Поскольку человек существует не только «в языковом пространстве – в общении, в стереотипах поведения, зафиксированных в языке, в значениях языковых единиц и смыслах текста» [15, 7].

Так, при обучении языку речь может идти о различных приёмах работы на занятии в аспекте развития рефлексивной деятельности: от чтения и обсуждения новостных событий, построения высказываний, содержащих критический анализ и оценку событий, к активным приёмам визуального воздействия (короткие ролики, социальная реклама, инфографика) и – как результат – постоянная интеграция рефлексивной деятельности в создание *письменных текстов*. Однако нередко наблюдаются случаи заимствования (плагиата): студенты оказываются неготовыми к самостоятельному поиску ролика, не могут объяснить причины своего выбора, не подходят критически к самому выбору.

Активной трансформации подвергается личность студента, а процесс обучения становится управляемым и направленным на улучшение когнитивной деятельности на всех уровнях. При обучении языку важно установить особый эмоциональный и психологический настрой, который поможет студенту эффективно работать с текстами различной сложности. Из опыта преподавания следует, что достигается такой эффект сложно и неравномерно: студенты с более высоким уровнем владения языком, включая и иностранный язык, как правило, проявляют большую готовность к рефлексивным практикам и обучению.

Наши наблюдения подтверждают выводы Ю.А. Власовой и А.А. Михальчука о том, что у студентов наблюдается отсутствие «сензитивности (чувствительности) к смыслу текста и авторской аргументации» [16, 128]. Авторы пишут: «студенты с невыраженной рефлексией были склонны индифферентно принимать точку зрения, предложенную другими участниками, и не озвучивать свою собственную» И далее: «Респонденты не

демонстрировали выраженных эмоций (эмоциональный критерий), активной позиции (активность), рефлексии (не было развёрнутых высказываний) [16, 132].

Нельзя не согласиться с Габдрахмановой Р.Г., Хусаиновой Р.М., Чиркиной С.Е. в том, что «фиксируется дефицит научно-практических знаний о методах и методиках развития и фиксирования рефлексии у студентов высшего учебного заведения» [10, 55]. Очевидно, что нами не до конца учитывается в процессе обучения «ментальный механизм самоанализа, осмысления и критической оценки индивидом собственных действий» [10, 55].

Таким образом, «обучение рефлексии как отдельному, самостоятельному жанру среди других видов учебной деятельности студента (работа с текстом, групповая работа, совместная работа над презентацией, эссе), направленной на формирование устойчивых навыков письма, становится тем компонентом обучения, который обладает достаточно высокой степенью эффективности» [17, 265].

Задача преподавателя – создать условия, в которых студент будет не просто воспроизводить изученный материал, а осмысливать и переосмысливать его, соотносить с личным опытом, культурными и языковыми установками.

Преподаватель, способствующий рефлексии, становится не только носителем знаний, но и фасилитатором личностного роста, наставником в поиске индивидуального овладения языком. Поскольку, через рефлексия обучающийся осознает не только языковые правила, но и культурные особенности, коммуникативные стратегии, что ведет к формированию полноценной языковой компетенции [18, 12].

Методика и методы исследования. Теоретические аспекты исследования рефлексии и рефлексивной деятельности в психологии, педагогике (И.Н. Семёнов, О.И. Лаптева, В.Д. Шадриков, М.А. Подойнищина, Ю.А. Власова, Р.Г. Габдрахманова и др.) послужили основой выделения ключевых аспектов и роли феномена рефлексии в практике преподавания языка.

Основным методом исследования выступает описательный (дескриптивный), включающий индуктивный и дедуктивный методы для обработки теоретических и языковых данных, приёмы синтеза, обобщения при формулировании выводов. Для получения данных были проведены тест на определение уровня развития рефлексивности А.В. Карпова, В.В. Пономарёвой. Кроме этого, приёмы лингвистического (текстологического) анализа, в частности, SEO-анализ, контент анализ речевых высказываний и эмоциональных реакций в процессе создания рефлексии.

Обсуждение и наблюдение. В качестве гипотезы исследования предлагается следующее: активное использование рефлексивных практик в ходе обучения языку, главным образом интерактивных видов рефлексивной деятельности студента и создание письменных текстов становится условием формирования развитой языковой личности студента.

В качестве примера работы над рефлексией стал анализ достижений после прохождения курса за определённый период. Неспособность анализировать собственный языковой и речевой опыт свидетельствует о крупных пробелах в языковом поведении современного казахстанского студента. Кроме того, обращает на себя внимание уровень тревожности, связанный не с реальными достижениями, а с системой оценивания. И последнее остаётся очень больной темой, определяющей отношение между преподавателем и студентом.

Чтение, обсуждение в группе, создание видеороликов, написание рефлексий показало эффективность такого приёма обучения, вместе с тем демонстрировало отсутствие активной позиции, безразличия к критическому анализу собственной интеллектуальной и эмоциональной деятельности. На наш взгляд, эмоциональная «усталость» студента в ходе обучения иностранному языку должны стать предметом постоянного внимания со стороны преподавателя, поскольку языковая практика требует не только понимание грамматической системы, но и внимание к развитию эмоциональной сферы студента.

Анализ рефлексий выявил сложности в создании подобного рода текстов у студентов, что было связано с нехваткой навыка анализа, слабой аргументацией, а также

неумением описывать и анализировать собственные эмоции и чувства. Анализ работы со студентами показывает, что в начале занятий у них постоянно присутствует страх высказывать собственную точку зрения, неготовность делиться своими эмоциональными переживаниями, неспособность критически анализировать собственную деятельность.

С лингвистической точки зрения мы наблюдали невнимание к использованию вводных слов и конструкций, сложных предложений с различными видами связей (конструкции с союзами *потому что* и *если*), которые свидетельствуют, скорее, о неумении видеть взаимосвязи между явлениями и средствами выражения, неумении сформулировать выводы и т.д.

Активное обращение к диалогическим рефлексивным практикам сопровождалось исследованием уровней понимания такой деятельности, в частности, анализа сочетаемости на основе суждений о рефлексивной практике, например, умения формулировать принципы рефлексивной практики (рефлексия, рефлексировать, рефлексивная личность).

Одним из этапов исследования уровня рефлексивной деятельности студентов стал опрос, в котором респондентам предлагалось закончить фразу, например, *как бороться с ..., как добиться ..., главное для меня – представить конечную ..., Я предпочитаю действовать, а не размышлять над ..., Если происходит конфликт, то, размышляя над тем, кто в нем виноват, я в первую очередь ..., Решая трудную задачу, я думаю над ней даже тогда, когда ...* и т.д. (всего 30 утверждений). Опрос создан на основе теста на установление уровня рефлексивности А.В. Карпова, В.В. Пономарёвой [7, 1].

В опросе приняли участие 100 респондентов, однако у большинства респондентов не актуализированы идеи рефлексивных практик, в частности, анализа, самоанализа. Так, с точки зрения частотности лидирующими были ответы – с *ленью* (14), *коррупцией* (12), *страхом* (6), *депрессией* (9), с *собой* (4), *алкоголизмом* (3), *суицидом, мыслями, тревожностью, безразличием, голодом, страхом полётов* (1). Анализ ответов демонстрирует устойчивую связь внутренних переживаний, эмоционального состояния с объектом этих переживаний.

68 респондентов уверенно заявляют, что *добиться можно успеха, цели* (12), тогда как *рост в карьере* (1), *баланс* (1), *ментальное здоровье* (1), *надёжность* (1), *осознанность* (1), *внимание* (1), *мир* (1) отмечаются значительно реже. Интересно, что именно глагол (*добиться*) обладает смысловой заряжённостью, провоцируя выбор наиболее популярных идей: в языковом сознании студента прочно закрепилась связь между успешностью и достижением целей в жизни, но и редко встречающиеся ответы позволяют судить о необходимости рефлексивных практик, приводящих к осознанности и ментальному здоровью. Однако на вопрос *о психологии красоты и...* 21 респондент выбирает *привлекательность* (21), а *здоровье* (8), хотя речь также идёт о ментальном здоровье.

Результаты. В целом анализ ответов респондентов в различных ситуациях показывает, что респонденты предпринимают активные попытки осмыслить своё поведение, принципы выбора решения, поступков, оценки, ср.: *Если происходит конфликт, то, размышляя над тем, кто в нем виноват, я в первую очередь... стараюсь обе стороны понять и сделать вывод* (1), *анализирую свои ошибки* (2), *стараюсь поставить себя на его место* (3), *подозреваю себя* (1) и т.д. И это обстоятельство демонстрирует готовность студентов к рефлексивным практикам и их положительной роли в становлении личности при обучении языку, поскольку заставляет задумываться о своём поведении, в том числе и речевом.

Согласно данным исследований, проводимых на базе факультета психологии Томского государственного университета, «современная молодёжь не обладает достаточными рефлексивными способностями относительно собственной жизни, как личной, так и профессиональной, а также относительно саморазвития и самоэффективности», что приводит к развитию «психологических дефицитов», а также отсутствию «творческой активности личности» [7, 76]. Молодые люди не всегда осознают свои эмоции и поведение, зачастую не способны управлять своим эмоциональным состоянием (поддерживать желательные эмоции и держать под контролем нежелательные), что может отражаться на взаимоотношениях с другими людьми [7, 76].

Несмотря на способность понимать других, молодые люди испытывают трудности с пониманием своего собственного внутреннего мира. Опыт работы со студентами, изучающими языки в национальном университете за последние 5-7 лет, свидетельствует о том, что в средней школе выпускает эмоционально и психологически неустойчивых индивидов, у которых отмечается невысокий уровень обучаемости, отсутствие интереса к инновациям, невнимательность к самоанализу и выявлению своих сильных и слабых сторон.

Таким образом, прохождение опроса становится опытом рефлексивной практики, которая помогает студенту задуматься над некоторыми идеями, чётче формулировать свою мысль, понимать суть обсуждаемых идей, обращать внимание на явные/ неявные противоречия в своих суждениях, умение анализировать своё собственное поведение и реакции окружающих.

Студенты пытаются осмыслить само понятие рефлексии: в опросах открытого типа они дают следующие толкования термину: «Анализ собственного психологического состояния» (1), «рефлексия, это-размышление о своём психическом состоянии, склонность анализировать свои переживания» (2), «способность человека анализировать своё поведение, поступки, мысли и др.» (3), «По-моему, рефлексия это изучение своего самосознания» (4), «Размышление о своём психическом состоянии, склонность анализировать свои переживания» (5) и т.д. Такая интеллектуальная работа расширяет кругозор студента, заставляет его обращаться к знаниям смежных дисциплин, и подводит его к осознанию причин и последствий рефлексии. Однако в вопросе о субъекте и объекте рефлексивной деятельности они затрудняются дать правильный ответ (47% респондентов), что связано с поверхностным пониманием механизмов рефлексивной деятельности.

Интересными, на наш взгляд, являются попытки описать своими словами глагол *рефлексировать* (*to reflect*). Опишите эту способность человека (рефлексировать), в чём она проявляется? Вы можете это проиллюстрировать на примерах?), сравним: «Разговор перед зеркалом» (1), «К примеру, думать о проходящем дне. Что я делал сегодня? Какими событиями он был наполнен? Что было хорошего, а что не очень получалось. Вспоминать все до мелочей. Такая привычка научит вас видеть причинно-следственные связи между вашими действиями и результатами.» (2), «В моем понимании, рефлексировать, это - раздумывать, размышлять о чём-либо с большою, внутреннею сосредоточенностью, например, мы можем размышлять о книге, о любви, о спорте, и ещё о многом другом.» (3), «Я не привык рефлексировать, копаться в своей душе.» (4), «Когда человек много думает, уходит в свои мысли» (5). Однако некоторая часть респондентов (40%) признаются в том, что не понимают значения этого слова, а 20% респондентов избегают самостоятельно формулировать сложное научное понятие, воспользовавшись дефинициями из интернета. В этом проявляется определённая и явная тенденция: готовность к рефлексивной практике всегда выше у студентов с высоким уровнем владения языком, в том числе и иностранным, кроме этого, у таких студентов вырабатывается отношение нулевой толерантности к заимствованиям из интернета.

Следует отметить, что опросы помогают студентам овладеть и языковыми техниками создания рефлексивных текстов: в ответах они прибегают к использованию вводных слов, сравнений, выбору различных позитивных и негативных конструкций. Что вполне согласуется с нашей идеей о том, что сложные виды деятельности (теоретические идеи из психологии и социологии поведения), с которыми сталкивается студент в ходе исследования, активно влияют на совершенствование их собственных навыков в изучении языков, в особенности, функциональной грамотности или анализа ошибок, их корректировки и редактирования и т.д.

Студенты пытаются определить свой уровень рефлексии, и поэтому на вопрос «Уверена, что кто-нибудь из Вас выбрал слово «личность» (рефлексивная личность) в предыдущем вопросе, потому что способность рефлексировать связана с человеческими способностями размышлять над своими поступками, думать о других, сравнивать свои поступки и давать им оценку и т.д. Отметьте по шкале от 1 до 5, насколько Вы можете себя отнести к такому типу личности, как «рефлексивная» личность?» 50% респондентов (коэффициент 3,60) отнесли себя к рефлексивной личности.

Следует отметить, что вместе с анализом ситуаций и поиском ответов на вопросы, студент формулирует свой взгляд на роль рефлексивной практики в своей жизни (*В заключение моего опроса я прошу ответить на последний вопрос: Каким образом рефлексия поможет мне быть эффективным в учёбе или жизни?*), ср.: «С помощью этой способности мы можем видеть себя со стороны» (1), «помогает человеку понимать, как он выглядит со стороны» (2), «Анализировать свои действия и принятые решения» (3).

Таким образом, результаты исследования рефлексии в обучении языкам демонстрируют зачастую полное отсутствие рефлексивных практик, в частности, умению анализировать результаты собственных достижений и провалов, неумение описывать свои эмоциональные состояния в виде текста (рефлексии). И такие результаты являются следствием нескольких факторов, одним из которых следует назвать очень низкий уровень *функциональной грамотности* казахстанских школьников, продолжающие, к сожалению, демонстрировать этот негативный сценарий (51-е место, 411 баллов из 1000), и это становится для нас поводом задуматься над тем, что нам следует изменить в нынешних условиях [18, 12].

Таким образом, различные методики учёта рефлексивной деятельности, в частности, «рефлексивный тренинг», «рефлексивная карта», которые описываются в современной педагогической литературе, указывают на необходимость дальнейшего совершенствования методики рефлексивной деятельности в образовательном процессе. На наш взгляд, организация рефлексивной деятельности студента при обучении языкам, включая и иностранные языки, может иметь безусловный образовательный «эффект», и в первую очередь речь идёт о том, что воспитание рефлексивно «грамотной» личности студента поможет подготовить базу для дальнейшего развития необходимых навыков письма условиях личной, профессиональной, межкультурной коммуникации.

Закключение. В заключение статьи следует отметить несколько важнейших трендов в ходе обучения языку:

1. Рефлексия представляет собой интересный научный феномен, междисциплинарный характер которого позволяет говорить о мультипликаторном эффекте: с одной стороны, внимание к культуре рефлексивной деятельности поможет студенту легче справиться с возникающими эмоциональными проблемами, а также раскрыть свой внутренний творческий потенциал, с другой стороны, эта деятельность становится способом формирования конкретных языковых и речевых навыков.

2. Роль преподавателя заключается в том, чтобы правильно организовать этот процесс, создать условия и объяснить необходимость такой работы. Обращение к различным видам рефлексивной деятельности в обучении языкам (обсуждение прочитанного и увиденного, создание текстов рефлексий, обмен мнениями, обсуждение в группе) повышают уровень осознанности в изучении языка, закрепляя при этом положительные паттерны речевого поведения, публичного выступления, создания письменных текстов.

3. Комплексный психолого-лингвистический подход к рефлексивной деятельности, использование конкретных рефлексивных практик поможет не только улучшить эмоционально-психологический климат, но и станет средством сохранения ментального здоровья студента, эмоционально и нравственно взрослой языковой личности студента.

В конечном итоге эта работа направлена на важнейшую цель образования и общества – создание языковой личности студента, основными чертами которой становятся глубоко понимаемые и осознаваемые им чувства сопричастности, ответственности, личной и гражданской, за всё то, что происходит в окружающем нас мире.

Литература

1. Агапова С.Г. Инновационная деятельность факультета лингвистики и словесности Педагогического института Южного федерального университета // Высшее образование сегодня, 2012. – № 4. URL: <https://rucont.ru/efd/259686>.
2. Ауғанбаева М.С., Мамаева Г.Б. Студенттердің сөйлеу мәдениетін дамыту әдістері // Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы, 2025. – №1. – С.177-178. DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2025-1.17>.
3. Семёнов И.Н. Современные исследования психологии рефлексии: от истории и методологии через экспериментатику к практике// Психология. Журнал Высшей школы экономики, 2013. – №2. – Т.10. – С. 3-6.
4. Семенов И.Н. Рефлексивная психология творчества: концепции, экспериментатика, практика// Психология. Журнал Высшей школы экономики, 2005. – №4. – Т. 2. – С. 65-73.
5. Лаптева О.И. Рефлексивное мышление как основа развития профессионального развития педагогов в дополнительном образовании: автореф...канд. псих. наук. – Тамбов, 2003. – 24 с.
6. Сизикова Т.Э. Мета-модель рефлексии в рамках мета-онтологии // Сибирский психологический журнал, 2018. – №68. – С. 6-31.
7. Подойницина М.А. Психолого-образовательное сопровождение актуализации и развития рефлексивных способностей молодых людей, обучающихся в вузе// Сибирский психологический журнал, 2017. – №63. – С. 75-83.
8. Карпова А.В., Пономарева А.В. Методика диагностики уровня развития рефлексивности. URL: <https://psycabi.net/testy/517-test-refleksii-metodika-dagnostiki-urovnya-razvitiya-refleksivnosti-oprosnik-karpova-a-v>.
9. Шадриков В.Д., Кургиян С.С. Рефлексия субъекта в структуре деятельности // Современные исследования интеллекта и творчества. – М.: Институт психологии РАН, 2015. – С. 280-300.
10. Габдрахманова Р.Г., Хусаинова Р.М., Чиркина С.Е. Рефлексивная деятельность студента в системе психолого-педагогического образования как показатель его готовности к профессиональной деятельности // Образование и саморазвитие, 2015. – №2. – С. 55-61.
11. Шаров А.С. О-граниченный человек: значимость, активность, рефлексия: монография. – Омск: ОмГПУ, 2000. – 359 с.
12. Bailey K.M. Practical research for education: Reflective practice in action. – London: Routledge, 2015. – P.12
13. Fukuda A. & Chujo K. Reflective practice in foreign language teacher education: What is it and how can it be implemented? // System, 2019. – P.15
14. Wei W. Reflection and intercultural communication in Chinese foreign language education // Journal of multilingual and multicultural development, 2020. – P.23
15. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.
16. Власова Ю.А., Михальчук А.А. Психологическая атмосфера в группе как условие актуализации рефлексивной деятельности // Сибирский психологический журнал, 2017. – №65. – С. 125-135.
17. Исенова Ф.К. Рефлексия как способ формирования письменной компетенции в обучении русскому языку // Материалы Международной научно-практической онлайн-конференции «Филологические науки в контексте инновационных исследований». – Баку: Mutarsym, 2020. – С. 264-266.
18. Талапулы А. Почему Казахстану рано радоваться неплохим результатам тестирования PISA // Караван, 2024. URL: <https://www.caravan.kz/news/pochemu-kazakhstanu-rano-radovatsya-neplokhim-rezultatam-v-testirovanii-pisa-979100/>.

Ф.К. ИСЕНОВА

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

А.О. КАУДЫРОВА, Г.Н. ДҮКЕМБАЙ

К. Байсейітова атындағы Қазақ ұлттық өнер университеті, Астана, Қазақстан.

**СТУДЕНТТЕРДІҢ ТІЛДІК ТҰЛҒАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ РЕФЛЕКСИЯНЫҢ
РӨЛІ**

Аңдатпа. Білім беру үдерістерінің интенсификациясы және мамандарды дайындау сапасына қойылатын талаптардың артуы жағдайында студенттердің тілдік тұлғасын дамыту мәселесі ерекше өзекті болуда. Рефлексия субъектінің коммуникативті мақсатқа жетуге бағытталған табиғи ойларын, әрекеттерін және сөйлеу себептерін өзін-өзі бақылау, талдау, түсіну және бағалау қабілеті ретінде түсініледі. Рефлексия білімді терең түсінуге және меңгеруге, сыни тұрғыдан ойлауды дамытуға және білім алушының белсенді позициясын қалыптастыруға ықпал етеді.

Зерттеудің мақсаты – студенттердің тілдік тұлғасының трансформациясындағы рефлексиялық процестерді анықтау және оқу-тәрбие процесінде олардың осы қабілеттерін дамытуға ықпал ететін тиімді педагогикалық шарттарды анықтау. Бұл процесс оқу іс-әрекетінің құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады, оқуға саналы және ынталы көзқарасты қалыптастыруға ықпал етеді. Рефлексиялық дағдыларды дамыту студенттерге өздерінің білім беру мақсаттарын түсінуге, нәтижелерді бағалауға, қиындықтарды анықтауға және оларды жеңудің тиімді стратегияларын табуға көмектесетіні атап өтіледі. Рефлексия дербестікті, сыни ойлауды және тұрақты оқу мотивациясын дамытуға ықпал етеді, бұл өз кезегінде тілді меңгерудің тиімділігін арттырады. Мақалада, сонымен қатар, білім алушылардың рефлексиялық белсенділігін ынталандыратын педагогикалық жағдайларды жасау қажеттігі атап өтілген. Рефлексия мәселесіне пәнаралық көзқарас бұл ғылыми тұжырымдаманы бірнеше аспектіде қарастыруды білдіреді: психологиялық аспектіде жеке тұлғаның рефлексиялық әрекетке қатысу қабілеті және лингвистикалық аспектіде жеке мәлімдемелер мен жазбаша мәтіндерді құрудың шарттары ретінде. Негізгі назар эмпирикалық зерттеу нәтижелеріне, сондай-ақ рефлексия жасаудағы нақты сөйлеу стратегияларының сипаттамасына аударылады.

Мақалада «тілдік тұлғаны» түсінудегі ғылыми тәсілдер талданады, оның құрылымы мен сөйлеу компоненттерімен, когнитивтік және эмоционалды-бағалау сфераларымен байланысы ашылады. Шет тілін меңгеру процесінде туындайтын рефлексияның формалары мен деңгейлеріне, сонымен қатар олардың оқушылардың саналы тілдік мінез-құлқына ықпалына ерекше назар аударылады.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, студенттердің рефлексиялық белсенділігін дамыту жүйесі сөйлеу біліктілік деңгейін арттыруға ғана емес, сонымен қатар, тұрақты ішкі мотивацияны, өзін-өзі реттеу және мәдениетаралық ортада бейімделу қабілетін қалыптастыруға ықпал етеді. Рефлексия толыққанды тілдік тұлғаны қалыптастырудың алғы шарты болып табылады және тілдерді оқыту тәжірибесінде басым бағыт ретінде қарастырылуы керек деген қорытынды жасалды.

Түйін сөздер: рефлексия, рефлексиялық белсенділік, жазба құзыреттілігі, тіл, білім алушының тілдік тұлғасы

F.K. ISSENOVA

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

A. O. KAUDYROVA, G.N. DUKEMBAY

K. Baiseitova Kazakh National University of Arts, Astana, Kazakhstan

THE ROLE OF REFLECTION IN THE FORMATION OF STUDENT'S LINGUISTIC PERSONALITY

Annotation. In the context of intensification of educational processes and increasing requirements for the quality of training specialists, the problem of forming the linguistic personality of students is becoming especially relevant. Reflection is understood as the subject's ability to self-observation, analysis, meaning and evaluation of natural thoughts, actions and speech reasons aimed at achieving a communicative goal. The purpose of the study is to identify reflexive processes in the transformation of the linguistic personality of students and to determine effective pedagogical conditions that contribute to the development of these abilities of the student in the educational process. This process is considered as an integral component of educational activity, contributing to the formation of a conscious and motivated attitude to learning. It is noted that the development of reflexive skills helps students to understand their own educational goals, evaluate results, identify difficulties and find effective strategies to overcome them. The article also emphasizes the need to create pedagogical conditions that stimulate students' reflexive activity. An interdisciplinary approach to the problem of reflection means considering this scientific concept in several aspects: in the psychological aspect as an individual's ability to reflexive activity and in the linguistic aspect as conditions for creating both individual statements and written texts. The focus is on the results of an empirical study, as well as a description of specific speech strategies in creating reflection.

The article analyzes scientific approaches to understanding the "linguistic personality", reveals its structure and relationship with the components of the speech, cognitive and emotional-evaluative sphere.

The results of the study show that the system of developing students' reflexive activity contributes not only to an increase in the level of speech qualifications, but also to the formation of sustainable internal motivation, self-regulation abilities and adaptation in an intercultural environment.

Keywords: reflection, reflective activity, written competence, language, linguistic personality of the student

References

1. Agapova S.G. Innovacionnaja dejatel'nost' fakul'teta lingvistiki i slovesnosti Pedagogicheskogo instituta Juzhnogo federal'nogo universiteta // Vysshee obrazovanie segodnja, 2012. – №4. URL: <https://rucont.ru/efd/259686>.
2. Auğanbaeva M.S., Mamaeva G.B. Studentterdiñ söileu мәдениетін дамыту әдістері // Eurazia gumanitarlyq institutynyñ habarşysy, 2025. – №1. – С.177-178. DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2025-1.17>.
3. Semenov I.N. Sovremennye issledovaniya psixologii refleksii: ot istorii i metodologii cherez jeksperimentatiku k praktike // Psixologija. Zhurnal Vysshej shkoly jekonomiki, 2013. – №2. – Т.10. – С. 3-6.
4. Semenov I.N. Refleksivnaja psixologija tvorчества: koncepcii, jeksperimentatika, praktika // Psihoogija. Zhurnal Vysshej shkoly jekonomiki, 2005. – №4. – Т. 2. – С. 65-73.
5. Lapteva O.I. Refleksivnoe myshlenie kak osnova razvitiya professional'nogo razvitiya pedagogov v dopolnitel'nom obrazovanii: avtoref....kand.psih.nauk. – Tambov, 2003. – 24 s.
6. Sizikova T.Je. Meta-model' refleksii v ramkah meta-ontologii // Sibirskij psixologicheskij zhurnal, 2018. – №68. – С. 6-31.
7. Podojnicina A. Psihologi-obrazovatel'noe soprovozhdenie aktualizacii i razvitiya refleksivnyh sposobnostej molodyh ljudej, obuchajushhihsja v vuze // Sibirskij psixologicheskij zhurnal, 2017. – №63. – С. 75-83.

8. Karpova A.V., Ponomareva V.V. Metodika diagnostiki urovnja razvitiya refleksivnosti. URL: <https://psycabi.net/testy/517-test-refleksii-metodika-diagnostiki-urovnja-razvitiya-refleksivnosti-oprosnik-karpova-a-v>.
9. Shadrikov V.D., Kurginjan S.S. Refleksija sub#ekta v strukture dejatel'nsoti // *Sovremennye issledovaniya intellekta i tvorchestva*. – M.: Institut psihologii RAN, 2015. – S. 280-300.
10. Gabdrahmanova R.G., Husainova R.M., Chirkina S.E. Refleksivnaja dejatel'nost' studenta v sisteme psihologo-pedagogicheskogo obrazovanija kak pokazatel' ego gotovnosti k professional'noj dejatel'nosti // *Obrazovanie i samorazvitije*, 2015. – №2. – S. 55-61.
11. Sharov A.S. O-granichennyj chelovek: znachimost', aktivnost', refleksija: monografija. – Omsk: OmGPU, 2000. – 359 s.
12. Bailey K.M. Practical research for education: Reflective practice in action. – London: Routledge, 2015. – P.12.
13. Fukuda A. & Chujo K. Reflective practice in foreign language teacher education: What is it and how can it be implemented? // *System*, 2019. – 15 p.
14. Wei W. Reflection and intercultural communication in Chinese foreign language education // *Journal of multilingual and multicultural development*, 2020. – 23 p.
15. Karasik V.I. Jazykovoju krgu: lichnost', koncepty, diskurs. – Volgograd: Peremena, 2002. – 477 c.
16. Vlasova Ju.A., Mihal'chuk A.A. Psihologicheskaja atmosfera v gruppe kak uslovie aktualizacii refleksivnoj dejatel'nosti // *Sibirskij psihologicheskij zhurnal*, 2017. – №65. – S. 125-135.
17. Isenova F.K. Refleksija kak sposob formirovanija pis'mennoj kompetencii v obuchenii russkomu jazyku // *Materialy Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy onlajn-konferencii "Filologicheskie nauki v kontekste innovacionnyh issledovanij"*. – Baku: Mutarsym, 2020. – S. 264-266.
18. Talapuly A. Pochemu Kazahstanu rano radovat'sja neplohim rezul'tatam testirovanija PISA // *Karavan*. – 2024. URL: <https://www.caravan.kz/news/pochemu-kazahstanu-rano-radovatsya-neplohim-rezultatam-v-testirovanii-pisa-979100/>.

Авторлар туралы мәлімет:

Исенова Фатима Қуанышевна – филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті м.а., Астана, Қазақстан.

Исенова Фатима Куанышевна – кандидат филологических наук, и.о. доцента Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилёва, Астана, Казахстан.

Issenova Fatima Kuanyshevna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Каудырова Айман Оразғалиевна – филология ғылымдарының кандидаты, К. Байсейітова атындағы Қазақ ұлттық өнер университетінің профессоры, Астана, Қазақстан.

Каудырова Айман Оразғалиевна – кандидат филологических наук, профессор Казахского национального университета искусств имени К. Байсеитовой, Астана, Казахстан.

Kaudyrova Aiman Orazgaliyevna – Candidate of Philological Sciences, Professor of the K. Baiseitova Kazakh National University of Arts, Astana, Kazakhstan.

Дүкембай Гүлжаннат Назымбекқызы – филология ғылымдарының кандидаты, К. Байсейітова атындағы Қазақ ұлттық өнер университетінің доценті, Астана, Қазақстан.

Дүкембай Гүлжаннат Назымбекқызы – кандидат филологических наук, доцент Казахского национального университета искусств имени К. Байсеитовой, Астана, Казахстан.

Dukembay Gulzhannat Nazymbekkyzy – Candidate of Philological Sciences, Assistant Professor of the K. Baiseitova Kazakh National University of Arts, Astana, Kazakhstan.

*М.Н. ЖУМАДИЛОВА¹

Р.А. БЕРКЕНОВА²

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті¹

Ш. Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз университеті²

(e-mail: m.zhumadilova@mail.ru¹, agabekkyzy_rabiga@mail.ru²)

ӨЗГЕ ТІЛДІ СТУДЕНТТЕРДІҢ ЖАЗУ ДАҒДЫСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЛИНВОДИДАКТИКАЛЫҚ ӨДІСТЕМЕ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа. Мақалада өзге тілді студенттердің қазақ тілінде жазу дағдысын дамытуда қолданылатын тиімді әдістер мен оқыту тәжірибесі жан-жақты қарастырылады. Қазақ тілін үйретуде жазу дағдысы студенттердің тілдік қабілетін жетілдіруде маңызды рөл атқарады. Мақалада жазу дағдысын қалыптастырудың теориялық негіздері, әдістері, сондай-ақ заманауи оқыту технологияларының рөлі талданады. Зерттеу барысында жазу дағдысын дамытуда қолданылатын тиімді әдістердің ғылыми-теориялық негіздері анықталып, тәжірибелік қолданысы көрсетіледі. Авторлар шетелдік және қазақстандық зерттеулерді талдай отырып, заманауи оқыту технологияларының қазақ тілінде жазу дағдысын қалыптастырудағы маңызын дәлелдейді. Мақалада интерактивті оқыту әдістері, веб-квест, әлеуметтік желілерді пайдалану және жобалау технологиясының тиімділігі мысалдармен көрсетіледі. Зерттеу нәтижелері қазақ тілін оқыту әдістемесін жетілдіруге бағытталған ұсыныстармен толықтырылған.

Мақалада жазу дағдысын оқыту әдістері ғылыми тұрғыдан негізделіп, олардың тиімділігі талданады. Жазу дағдысы тіл үйренушінің ойларын жүйелі түрде жеткізу, тілдік құрылымдарды дұрыс пайдалану және логикалық байланыс орнату қабілеттерін қамтиды. Мақалада коммуникативтік, когнитивтік, конструктивтік және процессуалдық әдістердің тиімділігі мен оларды қолдану тәжірибесі мысалдармен дәйектеледі. Сонымен қатар, жазу дағдысын дамытуда ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың рөлі қарастырылады.

Мақалада қазақ тілін өзге тілді студенттерге үйретуде заманауи оқыту технологияларын қолдану мәселесі ғылыми-тәжірибелік тұрғыдан талданады. Жазу дағдысын дамытуда ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, интерактивті оқыту әдістері, онлайн платформалар, және цифрлық құралдардың тиімділігі қарастырылады. Тәжірибелік мысалдар арқылы осы технологиялардың студенттердің жазу қабілеттерін жетілдіруге әсері көрсетіледі.

Мақалада студенттердің қазақ тілінде жазып үйрену дағдыларын қалыптастыру тәжірибесі талданып, нәтижелері ғылыми тұрғыдан сараланады. Оқыту үдерісінде қолданылған әдістер, жаттығу түрлері және тапсырма үлгілері көрсетіледі. Сонымен қатар, қазақ тілінде жазу дағдысын дамытуда кездесетін қиындықтар және оларды шешу жолдары ұсынылады.

Түйін сөздер: қазақ тілі, жазу дағдысы, өзге тілді студенттер, оқыту әдістері, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, интерактивті оқыту

Кіріспе. Қазақ тілін өзге тілді студенттерге үйрету бүгінгі таңда өзекті мәселелердің бірі. Әсіресе, жазу дағдысын меңгерту барысында студенттердің тілдік тосқауылдарын жеңу, сөздік қорын байыту, ойларын жүйелі түрде жеткізе білу қабілетін дамыту қажет. Осы орайда, жазу дағдысын қалыптастырудың тиімді әдістері мен тәжірибесін зерттеу өзекті болып отыр.

Қазақ тілі – Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі, әрі елдің қоғамдық-саяси, мәдени және экономикалық өмірінде маңызды орын алатын байланыс құралы. Елдің білім беру жүйесінде қазақ тілін үйрету өзекті мәселе. Атап айтсақ, өзге тілді студенттерге жазу дағдыларын дамыту маңызды рөл атқарады. Өйткені жазу дағдысы – ойды нақты әрі жүйелі жеткізудің, ақпаратты сауатты түрде рәсімдеудің, тілдік нормаларды меңгерудің негізгі көрсеткіші. Сондықтан өзге тілді студенттердің қазақ тілінде жазу дағдыларын қалыптастыру ғылыми-зерттеу тұрғысынан маңызды әрі тәжірибелік мәнге ие.

Өзге тілді студенттердің қазақ тілінде жазу дағдыларын дамыту ғылыми және тәжірибелік тұрғыдан бірнеше аспектілерді қамтиды:

1. **Лингвистикалық негіздеме:** Жазу дағдысын дамыту үшін қазақ тілінің морфологиялық, синтаксистік, лексикалық және стилистикалық ерекшеліктерін меңгеру қажет. Бұл өзге тілді студенттердің тілдік құрылымдарды дұрыс пайдалануына және мазмұнды сауатты құрастыруына ықпал етеді.

2. **Психолингвистикалық аспект:** Жазу процесі ойлау, есте сақтау, қиялдау және тілдік шығармашылықты қажет ететін күрделі когнитивті әрекет болғандықтан, студенттердің психологиялық ерекшеліктерін ескеру маңызды.

3. **Әдістемелік негіздеме:** Жазу дағдысын дамыту үшін тиімді оқыту әдістерін (жаттығулар, шығармашылық тапсырмалар, эссе жазу, пікірталасқа қатысу) қолдану қажет. Бұл әдістер студенттердің белсенділігін арттырып, өз ойын жүйелі түрде жазбаша жеткізуге дағдыландырады.

Сонымен қатар, жазу дағдыларын дамыту аспектілері қатарына **лексика-грамматикалық, коммуникативтік, шығармашылық, мәдени-әлеуметтік** аспектілерін жатқызамыз. **Лексика-грамматикалық аспект** сөздік қорды кеңейту, грамматикалық құрылымдарды дұрыс қолдану, пунктуация ережелерін меңгеруде қолданылса, **коммуникативтік аспект** жазбаша мәтіндер арқылы ойды анық, түсінікті, логикалық жеткізу үшін қажет. **Шығармашылық аспект** студенттердің қиялын дамытып, өз ойларын еркін әрі креативті түрде жеткізе білуге әсер етеді. Ал **мәдени-әлеуметтік аспект** қазақ халқының мәдениеті мен дәстүрін ескере отырып, тілдік бірліктерді орынды қолдану, мәтіннің ұлттық-мәдени реңкін сақтай білуге жұмсалады.

Студенттердің қазақ тілінде жазу дағдыларын дамыту **коммуникативтік құзыреттілікті** арттырады, яғни ойды жүйелі әрі сауатты жеткізу қабілетін қалыптастырады. **Тұлғалық дамуға** да ықпал етеді, өйткені жазу барысында студенттің сыни ойлау қабілеті, шығармашылық әлеуеті дамиды. **Мәдени интеграцияны** қамтамасыз етеді, себебі тіл үйрену арқылы студенттер қазақ халқының мәдениеті мен құндылықтарын тереңірек түсінеді. **Кәсіби құзыреттілікті** арттырады, әсіресе болашақ мамандықтарына байланысты ресми құжаттарды, ғылыми мақалаларды, іскерлік хаттарды сауатты жазуға мүмкіндік береді.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Қазақ тілінде жазу дағдыларын дамыту тек тілдік білім берумен шектелмей, студенттің тұлғалық және кәсіби дамуына ықпал ететін көпқырлы үрдіс. Психолингвистикалық зерттеулерге сүйенсек, жазу процесі адамның когнитивті белсенділігін арттырып, шығармашылық әлеуетін оятады [1, 22]. Сонымен қатар, жазбаша сөйлеу – тұлғааралық және мәдениаралық коммуникацияның маңызды құралы. Сондықтан өзге тілді студенттердің жазу дағдыларын дамыту олардың тілдік құзыреттілігін арттырып қана қоймай, қоғамда белсенді, мәдени тұрғыдан сауатты жеке тұлға ретінде қалыптасуына ықпал етеді. Осылайша, өзге тілді студенттердің қазақ тілінде жазу дағдыларын дамыту қазіргі замандағы білім беру жүйесінің маңызды міндеттерінің бірі болып табылады. Мақалада бұл мәселені кешенді қарастырып, ғылыми және әдістемелік тұрғыдан негіздеу көзделеді.

Өзге тілді студенттердің жазу дағдысын қалыптастырудың лингводидактикалық әдістеме негіздері тақырыбы қазіргі қазақ тілі мен тіл үйрету әдістемесі саласында кеңінен зерттеліп келе жатқан маңызды бағыттардың бірі. Бұл бағытта зерттеу жүргізген бірқатар отандық және шетелдік ғалымдарды атап өтуге болады. З.К. Жұбанованың қазақ тілін

шет тілі ретінде оқыту әдістемесі бойынша жазылым, оқылым, тыңдалым және айтылым дағдыларын қалыптастыру жолдарын қарастырса, Ш.Ш. Абиляхаирова қазақ тілін үйретуде лингводидактикалық негіздерге ерекше назар аударып, жазу дағдысын қалыптастырудағы кезеңдер мен жаттығу түрлерін ұсынды. Б.Ғ. Құлмағамбетова қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытудағы әдістемелік ерекшеліктерді қарастырып, жазылым әрекетін дамытуға қатысты зерттеу жүргізді. А.С. Салғараева қазақ тілін үйренушілердің жазылым дағдыларын дамытудың жолдарын зерттеген. Шетелдік және жалпы лингводидактика бойынша Н.Д. Гальскова, И.А. Зимняя сынды тіл зерттеушілері шет тілдерін оқыту теориясы мен әдістемесі, әсіресе жазылым дағдысын қалыптастыруда коммуникативтік бағытты қолдану туралы және шет тілін оқытудағы психолингвистикалық аспектілерге жайында ғылыми еңбектер жазды. М. Хоршид, Л. Бахман, Дж.Б. Керрол екінші тілді меңгерудегі жазылым әрекетінің бағалау және қалыптастыру аспектілерін зерттеген. Ғалымдар тілді ұлт болашағы жастардың мәдени иммунитетін қалыптастырудың тетігі ретінде оқытуды ұсынады [2, 20].

Жазу дағдысы – тілдік қарым-қатынастың маңызды бөлігі. Ол ойды логикалық және жүйелі түрде жеткізу, грамматикалық құрылымдарды дұрыс пайдалану, сөздердің орнын дұрыс орналастыру қабілеттерінен құралады. Қазақ тілінде жазу дағдысын дамытуда келесі теориялық ұстанымдар негізге алынады:

- **Коммуникативтік әдіс** – студенттердің жазу арқылы ойларын еркін жеткізуге, өз пікірлерін білдіруге үйрету.
- **Когнитивтік әдіс** – ақпаратты қабылдау, өңдеу және жазбаша түрде беру қабілетін дамыту.
- **Тілдік интерференцияны болдырмау** – студенттің ана тілінің грамматикалық құрылымдарын қазақ тіліне көшіріп қолдануын алдын алу.

Талқылау мен бақылау. Коммуникативтік әдіс тіл үйренушінің тілдік қатынасқа түсу қабілетін дамытуға бағытталған. Бұл әдіс студенттің жазу арқылы ойларын еркін жеткізуге, өз пікірін жазбаша түрде білдіруге мүмкіндік береді. **Мысалы**, қазақ тілін үйреніп жүрген студенттерге «Менің демалысым» тақырыбында эссе жазу тапсырмасы берілді. Олар өз ойларын еркін түрде, сөйлемдерді байланыстырылып жазуға тырысты. Бұл тапсырмада студенттер өз тәжірибелерін сипаттап, сол арқылы жазу дағдысын дамытты. Эссе жазу барысында студенттер бір-бірінің жұмыстарын оқып, пікір білдіру арқылы жазу мәдениетін меңгерді. Осылайша, жазу тек қана грамматикалық құрылымдарды қолдану ғана емес, сонымен қатар ойды анық әрі логикалық жеткізу екенін түсінді.

Когнитивтік әдіс ақпаратты қабылдау, өңдеу және жазбаша түрде беру қабілетін дамытуға бағытталған. Бұл әдіс бойынша студенттер ақпаратты жинақтап, талдап, оны өз сөзімен түсіндіріп жазады. **Мысалы**, Студенттерге «Энергияны үнемдеу жолдары» тақырыбында мәтін берілді. Олар мәтінді оқып, негізгі идеяларын шығарып, өз ойларын қосып, шағын мақала жазды. Мәтінмен жұмыс істеу кезінде студенттер ойларын жинақтап, ақпаратты талдап, оны жазбаша түрде жүйелеуге үйренді. Бұл олардың аналитикалық және сыни ойлау қабілеттерін дамытты.

Конструктивтік әдіс студенттердің дайын мәтіндерден үйреніп, солардың негізінде өз мәтіндерін құрастыруына бағытталған. Бұл әдіс жазу дағдысын қалыптастыруда тиімді, себебі студенттер дайын үлгілерді көріп, олардан жазу стилін, құрылымын үйренеді. **Мысалы**, «Ресми хат жазу» тақырыбында студенттерге дайын хат үлгілері берілді. Олар осы үлгілерді талдап, құрылымын түсініп, содан кейін өздері ұқсас хат жазды. Сол арқылы студенттер дайын мәтіндерді үлгі ретінде пайдаланып, өз ойларын жүйелеп, сол стильде жазуға дағдыланды. Бұл әдіс әсіресе ресми және академиялық жазу дағдыларын дамытуда тиімді болды.

Жазу процесін кезеңдерге бөлу әдісі. Бұл әдіс бойынша жазу процесі бірнеше кезеңдерге бөлініп оқытылады: жоспарлау, алғашқы нұсқаны жазу, редакциялау, және соңғы нұсқаны дайындау. Әр кезеңде студенттер өз ойларын дамытып, мәтінді жақсартуға бағытталған тапсырмаларды орындайды. **Мысал ретінде**, «Қазақстандағы экотуризмнің

дамуы» тақырыбында мақала жазу барысында студенттер алдымен жоспар құрды, содан кейін алғашқы нұсқасын жазып, оны өзара тексеріп, пікір алмасты. Соңында, олар қателерін түзеп, мақаланы қайта жазып шықты. Жазу процесін кезеңдерге бөлу студенттерге мәтінді жүйелі түрде құрастыруды, ойларын жинақтап жазуды үйретті. Олар редакциялау арқылы қателерін көріп, оларды түзетіп, соңғы нұсқаны жақсартты.

Тілдік интерференцияны болдырмау. Тілдік интерференция – студенттің ана тілінің грамматикалық құрылымдарын екінші тілге (қазақ тіліне) көшіруі. Бұл қателіктерді болдырмау үшін салыстырмалы талдау, қателерді түзету және грамматикалық құрылымдарды нақты түсіндіру әдістері қолданылады. **Мысалы,** орыс тілді студенттер жиі «Мен бардым магазин» деп жазады (орыс тіліндегі «Я пошел в магазин» құрылымына ұқсатып). Бұл жерде сөздердің орын тәртібін қазақ тілінің ережелеріне сәйкес қою қажеттілігі түсіндірілді. Нәтижесінде, мұғалім орыс және қазақ тілдерінің грамматикалық құрылымдарын салыстыра отырып, студенттерге дұрыс сөз тәртібін түсіндірді. Сонымен қатар, қателерді талдау және дұрыс жазу үлгілерін көрсету арқылы тілдік интерференцияны болдырмауға қол жеткізілді.

Жазу дағдысын қалыптастырудың теориялық негіздері коммуникативтік, когнитивтік, конструктивтік әдістерге, жазу процесін кезеңдерге бөлуге және тілдік интерференцияны болдырмауға негізделеді. Бұл әдістерді тәжірибеде тиімді қолдану арқылы студенттер қазақ тілінде еркін жазып, өз ойларын жүйелі жеткізуге үйренеді. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, теориялық негіздерді ескере отырып ұйымдастырылған оқыту жазу дағдысын жетілдіруде оң нәтиже береді.

Қазақ тілін өзге тілді аудиторияға оқытуда жазу дағдысын қалыптастыру маңызды орын алады. Жазу – тілдік қатынастың күрделі формасы, ол ойды логикалық және жүйелі түрде жеткізу, грамматикалық құрылымдарды дұрыс қолдану, мәтіннің мазмұнын түсінікті және толық беру қабілеттерін дамытады. Сондықтан жазу дағдысын оқыту әдістерін ғылыми негіздеу мен оларды тәжірибеде қолдану тілді тиімді меңгерудің басты шарттарының бірі болып табылады.

Жазу процесін кезеңдерге бөліп оқыту тәжірибесі де нәтижелі болып табылады:

1. **Жоспарлау.** Мәтіннің мазмұнын ойластыру, құрылымын жоспарлау.
2. **Алғашқы нұсқаны жазу.** Ойды жүйелеп жазу.
3. **Редакциялау.** Қателерді түзету, мәтінді жақсарту.
4. **Соңғы нұсқаны жазу.** Толық және нақты мәтінді аяқтау.

5. **Мысал.** «Цифрлық технологиялардың қоғамға әсері» тақырыбында мақала жазу кезінде студенттер алдымен жоспар құрды, содан кейін алғашқы нұсқаны жазып, редакциялау арқылы қателерін түзетіп, соңғы нұсқасын дайындады.

6. **Тұжырым.** Процессуалдық әдіс жазу дағдысын жүйелі дамытуға, мәтінді құрылымдауға және жазу мәдениетін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Өзге тілді студенттердің жазу дағдыларын дамытуда ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) пайдалану өте маңызды. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар білім беру саласында оқыту әдістерін жаңғыртуда маңызды рөл атқарады. АКТ-ның енгізілуі білім сапасын жақсартуға, оқушылар мен мұғалімдердің білім беру процесіне қатысу деңгейін арттыруға, сондай-ақ оқу процесін тиімді ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Жазу дағдысын оқытуда коммуникативтік, когнитивтік, конструктивтік және процессуалдық әдістерді қолдану тиімді. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар студенттердің жазу дағдысын заманауи талаптарға сай дамытуға мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижелері бұл әдістердің тілдік тосқауылды жеңуге, ойды жүйелі жеткізуге, шығармашылық және сыни ойлауды дамытуға ықпал ететінін көрсетті. Қазіргі таңда ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану жазу дағдысын дамытуда маңызды рөл атқарады:

• **Онлайн платформада жазу:** Google Docs, Padlet, LearningApps сияқты платформаларды қолданып, топтық жұмыстарды ұйымдастыру, кері байланыс беру.

- **Әлеуметтік желілерді пайдалану:** Facebook, Instagram, Telegram топтарында жазбаша талқылау жүргізу.

- **Мобильді қосымшалар:** Тілді үйренуге арналған қосымшаларды пайдаланып, студенттерге жазу тапсырмаларын беру.

Қазіргі заманда ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қарқынды дамуы білім беру саласына да өз ықпалын тигізуде. Студенттердің қазақ тілінде жазып үйрену дағдыларын дамытуда заманауи оқыту технологияларын қолдану білім беру процесін жандандырып, тиімділігін арттырады. Жазу дағдысы тілдік құрылымдарды дұрыс пайдалану, ойды логикалық жеткізу, мәтіннің мазмұнын толық және түсінікті беру сияқты күрделі қабілеттерді қамтиды. Сондықтан осы дағдыларды дамытудың заманауи тәсілдерін зерттеу өзекті мәселе болып табылады.

Онлайн платформалар (Google Docs, Padlet, Microsoft Teams) бірлескен жұмыс істеуге, пікір алмасуға және мәтіндерді бірге редакциялауға мүмкіндік береді. Ғылыми зерттеулер нәтижесі көрсеткендей, онлайн платформалар ынтымақтастықта жұмыс істеу дағдыларын дамытып, студенттердің шығармашылық қабілеттерін арттырады [3, 227]. **Мысалы,** Google Docs арқылы топтық эссе жазу тапсырмасы берілді. Студенттер әр бөлімді бірлесіп жазып, пікірлерін бөлісті, қателерін түзетті. Бұл тәсіл студенттерді бірлесіп жұмыс істеуге, пікір алмасуға және жазу стилін жақсартуға үйретті. Онлайн платформалар студенттердің жазу дағдысын дамытуда тиімді, себебі олар пікір алмасу мен редакциялау процесін жеңілдетеді.

Әлеуметтік желілер (Facebook, Telegram, Instagram) арқылы жазу дағдысын дамытуда пікір алмасу, топтық талқылау, сауалнамалар ұйымдастыру әдістері қолданылады. Әлеуметтік желілерде жазу үдерісі бейресми жағдайда өтетіндіктен, студенттердің ойларын еркін жеткізу қабілеті дамиды [4, 70]. Зерттеу барысында Telegram арнасында «Қазақстандағы заманауи технологиялар» тақырыбында пікірталас ұйымдастырылды. Студенттер өз ойларын пост ретінде жазып, пікірлер қалдырды. Талқылау барысында студенттер аргументтер келтіріп, логикалық тұжырымдар жасады. Бұл олардың сын тұрғысынан ойлау қабілетін дамытты. Әлеуметтік желілерде пікір алмасу студенттердің еркін жазу қабілетін дамытып, тілдік кедергілерді жояды.

Әлеуметтік желілер қазіргі уақытта жастардың күнделікті өмірінің ажырамас бөлігіне айналды. Facebook, Telegram, Instagram сияқты платформалар студенттердің қазақ тілінде жазу дағдысын дамытуға қолайлы мүмкіндік береді. Оқытушы бұл ресурстарды дұрыс пайдаланып, оқыту әдістерін заманауи талаптарға сай ұйымдастырса, жазу дағдысын дамытудың тиімді құралына айналдыра алады.

Жазу дағдысын үйренгісі келетін студенттерге бірқатар пікір алмасу және топтық талқылау жаттығуларын ұсынамыз:

Instagram Stories арқылы сауалнама құру

Мақсаты: Шығармашылықпен ойлап, сауалнамаларды тартымды және қызықты етіп жазуға үйрету.

Әдісі: Instagram Stories-те сауалнама немесе сұрақтар орналастыру.

Тапсырма үлгілері:

1. **Сауалнама жазу.** «Уақытты тиімді пайдалану жолдары» тақырыбында екі нұсқалы сауалнама жасау.

2. **Жауаптарды талдау.** Пайдаланушылардың жауаптарын талдап, қорытынды жазу.

3. **Талқылау.** Stories нәтижесін топта талқылап, ұсыныстар жазу.

Мысалы:

Сұрақ: «Сіз уақытыңызды қалай жоспарлайсыз?»

1. А) Күнтізбе қолданамын
2. В) Ешқандай жоспарсыз»

Қорытынды: «Көпшілік күнтізбе қолдануды тиімді деп санайды, өйткені ол уақытты үнемдеуге көмектеседі.»

Талдау: Instagram Stories арқылы сауалнама жазу студенттерді қысқа, нақты және креативті жазуға, аудиторияның қызығушылығын оятуға машықтандырады.

Telegram чатында топтық талқылау (шығармашылық жазу және топтық талқылау тапсырмалары).

Мақсаты: Топта бірлесіп жазу, өз пікірін дәлелдеу және басқалардың көзқарасын тыңдап, талдау жасауға үйрету.

Әдісі: Telegram чатында белгілі бір тақырыпта топтық талқылау ұйымдастыру.

Тапсырма үлгілері:

1. **Тақырып таңдау.** «Қазақ тілін үйренудің заманауи әдістері» тақырыбында талқылау.

2. **Пікір алмасу.** Әр студент өз ойын жазады және басқалардың пікіріне жауап береді.

3. **Қорытынды жазу.** Топта талқыланған пікірлерді жинақтап, ортақ қорытынды жасау.

Мысалы:

Студент А: «Мультимедиялық қосымшалар қазақ тілін үйренуге көмектеседі.»

Студент В: «Мен келісемін, әсіресе ойын арқылы оқыту тиімді.»

Студент С: «Менің ойымша, қазақша подкасттар тыңдауды да енгізу қажет.»

Интерактивті оқыту әдістері. Веб-квест әдісі — студенттердің интернет арқылы ақпарат іздеп, оны талдап, жазбаша жұмыс дайындауына бағытталған тапсырма түрі. Веб-квест әдісі зерттеу дағдыларын, ақпаратты саралау қабілетін дамытады [5, 10]. **Мысалы,** «Жасыл технологиялар» тақырыбында веб-квест ұйымдастырылып, студенттер интернеттен мәліметтер жинап, талдап, қорытынды жасап, шағын мақала жазды. Нәтижесінде студенттер ақпаратты сыни тұрғыдан саралап, оны құрылымдап, логикалық ойларын жазбаша түрде жеткізе білді. Веб-квест әдісі зерттеу дағдыларын, ақпаратты талдау және оны жүйелеп жазу қабілетін дамытады.

Студенттердің қазақ тілінде жазу дағдыларын дамытуда интерактивті оқыту әдістерін, оның ішінде веб-квест әдісін қолдануға да болады. Қазіргі білім беру жүйесінде интерактивті оқыту әдістері студенттердің белсенділігін арттырып, оқу процесін тиімді етуге бағытталған. Солардың бірі – веб-квест әдісі. Бұл әдіс студенттердің зерттеу қабілеттерін дамытып, өз бетінше ақпарат іздеуге және оны талдауға үйретеді.

Нәтижелер. Заманауи оқыту технологияларын қолдану студенттердің қазақ тілінде жазу дағдысын дамытудың тиімді тәсілі болып табылады. Онлайн платформалар, әлеуметтік желілер, веб-квест әдісі, электрондық күнделік, мобильді қосымшалар тіл үйренушілердің жазу қабілеттерін шығармашылық тұрғыдан жетілдіреді. Зерттеу нәтижелері бұл әдістердің жазу дағдысын дамытуда тиімділігін дәлелдеді.

Заманауи әдістер ретінде мультимедиялық қосымшалар, ойындар және подкасттар қолдану ұсынылды. Топтық талқылау студенттердің ойларын жүйелі түрде жеткізуге, пікірлерді салыстыруға және қорытынды жасауға үйретеді.

Әлеуметтік желілерді тиімді пайдалану арқылы қазақ тілінде жазу дағдысын дамытуға болады. Facebook пікірталастары, Telegram сауалнамалары және Instagram Stories шығармашылық жазу қабілетін, пікірталас мәдениетін, қысқа және нақты ой жеткізу дағдысын қалыптастырады. Сонымен қатар, бұл әдістер студенттердің қызығушылығын оятып, белсенділігін арттырады.

Жазып үйрену дағдыларын дамытуда заманауи оқыту технологияларын кеңінен қолдану үрдісі де дамыды. Заманауи оқыту технологиялары келесі теориялық бағыттарға негізделеді:

Конструктивизм теориясы: Білім алушы жаңа ақпаратты бұрынғы білімімен байланыстырып, өз бетінше меңгереді [6, 96].

Когнитивтік теория: Ақпаратты қабылдау, сақтау және қайта өңдеу үдерістерін жетілдіруге бағытталған [7, 202].

Коммуникативтік-әрекеттік тәсіл: Студенттердің қарым-қатынас жасау қабілетін дамытуға негізделеді [8].

Қазіргі білім беру жүйесінде студенттердің қазақ тілінде жазу дағдыларын дамыту маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Бұл бағытта заманауи оқыту технологияларының теориялық негіздерін зерттеу және оларды тәжірибеде қолдану өзекті болып отыр.

Қазақстандық зерттеушілер студенттердің жазу дағдыларын дамытуда жобалау технологиясының тиімділігін атап өтеді. Темір мен Букабаев өз еңбектерінде жобалау технологиясы арқылы студенттердің академиялық жазылым құзыретін дамытудың ғылыми-әдістемелік негіздерін зерттеген. Олар жобалау кезеңдері мен оның тиімділігін анықтап, бұл әдістің студенттердің өз бетінше жұмыс істеу қабілетін арттыратынын көрсеткен [9, 120].

Сонымен қатар, Асанова Ұлмекен Отарқызының еңбектерінде қазақ тілін оқыту әдістемесі мен оқытудың жаңаша технологиялары кеңінен қарастырылған. Оның зерттеулері тіл дамытуда грамматикалық-коммуникативтік жағтығулардың маңыздылығын және заманауи технологияларды қолданудың тиімділігін көрсетеді [10].

Шетелдік зерттеушілер де жазу дағдыларын дамытуда заманауи оқыту технологияларының маңыздылығын атап өтеді. Мысалы, Е.С. Полат өз еңбегінде жаңа педагогикалық және ақпараттық технологияларды білім беру жүйесінде қолданудың тиімділігін зерттеген. Ол жобалау әдісінің шет тілдерін оқытуда оқушылардың белсенділігін арттырып, шығармашылық қабілеттерін дамытуға ықпал ететінін көрсеткен [11, 174].

Жоғарыда аталған зерттеулерге сүйене отырып, студенттердің қазақ тілінде жазу дағдыларын дамытуда келесі заманауи оқыту технологиялары тиімді болып табылады:

- **Жобалау технологиясы:** Студенттерге нақты жобалар дайындау арқылы зерттеу жүргізіп, өз ойларын жазбаша түрде жеткізуге мүмкіндік беру. Мысалы, белгілі бір тақырыпта эссе немесе мақала жазу жобасын орындау.

- **Интерактивті оқыту әдістері:** Топтық жұмыстар, пікірталастар, рөлдік ойындар арқылы студенттердің жазу дағдыларын дамыту. Мысалы, белгілі бір мәселе бойынша топтық талқылау өткізіп, оның нәтижелерін жазбаша түрде баяндау.

- **Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану:** Онлайн платформалар, блогтар, әлеуметтік желілер арқылы студенттердің жазу тәжірибесін арттыру. Мысалы, студенттерге блог жүргізу тапсырмасын беру арқылы олардың жазу дағдыларын жетілдіру.

Студенттердің қазақ тілінде жазу дағдыларын дамытуда заманауи оқыту технологияларын қолдану олардың оқу мотивациясын арттырып, шығармашылық қабілеттерін дамытуға ықпал етеді. Қазақстандық және шетелдік ғалымдардың зерттеулері бұл әдістердің тиімділігін дәлелдеп отыр, сондықтан оларды оқу процесінде кеңінен қолдану ұсынылады.

Зерттеу барысында Алматы қаласындағы бірнеше ЖОО-да қазақ тілін оқып жүрген өзге тілді студенттерге сауалнама жүргізілді. Нәтижесінде келесі қорытындылар жасалды:

- Модельдеу әдісі студенттердің мәтін құрылымын түсінуіне және сол құрылым бойынша өз ойларын жазуға үйренуіне көмектесті.

- Шығармашылық жазу әдісі студенттердің жазу шеберлігін дамытты және олардың қызығушылығын арттырды.

- Ақпараттық технологияларды пайдалану топтық жұмысты жеңілдетіп, оқытушы мен студент арасындағы байланыс сапасын жақсартты.

Қазақ тілінде жазу дағдысын меңгеру студенттердің ойларын жүйелі, нақты және сауатты жеткізуіне ықпал етеді. Алайда өзге тілді студенттер үшін қазақша жазу көптеген қиындықтар туғызады. Оларға тілдік құрылымдарды дұрыс қолдану, сөздерді орынды пайдалану, сөйлемдерді логикалық байланыстыру қиынға соғады. Сондықтан жазу дағдысын қалыптастыруда тиімді әдіс-тәсілдерді пайдаланып, жүйелі оқыту қажет.

Қорытынды. Қорыты келе айтарымыз, өзге тілді студенттердің қазақ тілінде жазу дағдыларын дамытуда модельдеу, шығармашылық жазу, диалогтық жазу, және редакциялау әдістері ерекше маңызды рөл атқарады. Бұл әдістер студенттерге тек

тілдік дағдыларды меңгеруге ғана емес, сонымен қатар олардың шығармашылық ойлау қабілетін дамытуға да ықпал етеді. Модельдеу әдісі арқылы студенттер әр түрлі жазбаша тапсырмаларды шешу жолдарын көріп, өздерінің тілдік құрылымдарын дұрыс қолдануды үйренеді. Шығармашылық жазу және диалогтық жазу әдістері студенттерді өз пікірлерін еркін және толық білдіруге, жазу стилін жетілдіруге, сондай-ақ жазбаша коммуникацияның әр түрлі түрлерінде еркін қолдануға мүмкіндік береді.

Қазіргі заманғы ақпараттық технологиялар (АКТ) оқыту процесін тиімді ұйымдастыруға, студенттердің жеке қабілеттерін ашуға және жазу дағдыларын дамытуда қосымша көмек көрсетуге мүмкіндік береді. АКТ құралдары арқылы студенттер өз жұмысын жылдам тексеріп, кері байланыс алып, жазу процесін оңтайландыру мүмкіндігіне ие болады. Бұл өз кезегінде олардың тілдік дағдыларын дамытуға және оқыту сапасын арттыруға ықпал етеді.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, жазу дағдысын дамытуда коммуникативтік және когнитивтік әдістерді қолдану студенттердің тілдік қабілетін арттыруға мүмкіндік береді. Коммуникативтік әдістер студенттерді шынайы өмірде қолданылатын жазбаша тілмен таныстырып, олардың тілдік тәжірибесін байытады. Ал когнитивтік әдістер, өз кезегінде, жазу процесін ойлануды, талдауды және жүйелендіруді талап етеді, бұл да студенттердің жазу дағдыларын жетілдіруге септігін тигізеді. Сонымен қатар, қазақ тілінде жазу дағдысын дамытудың тиімділігі тек тіл үйренушінің жеке жұмыстарымен ғана шектелмей, топтық жұмыс арқылы да жетілдіріледі. Топтық жұмыстар мен пікірталастар арқылы студенттердің ойлау қабілеті артып, тілде еркін сөйлеу мен жазу дағдылары қалыптасады. Жалпы алғанда, өзге тілді студенттердің қазақ тілінде жазу дағдыларын дамытуға бағытталған оқу үдерісінде тиімді әдістер мен заманауи технологияларды қолдану олардың тілдік қабілеттерін толықтай дамытуға, жазбаша коммуникацияны жетілдіруге және қазақ тілін меңгеру деңгейін арттыруға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

1. Выготский Л.С. Мышление и речь. – М.: Лабиринт, 1934. – 352 с.
2. Дәулетбекова Ж.Т. Жаһандану және білім: қазақ тілін оқытудың жаңа бағыттары // Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. – 2016. – №1 (55). – Б. 20-23. URL: https://www.kaznpu.kz/docs/vestnik/filologicheskie_nauki/1.2016.pdf.
3. Чжан Вэй, Веснина Л.Е. Онлайн-обучение практической грамматике русского языка в вузе Китая в условиях эпидемии. // Научная электронная библиотека «КиберЛенинка» 2020. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/onlayn-obuchenie-prakticheskoy-grammatike-russkogo-yazyka-v-vuze-kitaya-v-usloviyah-epidemii>.
4. Ким М.Н. Пользовательский контент: проблемы жанрообразования // Управленческое консультирование. Текст научной статьи по специальности «СМИ (медиа) и массовые коммуникации» // Научная электронная библиотека «КиберЛенинка». №37. – С. 70-79. URL: https://www.acjournal.ru/jour/article/view/1665?locale=ru_RU.
5. Нечитайлова Е.В. Веб-квесты как методика обучения на основе Интернет-ресурсов. // Проблемы современного образования. 2012. – № 2. – 147 с.
6. Савина А.К. Конструктивизм в образовании: от традиционализма до многостороннего образования // Текст научной статьи по специальности «Науки об образовании». URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kategoriya-razvitie-lichnosti-v-mezhdistsiplinarnyh-zarubezhnyh-issledovaniyah/viewer>.
7. Андерсон Дж.Р. Когнитивная психология. 5-е издание. – Питер: СПб, 2002. – 496 с.
8. Канарш Г.Ю. Справедливость в системе высшего образования в России и на Западе: анализ современных тенденции. 2018. URL: <http://www.zpu-journal.ru/gumtech/education/articles/2007/Kanarsh/>.
9. Темір, А., & Букабаев, Б. (2023). Жобалау технологиясы арқылы студенттердің жазылым құзіретін дамытудың тиімділігі. Scientific Collection «InterConf», (146), 120–126. URL: <https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/2659>.

10. Асанова Ұ.О. Қазақ тілін оқыту мәселелері және заманауи педагогикалық технологиялар. URL: <https://rep.enu.kz/bitstream/handle/enu/2380/Merged-20230609-105106.pdf?sequence=1>.

11. Полат Е.С., Бухаркина М.Ю., Моисеева М.В., Петров А.Е. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: Учеб. пособие для студ. пед. вузов и системы повыш. квалиф. пед. кадров / Под ред. Е.С. Полат. – М.: Академия, 2002. – 272 с.

М.Н. ЖУМАДИЛОВА

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

Р.А. БЕРКЕНОВА

Международный Таразский университет имени Ш. Муртазы

ОСНОВЫ ЛИНВОДИДАКТИЧЕСКОЙ МЕТОДИКИ ФОРМИРОВАНИЯ НАВЫКОВ ПИСЬМА ИНОЯЗЫЧНЫХ СТУДЕНТОВ

Аннотация. В данной статье рассматриваются эффективные методы и опыт обучения развитию навыков письма на казахском языке у студентов, говорящих на других языках. Навыки письма играют важную роль в улучшении языковых способностей студентов. В статье анализируются теоретические основы формирования навыков письма, методы, а также роль современных технологий обучения. В ходе исследования определяются научно-теоретические основы эффективных методов развития навыков письма, а также их практическое применение. Авторы, анализируя исследования зарубежных и казахстанских ученых, доказывают значимость современных технологий обучения для формирования навыков письма на казахском языке. В статье приведены примеры эффективного использования интерактивных методов обучения, веб-квестов, социальных сетей и проектных технологий. Результаты исследования дополнены рекомендациями, направленными на совершенствование методики преподавания казахского языка.

В статье научно обоснованы методы обучения навыкам письма и анализируется их эффективность. Навыки письма включают в себя способность учащихся систематично излагать свои мысли, правильно использовать языковые конструкции и устанавливать логические связи. В статье приводятся примеры эффективности и практического применения коммуникативных, когнитивных, конструктивных и процессуальных методов. Рассматривается роль информационно-коммуникационных технологий в развитии навыков письма.

В статье анализируется использование современных технологий обучения в преподавании казахского языка студентам, говорящим на других языках. Рассматривается эффективность информационно-коммуникационных технологий, интерактивных методов обучения, онлайн-платформ и цифровых инструментов для развития навыков письма. Приводятся практические примеры того, как эти технологии способствуют улучшению письменных навыков студентов.

В статье анализируется опыт формирования навыков письма на казахском языке у студентов, описывается применение методов обучения, видов упражнений и примеров заданий. Рассматриваются трудности, возникающие при развитии навыков письма на казахском языке, предлагаются пути их решения.

Ключевые слова: казахский язык, навыки письма, иноязычные студенты, методы обучения, информационно-коммуникационные технологии, интерактивное обучение

M.N. ZHUMADILOVA

L.N. Gumilyov Eurasian National University

R.A. BERKENOVA

International Taraz University named after Sherkhan Murtaza

FUNDAMENTALS OF LINGVODIDACTIC METHODOLOGY FOR THE FORMATION OF WRITING SKILLS OF STUDENTS IN OTHER LANGUAGES

Annotation. This article comprehensively examines the effective methods and teaching practices used to develop writing skills in Kazakh for students who speak other languages. Writing skills play an important role in enhancing students' language abilities when learning Kazakh. The article analyzes the theoretical foundations of writing skill development, methods, and the role of modern teaching technologies. During the research, the scientific and theoretical basis of effective methods for developing writing skills is identified, along with their practical application. The authors, by analyzing the research of foreign and Kazakh scholars, prove the significance of modern teaching technologies in forming writing skills in Kazakh. The article provides examples of the effectiveness of interactive teaching methods, web quests, the use of social networks, and project-based technologies. The results of the study are complemented by recommendations aimed at improving the methodology of teaching the Kazakh language.

The article scientifically substantiates the methods of teaching writing skills and analyzes their effectiveness. Writing skills include the ability of learners to systematically express their thoughts, correctly use language structures, and establish logical connections. The effectiveness and practical application of communicative, cognitive, constructive, and procedural methods are supported by examples. Additionally, the role of information and communication technologies in writing skill development is considered.

The article discusses the issue of using modern teaching technologies in teaching Kazakh to students who speak other languages from a scientific-practical perspective. The effectiveness of information and communication technologies, interactive teaching methods, online platforms, and digital tools for developing writing skills is explored. Practical examples are provided to demonstrate how these technologies influence the improvement of students' writing abilities.

The article also examines the experience of developing writing skills in Kazakh among students, with the results analyzed from a scientific standpoint. It presents the methods used in the teaching process, types of exercises, and task examples. Furthermore, the article addresses the challenges encountered in developing writing skills in Kazakh and proposes solutions to these issues.

Keywords: Kazakh language, writing skills, other language students, teaching methods, information and communication technologies, interactive learning

References

1. Vygotski L.S. Мышление и речь. – М.: Лабиринт, 1934. – 352 с.
2. Däuletbekova J.T. Jahandanu jäne bilim: qazaq tılın oqytudyñ jaña bağyttary // Abai atyndağy QazĖPU habarşysy. Filologia ġylymdary seriasy. – 2016. – №1 (55). – B. 20-23. URL: https://www.kaznpu.kz/docs/vestnik/filologicheskie_nauki/1.2016.pdf
3. Chjan Vei, Vesnina L.E. Onlain-obuchenie prakticheskoi gramatike ruskogo iazyka v vuze Kitaia v usloviyah epidemii. // Nauchnaia elektronnaia biblioteka «KiberLeninka» 2020. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/onlayn-obuchenie-prakticheskoy-grammatike-russkogo-yazyka-v-vuze-kitaya-v-usloviyah-epidemii>.
4. Kim M.N. Pölvzatelski kontent: problemy janroobrazovania // Upravlencheskoe konsültirovanie. Teks nauchnoi stati po spesiálnosti «SMİ (media) i masovye komunikasii»// Nauchnaia elektronnaia biblioteka «KiberLeninka». №37. – S. 70-79. URL: https://www.acjournal.ru/jour/article/view/1665?locale=ru_RU.
5. E.V. Nechitailova. Veb-kvesty kak metodika obuchenia na osnove İnternet-resursov. // Problemy sovremennogo obrazovania. 2012. – № 2. – 147 s.

6. Savina A.K. Konstruktivizm v obrazovanii: ot tradisionalizma do mnogostoronnego obrazovania // Tekst nauchnoi statii po spetsialnosti «Nauki ob obrazovanii». URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kategoriya-razvitiye-lichnosti-v-mezhdistsiplinarnykh-zarubezhnykh-issledovaniyah/viewer>.
7. Anderson J.R. Kognitivnaia psihologia. 5-e izdanie. – Piter: SPb, 2002. – 496 s
8. Kanarş G.İ. Spravedlivost v sisteme vysşego obrazovania v Rosii i na Zapade: analiz sovremennykh tendensii. 2018. URL: <http://www.zpu-journal.ru/gumtech/education/articles/2007/Kanarsh/>.
9. Temir, A., & Bukabaev, B. Jobalau tehnologiasy arqyly studentterdiñ jazylym qūziretin damytudyñ tiimdiligi. Scientific Collection «InterConf», (146), 2023. – B. 120–126. URL: <https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/2659>.
10. Asanova Ū.O. Qazaq tılın oqytu мәseleleri jәne zamanauı pedagogikalıq tehnologıalar. URL: <https://rep.enu.kz/bitstream/handle/enu/2380/Merged-20230609-105106.pdf?sequence=1>.
11. Polat E.S., Buharkina M.İ., Moiseeva M.V., Petrov A.E. Novye pedagogicheskie i informacionnye tehnologii v sisteme obrazovania: Ucheb. Posobie dlä stud. ped. vuzov i sistemy povыş. kvalif. ped. kadrov / Pod red. E.S. Polat. – M.: Akademia, 2002. – 272 s.

Авторлар туралы мәлімет:

Жумадилова Мейрамгуль Нурмагамбетовна – филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті, Астана, Қазақстан.

Жумадилова Мейрамгуль Нурмагамбетовна – кандидат филологических наук, доцент Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Zhumadilova Meiramgul Nurmagambetovna – Candidate of philological Sciences, Associate Professor of L.N. Gumilyov Eurasian National University L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Беркенова Рабиға Ағабекқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Ш. Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз университетінің доценті, Тараз, Қазақстан.

Беркенова Рабиға Агабековна – кандидат филологических наук, доцент Международного Таразского университета имени Ш. Муртазы, Тараз, Казахстан.

Berkenova Rabiga Agabekovna – candidate of philological Sciences, Associate Professor of the International Taraz University named after Sh. Murtaza, Taraz, Kazakhstan.

Техникалық редакторлар: **М. Аманғазықызы, А.Т. Жұмсақбаев**

Компьютерде беттеген: **Ж.Қ. Оспан**

Еуразия гуманитарлық институтының ХАБАРШЫСЫ. 2025. – 2.
– Астана: А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты.
– 184 б.

Жарияланған материалдар автордың көзқарасын білдіреді, олар журналдың редакциялық алқасының пікірімен сәйкес келмеуі мүмкін. Жарияланымдардағы деректер мен мәліметтердің дұрыстығына автор жауап береді.